

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ESKİÇAĞ'DA ÖNASYA'DA YAZI VE DİLLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Necle GÜNEŞ GENÇ

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Esmâ REYHAN

Ankara-2013

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ESKİÇAĞ'DA ÖNASYA'DA YAZI VE DİLLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

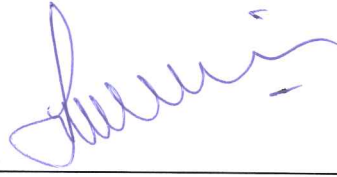
Hazırlayan
Necle GÜNEŞ GENÇ

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Esmâ REYHAN

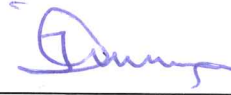
Ankara-2013

ONAY

Necla GÜNEŞ GENÇ tarafından hazırlanan “Eskiçağ’ da Önasya’ da Yazı ve Diller” başlıklı bu çalışma 26.12.2013 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Salih ÇEÇEN (Başkan)

Prof Dr. İlhami DURMUŞ

Doç. Dr. Esmâ REYHAN

ÖNSÖZ

Eskiçağ'da Önasya'da Yazı ve Diller konulu tez çalışmamda, mağara resimlerinden başlayan yazı serüveninin günümüz alfabesine dönüşümünü kapsayan sürece ışık tutmaya çalıştım. Yazı ve dil konusu dışında kütüphane, bilim, kâtip, yazı araç ve gereçleri gibi konulara da değindim. Çok kapsamlı olan bu çalışmamı hazırlarken Ankara ve İstanbul'daki kütüphanelerden faydalandım. Tezimin içeriği bakımından görsel öğelerin önemli bir yere sahip olduğunu düşündüğümünden dolayı tablo, harita ve resimlere de yer verdim. Tez konum, sadece Türk bilim dünyasında değil yabancı uzmanlarca da araştırılıp yayımlanan çok sayıda kitap olduğundan dolayı Türkçe kaynakların yanı sıra yabancı kaynaklardan da istifade ettim.

İngilizce metinleri tarama ve metinlerin çevirisinde yardımlarını esirgemeyen Ümit Oral ve Nimet Genç'e teşekkür ederim. Gerek çevirdiği kitaplar ve gerekse makaleleri ile tezime yön veren Doç. Dr. Ş. Recai Tekoğlu hocanın görüş ve önerileri için kendilerine teşekkür ediyorum.

Yüksek lisans tezimin konu seçiminde ve çalışmalarımnda konu ile bağlantılı tablolar hazırlamamda yardımcı olan ayrıca kıymetli zamanlarını benim için harcayan değerli Hocamve danışmanım Doç. Dr. Esmâ Reyhan'a teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Sabırla çalışmanın her aşamasında yanımda olan eşim Ayhan'a ve hayatımın her anında bana inanan ve destek olan Anneme ve Babama sonsuz sevgi ve saygılarımı sunuyorum. Tüm sevdiklerime, bana olan inançlarını boşa çıkarmadığım umuduyla, sonsuz teşekkürler.

Necla GÜNEŞ GENÇ

İÇİNDEKİLER

TÜRKÇE ÖZET.....	i
İNGİLİZCE ÖZET.....	iii
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	xi
LEVHALAR LİSTESİ.....	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM YAZININ BAŞLANGICI

I. YAZI NEDİR?.....	4
II. SEMBOL, İŞARET VE HABERLEŞME TÜRLERİ OLARAK YAZI.....	8

İKİNCİ BÖLÜM ÇİVİ YAZISI

I. MEZOPOTAMYA' DA ÇİVİ YAZISI.....	22
A. Mezopotamya' da Çivi Yazısının Özellikleri.....	28
B. Mezopotamya' da Çivi Yazısını Kullanan Uygarlıklar.....	33
1. Sümer.....	33
2. Akad.....	39
3. Babil.....	42
4. Asur.....	43
C. Mezopotamya' da Çivi Yazısının Çözümlemesi.....	44
D. Mezopotamya' da Kullanılan Yazı Araç ve Gereçleri.....	52
1. Yazı Araçları.....	52
a. Stilus.....	52
2. Yazı Gereçleri.....	53
a. Balmumu Tablet.....	53

b. Deri.....	53
c. Fildişi.....	54
d. Kil Tablet.....	54
e. Maden ve Metaller.....	57
f. Mühürler.....	57
g. Tahta Tablet.....	58
h. Taş.....	59
E. Mezopotamya' da Bilim.....	61
F. Mezopotamya' da Kâtip.....	66
G. Mezopotamya' da Kütüphane.....	72
II. ANADOLU' DA ÇİVİ YAZISI.....	77
A. Anadolu' da Kullanılan Çivi Yazısının Özellikleri.....	79
B. Anadolu' da Çivi Yazısını Kullanan Uygarlıklar.....	81
C. Anadolu' da Çivi Yazısının Çözümlemesi.....	91
D. Anadolu' da Kullanılan Yazı Araç ve Gereçleri.....	95
1. Yazı Araçları.....	95
a. Stilus.....	95
2. Yazı Gereçleri.....	95
a. Bronz Tablet.....	95
b. Kil Tabletler.....	96
c. Taş ve Kayalar.....	98
E. Anadolu' da Bilim.....	98
F. Anadolu' da Kâtip.....	105
G. Anadolu' da Kütüphane.....	112
III. DİĞER UYGARLIKLARDA ÇİVİ YAZISI.....	116
1. Ebla.....	116
2. Elam.....	117
3. Ugarit.....	120
4. Hurri.....	122
5. Pers.....	125

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM HİYEROGLİF YAZI

I.	MISIR' DA HİYEROGLİF YAZI.....	128
A.	Mısır Hiyeroglif Yazısının Özellikleri.....	129
B.	Mısır Hiyeroglifini Kullanan Uygarlık.....	130
1.	Mısır.....	130
C.	Mısır' da Hiyeroglif Yazısının Çözümlemesi.....	136
D.	Mısır' da Kullanılan Yazı Araç ve Gereçleri.....	141
1.	Yazı Araçları.....	141
	a. Kalemeler.....	141
	b. Mürekkepler.....	142
2.	Yazı Gereçleri.....	143
	a. Papirüs.....	143
	b. Tahta Tablet.....	145
	c. Taş	146
	d. Ostrakon.....	147
	e. Parşömen.....	148
	f. Deri.....	149
	g. Keten Bezi.....	149
	h. Metaller.....	149
E.	Mısır' da Bilim.....	150
F.	Mısır' da Kâtip.....	155
G.	Mısır' da Kütüphane.....	157
II.	ANADOLU' DA HİYEROGLİF YAZI.....	159
A.	Anadolu' da Hiyeroglif Yazının Özellikleri.....	160
B.	Anadolu' da Hiyeroglif Yazını Kullanan Uygarlıklar.....	163
C.	Anadolu' da Hiyeroglif Yazının Çözümlemesi.....	169
D.	Anadolu' da Kullanılan Yazı Araç ve Gereçleri.....	173

1.	Yazı Araçları.....	173
a.	Stilus	173
b.	Calamus.....	173
2.	Yazı Gereçleri.....	173
a.	Taş Levhalar.....	173
b.	Kaya Anıtları.....	174
c.	Tahta Tablet.....	174
d.	Ortostatlar.....	175
e.	Fildişi Plağı.....	176
f.	Keramik.....	176
g.	Kil.....	176
h.	Balmumu Tablet.....	178
i.	Büyük Küpler.....	179
E.	Anadolu' da Bilim.....	179
F.	Anadolu' da Kâtip.....	180
G.	Anadolu' da Kütüphane.....	184
III.	DİĞER UYGARLIKLARDA HİYEROGLİF YAZI.....	184
1.	Biblos.....	184
2.	Meroe	186
3.	Girit	188
	SONUÇ.....	191
	KAYNAKÇA.....	199
	LEVHALAR.....	208

KISALTMALAR

bkz.	bakınız
c.	yaklaşık olarak
cm.	santimetre
CTH.	Catalogue des Textes Hitites, Paris, 1971
çev.	çeviren
gr.	gram
Hız.	Hazreti
KBo	Keilschrifttexte aus Boghazköi, Leipzig 1916 -Berlin 1954.
kg.	kilogram
m.	metre
m ²	metrekare
mm.	milimetre
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
öy.	ön yüz
res.	resim
s.	sayfa
vb.	ve benzeri
vs.	vesaire

LEVHALAR LİSTESİ

Levha 1:

Tablo 1: Yazı araç gereçleri tablosu.

Levha 2:

Res. 1: Madde Yazısı Örneklerinden Yere Saplanan Değnekler.

Res. 2: Madde Yazısı Örneklerinden: Quippu.

Res. 3: Hesap taşları.

Res. 4: Mesaj Değnekleri.

Res. 5: Düğüm Yazısı.

Levha 3:

Res. 6: Karmaşık ve gelişkin hesap taşları.

Res. 7: Bulla ve bullanın içerisinde hesap taşları.

Res. 8: Üstünde sadece sayı olan tabletler.

Res. 9: Resim yazılı tablet, Uruk Mezopotamya.

Levha 4:

Res. 10: Arkaik Sümerce, M.Ö. 3000 başı, Tello (Girsu).

Res. 11: Sümerce Yazılmış Piktografik Tablet.

Levha 5:

Res. 12: Piktografik yazıdan çivi yazısına doğru gelişim. 11 işaretin gelişimini gösteren bir liste.

Res. 13: Uruk'ta bulunan hesap tabletleri.

Res. 14: Uruk'ta bulunan Cemdet Nasr kültürü evresine.

Levha 6:

Tablo 2: Mezopotamya uygarlıklarında kullanılan rakamlar.

Res. 16: Tapınak Kâtibi, armağanların listesini kil üzerine yazıyor.

Levha 7:

Tablo 3: Sümer Okullarında Eğitim Tablosu.

Levha 8:

Res. 17: Eski Asurca tablet ve zarf, M.Ö. 2000 başı, Kültepe.

Res. 18: Kadeş Antlaşması, kil tablet.

Res. 19: Babil çivi yazısının eski ve yeni biçimleri. Kral Sarganisaralim'in Eski Akadca yazıtı, Yeni Asur yazısına aktarılmış biçimiyle.

Levha 9:

Res. 20: Behistun kitabesi.

Levha 10:

Res. 21: Milattan kısa bir süre öncesine ait bir tablet üzerinde dünya haritası.

Levha 11:

Res. 22: Çivi ve hiyeroglif yazılı Hitit mühürleri.

Levha 12:

Res. 23: Hitit çivi yazılı tabletler, Boğazköy.

Res. 24: İnandıktepe mülk bağış belgesi.

Tablo 4: Hitit çivi yazılı sayı tablosu.

Levha 13:

Res. 26: Mısır Hiyeroglif Yazısı: Bazı Kral adlarının kartuş içinde yazılışları.

Levha 14:

Res. 27: Mısır Hiyeroglif Yazısı.

Levha 15:

Tablo 5: Alfabetik hiyeroglif işaretler tablosu; fonetik özellikleri, hiyeratik, demotik ve koptik yazıları.

Levha 16:

Res. 29: Narmer Paleti.

Res. 30: Papirüs liflerinin preslenerek hazırlanması, M.Ö. 2600, mezar resmi.

Res. 31: Ekmek ve bira hesaplarını içeren ostrakon.

Res. 32: Sakkara'daki bir mezar resmine göre Papirüs hasadı.

Levha 17:

Res. 33: Rosetta taşı.

Levha 18:

Res. 34: Kâtiplerin kullandığı palet.

Res. 35: Kâtiplerin kullandığı palet.

Res. 36: Mürekkep torba ve palet.

Levha 19:

Res. 37: Bağdaş kurmuş bir kâtip.

Res. 38: Öğrenci yazıcılar.

Levha 20:

Res. 39: Uluburun yazı tahtası takımı.

Levha 21:

Tablo 6: Hitit hiyeroglif yazı.

Levha 22:

Res. 41: Urartu hiyeroglifi.

Res. 42: Urartu hiyeroglifi.

Levha 23:

Res. 43: Girit Linear B yazısına örnek.

Tablo 7: Eskiçağ'da yazı türleri ve bu yazıları kullanan uygarlıklar ile ilgili tablo.

Levha 24:

Tablo 8: Proto-Kenan yazısı, Fenikece, Erken Grekçe, Erken Anıt Latincesi, Modern İngilizce büyük harfleri gösteren tablo.

Levha 25:

Harita 1: M.Ö. 2250 yıllarında yazının gelişimini gösteren harita.

Levha 26:

Harita 2: M.Ö. 1275 yıllarında yazının gelişimini gösteren harita.

Levha 27:

Harita 3: M.Ö. VII. yüzyıllarında yazının gelişimini gösteren harita.

Levha 28:

Harita 4: M.Ö. V. yüzyıllarında yazının gelişimini gösteren harita.

GİRİŞ

İnsan Paleolitik devirle birlikte ortaya çıkışında, iletişim kurabilmek için önce bazı sesler çıkartmış, sonra da bazı işaretler ve semboller kullanarak, bunları bazı nesneler üzerine yazmıştır. Bu nesnelerden ilki doğada hazır bulunan mağara duvarları, kaya ve taş parçalarıdır.

Neolitik dönemde insanlığın yerleşik hayata geçmesi ve o dönemden sonra toplum hayatına geçilmesiyle birlikte insanlar arasındaki ilişkiler de artmıştır. Bu dönemde iletişim piktografik işaretler aracılığıyla yapılmaktadır. Tarım üretimini, hayvan sürülerini ve uzun mesafe ticaretin büyük ölçüde tapınak tarafından kontrol edilmesi, merkezde toplanan, saklanan, değiş tokuş edilen, yeniden dağıtılan ürünlerin kaydının tutulması, hesabının yapılması artık zorunlu hale gelmiştir. Bu hesap işlerinden doğan yazının gelişimi bir günde olmamıştır. Mağara resimlerinden başlayan bu serüven birçok aşamadan geçerek günümüzde kullanılan alfabe şeklini almıştır. Her şey Mezopotamya’da, Dicle ve Fırat arasında başlamıştır. Yazı için gerekli son adımı M.Ö. 3200 yıllarında Sümerler atmıştır.

Tezimde genel olarak çivi yazısı ve hiyeroglif yazı önemli yer tutmaktadır. Bundan dolayı yazının birinci bölümünde yazı öncesi dönem ve gerçek yazının oluşum evreleri üzerinde durulmuştur.

Birinci bölüm “Yazının Başlangıcı” ana başlığı altında yazı nedirsorusuna cevap aranarak, ilkel ve gelişmiş yazı türlerine değinilmiştir. Burada özellikle çivi yazısının erken dönemlerdeki resimsel ve sembolik unsurlar vurgulanmıştır. Ayrıca ilkel toplumlarda haberleşme araçlarına değinilmiş olup, yukarıda da değindim gibi ön yazı döneminde piktografik yazının gelişim safhalarına temas edilmiştir.

Piktografik yazı gelişerek çivi yazısı halini alırken hiyeroglif yazı resimsel özelliğini korumuştur. Kayıt ihtiyacından doğan yazının ne kadar işlevselleştiğini ve gündelik hayatta ne kadar önemli yer tutmuştur ki artık insanlar yazı yazmayı öğrenmek için okullara ihtiyaç duymuşlardır.

Dolayısıyla okullar açılarak, okullarda öğretmene ve öğrenciye ihtiyaç duyulmuştur. Öğretmene duyulan ihtiyaç kâtiplik müessesesinin oluşmasını sağlamıştır. Bundan dolayı tezimde kâtiplik kurumuna da yer verilmiştir. Başlangıçta doğada hazır bulunan malzemelere yazılan yazı sonrasında, geliştirilen ve işlenen malzemelere yazılmaya başlanmıştır. Bundan dolayı yazı araç ve gereçlerin de yer verilmiştir. Yazı o kadar önemli hale geldi ki yazı yazılan tablet sayısı giderek arttı. Artan tabletlerin muhafazası için arşivler ve kütüphaneler oluşturuldu. Eskiçağ'da arşivle kütüphane ifadeleri aynı anlamı içerdiğinden tezimde kütüphane konusuna yer verilmiştir.

Hem çivi yazısı hem de hiyeroglif yazı ayrı ayrı bölümlerde ele alınarak çalışılmış olup, çivi yazısı için ele alınan konular hiyeroglif yazı içinde ele alınmıştır.

İkinci bölüm “çivi yazısı” olarak hazırlanmıştır. Yazıyı Sümerlerin keşfetmesi ve geliştirilmesi üzerinde durulmuştur. Burada çivi yazısının erken dönemlerindeki resimsel, sembolik unsurlar üzerinde kısaca ele alınmıştır. Yazının bu evresinde yazının soyutlaşması hem kültürde hem de düşüncede önemli bir geçiş aşaması olduğu için sosyal hayat ve devlet açısından önemi vurgulanmıştır. Örneğin destanları yazma ihtiyacı duymuşlardır. Hâlbuki yazı o çağda günümüzdeki gibi tüm nüfusu etkileyen bir husus değildi. Yazının uzun soluklu bir yol kat ettiği vurgulanmıştır. Yazıyı kendi dillerine uyarlayan milletler yine kendi dillerinde edebi örnekler verebilecek düzeye gelmişlerdir. Bunu mağara resimlerinden çıkıp Gılgamış Destana gidilen süreçte kat ettikleri yoldan anlamaktayız. Çivi yazısı Mezopotamya ve Anadolu coğrafyalarını etkilediğinden dolayı bu bölümde Mezopotamya'da Çivi Yazısı ve Anadolu'da Çivi Yazısı şeklinde ikiye bölünerek sistemli bir şekilde ele alınmıştır. Yine Mezopotamya'da yazı araç gereçleri, bilim, kâtip ve kütüphane konuları üzerinde de durulmuştur. Aynı şekilde Anadolu'da yazı araç gereçleri, bilim, kâtip ve kütüphane konuları da ele alınmıştır. Çivi yazısını kullanan diğer uygarlıklardan da bahsedilmiştir.

Üçüncü bölümde “Hiyeroglif Yazısı”nı ele alırken Mısır hiyeroglif yazısının üzerinde önemle durulmuştur. Mısır hiyeroglif yazının özellikleri, yazının çözümlenmesi, yazı araç gereçleri, bilim, kâtip ve kütüphane gibi konulara diğer bölümlerde olduğu gibi bu bölümde de yer verilmiştir. Mısır hiyeroglif yazısının diğer yazılar üzerindeki etkileri söz konusu olduğundan Biblos, Meroe ve Girit yazılarına da değinilmiştir. Ayrıca Anadolu’da hiyeroglif yazının kullanımı bilindiğinden bu konuya da temas edilmiştir.

Sonuç kısmında, çalışma içerisinde değinilen konular yeniden değerlendirilerek önemli özellikleri ile tekrar ele alındı ve bazı yorumlar ortaya konuldu. Bu bölümü çalışma için kullanılan kaynaklar ile Türkçe ve sonrasındaki İngilizce özet kısımları takip etmektedir. Ekler kısmında, yazının aşama aşama gelişimini gösteren resimler, tablolar ve ayrıca yazının yayıldığı coğrafyaları gösteren haritalar hazırlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

YAZININ BAŞLANGICI

İnsanlık tarihinin en önemli icadı olan yazıya bugün bakıldığında kitaplardan gazetelerden ve dergilerden o kadar alışmışız ki dünyanın her zaman okuryazarlığın olduğunu kabul ediyoruz. Oysa yazı uzun, yavaş ve karmaşık yollardan geçerek bu son halini almıştır.¹ İlk olarak yazı nedir sorusuna cevap arayarak araştırmalarımıza başlayacağız.

I. YAZI NEDİR?

Yazının tanımını yapmadan önce “yazı hangi gerekçelerle ortaya çıkmıştır” bunun üzerinde biraz duracağız. Günümüzde sıklıkla kullandığımız “söz uçar yazı kalır” deyimden yola çıkarak, düşünme söz ile olanaklıdır, konuşmada ise fikir her an uçabilir. Düşüncelerimizin uçup gitmemesi için kayıt altına alınmak istenmiştir. Yazı sözün kayda geçirilmesinin en önemli aracıdır ve bu ihtiyaçtan dolayı oluşmuştur.

İnsanların keşiflerine bakıldığında, her birinin arkasında bir ihtiyacın yattığını görmek mümkündür. Haberleşme ihtiyacını karşılayabilmek için telefon, daha hızlı ulaşım ihtiyacını karşılayabilmek için araba, uçak vb. taşıtlar icat edilmiştir. Aynı durum yazının keşfinde de mevcuttur. İnsanların kaydetme ihtiyacını karşılamak ve gittikçe artan ticari ya da ekonomik faaliyetleri kayıt altına almak için geliştirilmiştir.

Hesap kaydı sözlü olarak tutulamaz. Yazı işte bu çok basit nedenden doğmuştur. Yazının kendisi ancak, kullanıcıların düşündükleri ve hissettikleri ya da ifade edebildikleri her şeyi somutlaştırıp açıkça belirleyebilecekleri

¹ Jean, 2012: 12

düzenli bir gösterge ya da simgeler bütünü oluşturulduktan sonra ortaya çıkmıştır.²

İnsanlık tarihinin en önemli en anlamlı icatlarından biri hiç kuşkusuz yazıdır. İnsanlık yüzyıllar boyunca geçirdiği aşamaları sözlü bir şekilde kuşaktan kuşağa aktararak zaman içinde mağara duvar resimlerinden, hesap yaptığı işaretlere oradan da yeni bir kültür dairesinin içine girerek medeniyet tarihinde yeni bir sayfa açmıştır.

Tarihin her döneminin öncüleri vardır, hiçbir şey gerçekten başlamış değildir. Mağara resimleri piktografik yazıyı, piktografik yazının gelişmesi de çivi yazısını hazırlamıştır. Tarihi tarih yapan en önemli unsur yazıdır. Bu bakımdan tarih yazıyla başlar, tezi her zaman söylene gelen neticede doğru olan bir sözdür. Yani bir coğrafi mekânda yazılı belgelerin ortaya çıkışı, o bölgeyi “tarihi çağlarına” sokar. Yazıdan sonraki dönem ise bölgenin “prehistorik çağı”dır. Yazı olmadığı sürece, yazı çözülemediği sürece eskiçağ tarihçileri arkeolog ya da tarih öncesi uzmanı olarak kalacaklardı. Burada yazının ve yazılı belgelerin tarih için önemi ortadadır. Prehistorya ve historya, tarih öncesi ve tarih kavramları bu iki dönem arasındaki “Protohistorya” adı verilen geçiş evresini ifade etmektedir. Bu terim, henüz yazıyı kullanmamış bir coğrafya hakkında yazıyı bilen çevre toplumlar tarafından bilgi veriliyorsa, o yazısız bölgenin içinde bulunduğu çağı ifade eder. Anadolu’nun da, komşu bölgelere göre yazıya geçişi, yani tarih çağlarına başlaması geç olmuştur. Bu nedenle, civardaki toplumların yazılı belgelerinden Anadolu’ya ilişkin bazı bilgiler elde edildiği halde, Anadolu halkının henüz yazıyı tanımadığı bir süre, yani protohistorik bir dönem vardır.³

Yazının çeşitli tanımları vardır. Selen Hırçın’a göre yazı; “ağızdan çıkan seslerin, dolayısıyla sözcüklerin kulak ya da jest yardımı olmaksızın, gözle görülebilen bazen de dokunulabilen işaretler halinde biçimlendirilerek

² Jean, 2012: 12

³ Dinçol, 2006: 20–21

kaydedilmesini sağlayan araçtır.”⁴ Nuray Yıldız ise yaptığı tanımda, yazının gerekçelerini de açıklama yolunu seçmiştir: “insanlığın tarihin akışı içinde elde ettiği birikimlerin yok olması kaygısı ile kaydedip saklanması ihtiyacı ilk yazının doğuş sebebidir. Bu bağlamda yazı zaman ve mekân sınırlaması olmaksızın ortak bir kültür yaşamayı zorunlu kılmadan varolan bilgi ve birikimin kaydedilip aktarılmasını sağlayan sosyal ve toplumsal bir icattır.”⁵ Türk Dil Kurumu’nun Türkçe Sözlüğü’nde kısaca yazının tanımı; düşüncenin belli işaretlerle tespit edilmesi şeklinde verilmektedir.⁶ AnaBritannica’da ise, yazı; insanlar için ortak anlam ya da sesleri temsil eden işaret ya da simgelere dayalı iletişim sistemi olarak açıklanmıştır.⁷ Yapılan bu tanımlarda ortak görüş, düşüncenin işaretlerle ifade edilmesidir. Yazıyı daha detaylı olarak ele alacak olursak, ağızdan çıkan seslerin, dolayısıyla sözcüklerin kulak ya da jest yardımı olmaksızın, gözle görülebilen, bazen de dokunulabilen işaretler halinde biçimlendirilerek kaydedilmesini sağlayan araçtır. Buradan yola çıkılarak yazı dile bağlı olarak gelişmiş, yani fonetik bir özellik kazanmıştır.⁸

İnsanlığın çok önemli buluşlarından biri olan yazının icadı ile birlikte, üzerine yazı yazılacak gereçler ve yazı araçları da icat edilmeye başlanmıştır.⁹ Yazı ile yazı malzemeleri karşılıklı olarak birbirinden etkilenmişlerdir. Yazı öncesi toplumlarda ilk olarak mağara duvarları, kemik, taş ve kaya gibi doğada hazır bulunan maddeler üzerine yazmışlardır. Bunun nedeni hiçbir işleminden geçirilmeksizin doğada hazır olarak bulunmasıdır. Taş ve kayaların dayanıklı olması nedeniyle günümüze kadar gelebilen örnekleri söz konusudur. Fransa- İspanya sınırında Pireneler’in kuzeyinde yer alan

⁴ Hırçın, 1998: 1

⁵ Yıldız, 2000: 1–2

⁶ Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, 1992: 1612

⁷ AnaBritannica, 2005: 365

⁸ Alparslan, 2009: 53

⁹ Yıldız, 2000: 1

mağara resimleri ve Anadolu'da Mezolitik döneme tarihlenen Adıyaman civarında kaya üzerindeki petroglifler örnek gösterilebilir.¹⁰

Eskiçağ'da yazı türleri nelerdir? Yazı tekniği neler üzerinde etkili olmuştur? Etkisini neyle göstermiştir? Yazı türleri ilerleyen konularda daha detaylı olarak ele alınacaktır, burada yazı tekniğinin hangi malzemeler üzerinde etkili olduğunu gösterebilmek için temas edilmiştir. Çünkü göstergeler, onları yaratan uygarlıklar kadar, çizilmesini sağlayan gereçlere ve onlara dayanak oluşturan maddeye bağımlıdır. Hiyeroglif yazı ve çivi yazısı şeklinde iki grupta ele aldığımız yazı türleri, neler üzerinde etkili olmuştur onları ele alalım. Taş (Mezopotamya, Anadolu, Mısır), kil tablet (Mezopotamya, Anadolu), balmumu tablet (Mısır), tahta tablet (Mısır), metal (Anadolu, Mısır), deri (Mısır, Mezopotamya, Anadolu), keten bezi (Mısır), papirüs (Mısır), parşömen (Mısır). Her coğrafyada bu malzemelerin hemen hemen hepsi kullanılmakla birlikte, her coğrafyada kullanım sıklığı değişmektedir. Bu durumu belirleyen etken ise, doğal ortamda malzemelerin bulunma sıklığıdır. Bütün bu malzemelerin üzerine yazmak için kullanılan gerecin aynı olmayacağı kesindir. Kamış kalem, fırça, keski ve çekiç ve benzeri gibi. (bkz. Tablo1)

Yazı için kullanılan malzeme yazıyı belirlemektedir. Papirüs üzerine calamus ile yazan biriyle kil üzerine stilus üzerine çizimler yapan birinin göstergeleri hiç kuşkusuz bambaşka biçimlerde tasarlanacaktır. Bu durum, bir yazı için kullanılan malzemenin onu ne kadar etkilediğini göstermektedir. Malzemenin bir diğer etkisi de, bazı malzemelerin, zamanın ve iklimin yıkıcı gücünden korunamamış olmasıdır. Bundan dolayı kimi diller ve yazılar hiçbir iz bırakmadan yok olup gitmiş ya da ufak tefek kalıntılarla korunmuş ancak yeterli derecede bizi aydınlatamamıştır. Kolay yıpranmayan malzemelerde saklanan dillerin ve yazıların günümüze bozulmadan kalıp modern çağımızı aydınlatması için önemlidir. Yazı da kullanılan malzemenin uğradığı dönüşüm yani taş ile başlayan bu serüven kâğıt ile son bulmuştur.

¹⁰ Yıldız, 2000: 2

II. SEMBOL, İŞARET VE HABERLEŞME TÜRLERİ OLARAK YAZI

İnsanoğlu var olduğundan beri duygu ve düşüncelerini başka kişilerle paylaşabilmek için, çok çeşitli iletişim yolları bulmuştur. Bunların ilk örnekleri arasında, günümüzde dahi pek çok toplum tarafından kullanılanların görsel işaretleri, yani ateş, duman ve ışığı ya da akustik işaretler olarak adlandırdığımız, davul ve ısıklık çalmayı gösterebiliriz. Ancak bütün bunlar zaman ve alan açısından sınırlanmıştır. Yani mesaj verildikten sonra kaybolurlar ve tekrar edilmedikleri sürece başa alım olanakları yoktur. Ayrıca bu iletişim türlerinin hepsi sadece birbirine çok yakın bölgede bulunan kişiler arasında iletişim kurma olanağı sağlamıştır. Mesaj vermede alan ya da zamanla kısıtlandırılmış bir yol arama, insanları çeşitli nesnelerin belirli bir sıraya göre yan yana dizilmesinden oluşan “madde yazısı” bir diğer ifadeyle “nesne yazısı”na dönüşmüştür.

Mağara duvarlarına, kaya ve taşlara yaşadıkları olayları anlatan resimler yaptılar. Yazı öncesi toplumlar resim yolu ile mesajlarını iletmeye çalışmışlardır. Mağara resimleri, o dönemde avcılık toplayıcılık yapıldığı için avların çok olduğu mesajını iletmek ya da ritüel inançlarının kökenini içerebilir. Bu resimlere çok eski çağlardan kalma mağaralarda bugün bile rastlamaktayız. Fransa- İspanya sınırında Pireneler’in kuzeyinde yer alan mağara resimleri ve Anadolu’da Mezolitik döneme tarihlenen Adıyaman civarında kaya üzerindeki petroglifler örnek gösterilebilir.¹¹

Çeşitli nesneleri belirli bir sıraya göre yan yana dizilmesinden oluşan **madde yazısı**, daha çok hayvancılıkta kullanılan “sayma çubukları”, belirli aralıklarla düğümlenmiş “quippu düğüm yazısı”, bir mesaj iletmek üzere kullanılan “mesaj değnekleri” ve “yere saplanmış değnekler”, gibi iletişim sistemlerine götürdü. İlkel toplumlarda iletişim araçları konusunu ayrıntılı olarak ele alacak olursak; madde yazısı, ilkel insan isteğini anlatabilmek için çevresindeki maddeyi kullanmayı bilmiştir. Ancak bunlar nispeten kalıcı olduklarından dolayı belirli durumlarda, kısıtlı sayıda mesaj iletmektedirler.

¹¹ Yıldız, 2000: 2

Madde yazılarını bugünde kullanan topluluklar mevcuttur. Örneğin bugün Kuzey Amerika'nın kuzeydoğusunda yaşayan ve ilkel bir toplum olan "Abnaki" yerlileri, gittikleri yolu, *toprağa sapladıkları değneklerle* açıklamaktadırlar. (bkz. res. 1) anlamları şöyledir: eğik bir değnek; "gidilen yön", eğik değneğin yanı başında dikey bir değnek; "uzağa gitmedim", eğik değneğin ta ucunda dikey bir değnek; "uzağa gittim", eğik değneğe dikey olarak saplanan beş değnek; "beş günlük yola gittim" anlamına gelmektedir.¹²

Önemli bir diğer madde yazısı, *mesaj değnekleridir*. Belli bir amaca göre üzerine çentikler açılarak kullanılmıştır. İdeografik yazıya geçişte basamak olarak kabul edilebilen kazınmış ve çizilmiş örneklerdir. Ancak bunlar kısıtlı iletişim araçlarıdır.¹³ Mesaj değnekleri, hayvan sayısını veya ürün sayısını akılda tutmanın zor olduğu durumlarda değneklere çentikler açılmış olabilir. Bu değneklere çentikler kesici bir alet ya da sert bir taş yardımıyla açılmıştır. (bkz. res.4)

Günümüzde kullanımı devam eden diğer bir madde yazısı ise *quippu* yani *düğüm yazısıdır*. Peru ve Bolivya'da çobanlar düğüm yazısından yararlanırlar. Düğüm yazısı bir dal ya da çubuk üzerine bağlanan çeşitli renkte ipler ve iplerin üzerine belirli aralıklarla yapılan düğümlerdir. Genellikle istatistik saptamalar için kullanıldığı ileri sürülür.¹⁴ Düğümlerin sayısı ve aralarında ölçüp biçilen mesafe, hepsi birer sözdür. Bu nedenle quippunun anlatım olanakları çok fazladır. Perulu çobanların sürülerini saymak için kullandıkları ve adına quippu dedikleri ipler hesap tutanağı, akıl defteri, kayıt cihazı gibi kullanılması amaçlanmıştır. Mezarlarda çok ağır quippular bulunmuştur; bunlarda ölünün yanına konan bu nesnenin düğümlerinde sonsuza dek korunacak bir düşünce gizlidir.¹⁵ (bkz. res. 2, res. 5)

¹² Alkım, 1981: 4

¹³ Yıldız, 2000: 2-3

¹⁴ Alparslan, 2009: 50

¹⁵ Jean, 2012: 147

Eski Çin’de, düğüm yazısının önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Herodotos ise, Pers Kralı Dareios’un İonyalılara düğüm yazısıyla yapılmış bir tür takvim örneğinden bahseder:¹⁶

*“Bu kayışı alınız ve ne diyorsam onu yapınız. İskit topraklarına girdiğimi gördüğünüz günden başlayarak her gün bir düğümü çözünüz eğer bu süre içinde dönmezsem ve düğümleri çözmek için belirtilen günler biterse, burayı bırakıp geri dönünüz. Ülkenize doğru yelken açınız.”*¹⁷

Düğüm yazısı bir takvim olarak kullanılmasının yanı sıra, yakın zamana kadar bir hatırlama aracı olarak da kullanılmaktadır. Parmaklara bağlanan her ip unutulmaması gereken bir işi ifade eder. Madde yazılarının genel özelliklerinden biri, hiçbir şekilde çizimin kullanılmamış olmasıdır. Madde yazısında iletilmek istenilen mesaj çeşitli maddeler aracılığıyla anlatılmaktadır. Nesnelerle yapılan işlemlerin her biri aslında bir sözdür. Günümüzde akıl defterinin, teyp veya kayıt cihazlarının yaptığı işlemleri yapmaktadır.

Yazının şekil haline dönüşmesinin ilk basamakları, mağara resimleri, petroglifler, çakıl taşları, dolmenler oluşturmaktadır. Bunlar ideografik yazıya geçişte basamak olarak kabul edilen ve günümüze kadar gelebilen ilk yazı örnekleri olarak nitelendirebileceğimiz, kazınmış ve çizilmiş örneklerdir.¹⁸

Düşüncenin şekle dönüşmesinde, özellikle kaya ve mağara duvarları üzerine çizilen kazı desenleri rol oynamaktadır. Bunlara *petroglif* adı verilmektedir. Mağara duvarlarına ve kayalar üzerine yapılan çizimler tartışma konusudur. Bunlar yazı ve sanat amaçlı şekiller veya kült amacıyla yapılan ritüel sahneler olarak olup olmadığı tartışmaları günümüzde

¹⁶ Alparslan, 2009: 50

¹⁷ Herodotos, IV: 98

¹⁸ Yıldız, 2000: 3

süregelmektedir.¹⁹ Hangi amaçla yapılırsa yapılsınlar, taş üzerine kazınan, ilk anlatım amaçlı şekillerdir.

Paleolitik çağda, Fransa'da, Kuzey İspanya'da ve İngiltere'de, bazı renkli ve geometrik işaretlerden olan *çakıl taşları* bulunmuştur. Fransa'da Mas d'Azil Mağarasından bu tür çakıl taşları ele geçirilmiştir.²⁰ Ayrıca Fransa'nın batısında Morbihan bölgesinde, İspanya'nın kuzeybatısındaki Asturias'da ve Portekiz'in kuzeyindeki *dolmenler* üzerinde yer alan işaretler de belirtilebilir.

Gerek petroglifler ve gerek çakıl taşları ve dolmenler üzerindeki işaretler gerçek anlamda bir yazıyı yansıtmaları bile tarih öncesi insanın sanat anlayışını ve görüşünü yansıtmada araç olmaları bakımından önem taşırlar; bu nedenle ideografik yazıya geçişte bir basamak görevini oluşturdukları varsayılabilir.²¹

Çizim özelliği bulunan yazılar ise **resim yazısı** (piktografi) ve **fikir yazısı** (ideografi) olarak adlandırılmaktadır. Bu aşamada insan düşüncesini resim ya da şekillerle anlatmaya uğraşmıştır.²²

Resim yazısı ile fikir yazısı ortak özelliklerinden biri resmedilenin fonetik açıdan herhangi bir dil ile bağlantılı olmamasıdır. Bu nedenle söz konusu yazı bu iki yazı sistemiyle yazılmış mesajlar birbirinden farklı diller konuşan insanlar tarafından aynı şekilde anlaşılacaktır. Örneğin güneş kelimesini ele alacak olursak, resim bir Türk tarafından “güneş”, bir İngiliz tarafından “sun”, bir Alman tarafından ise “sonne” olarak okunacaktır, ama herkes tarafından aynı şekilde anlaşılacaktır.

Bu iki yazı türü arasındaki en önemli fark resim yazısında çizilen bir resim, sadece resmettiği nesneyi temsil ederken fikir yazısında ise çizilen

¹⁹ Alkım, 1981: 4

²⁰ Alkım, 1981: 4

²¹ Alkım, 1981: 4

²² Alkım, 1981: 4

resmin anlamının altında bir fikir yatmaktadır.²³ Bu duruma günümüzden örnek verecek olursak, “taşıt girmesi yasaktır” trafik levhasında taşıt resmi sadece bir nesneyi ifade ettiği için piktograma, yasak anlamına gelen çizgi ise ideograma örnektir. Bugün havalimanları, stadyumlar, fuar ve sergi alanları, oteller ve kamuya açık diğer yapılar veya açık yerlerde genel telefonları acil çıkışları, lavaboları herhangi bir dile bağlı olmaksızın gösteren “resim-yazılar” sıklıkla kullanılmaktadır.²⁴ Bu örneklerden yola çıkarak günümüzde hem piktogramların, hem de ideogramların kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu tip yazılar madde yazısının bir ileri adımını oluşturmaktadırlar. Piktografi yazının başlangıcı olarak mağara duvarlarına çizilen resimler gösterilebilir.

Token ya da Latince adıyla *calculi* olarak adlandırılan *hesap taşları*, fikir yazısının bir diğer örneğidir. Bu yazı, Mezopotamya’da ortaya çıkmış olması nedeniyle gelişmiş yazıya bir geçiş oluşturması bakımından önemlidir.²⁵ Anadolu’dan İndüs Vadisine, Hazar Denizinden Sudan’a kadar birçok bölgede, çeşitli boylarda ve çeşitli geometrik biçimlerde binlerce nesne bulunmuştur. Günümüze ulaşan en eski hesap taşlarının kaynağı Beldibi (Anadolu), Asiab Tepe (Mezopotamya), Ganj Dareh Tepe (İran), Hartum (Sudan), Eriha (Filistin) ve Abu Hureyra’dır (Suriye); bunlar M.Ö. IX. binden VII. bine uzanan çağa kadar gider. Daha yenileri ise M.Ö. II. binle tarihlenir ve Hisar Tepe (İran), Megiddo (Filistin) ve Nuzi (Mezopotamya) bölgelerinde çıkar. Bu hesap taşlarının çoğu aynı toprakta şuraya buraya serpiştirilmiş olarak bulunmuştur. Buna karşılık kimileride bugün bulla adı verilen küresel ya da yumurta biçiminde oyuk kil keselerin içinde ya da hemen yakınında bulunmuştur. Ancak bunlar IV. binden başlayarak görülürler; Yahya Tepe (İran), Habuba Kebire (Suriye), Uruk (Mezopotamya), Sus (İran), Çoga Miş

²³ Alparslan, 2009: 51

²⁴ Dinçol, 2006: 21

²⁵ Alparslan, 2009: 52

(İran), Ninive (Mezopotamya), Tall-i Malyan (İran) ve Nuzi'de (Mezopotamya) bunlardan yüzlercesi bulunmuştur.²⁶

Bizi en çok ilgilendiren kısım ise *bulla* adı verilen oyma keselerde bulunmuş, çeşitli boy ve biçimlerdeki küçük kil nesnelerdir. (bkz. res. 7) M.Ö. IV. binin ikinci yarısından itibaren, genişlemekte olan Sümer ve çağdaşı Elam toplumlarında çeşitli saymanlık işlemlerini somut olarak kaydetme aracı olarak kullanılan bu nesneler, aynı zamanda hesap yapma taşlarıydı. Asurlular ve Babilliler bunlara *abnu* (çoğul: abnatu; anlamı: taş, taş nesne, dolu tanesi, sayım nesnesidir.) adını vermişlerdir. Onlardan çok önce bunlara Sümerler bunları *imna* (anlamı: kil taş) adıyla göstermişlerdir. Bugün bunlara Latince etimolojiden ötürü, bu parçalara *calculi* adı verilmektedir.²⁷ Adına hesap taşları da diyebileceğimiz kilden yapılmış, elle şekillendirilmiş küçük, geometrik biçimli objeler, mal sayımında hesaplanan miktara karşılık gelen somut hesap işlemleri için kullanılmaktaydı.

Hesap taşları Sümer'de M.Ö. IV. binyıldan itibaren şekilleri gelişir ve çeşitlenir. Karmaşık hesap taşları diye adlandırılan bu aşamada üstlerinde çizikler, delikler, eklenmiş kısımlar vardır ya da direk olarak bir nesnenin biçimine benzerler.²⁸ Her bir biçim belli bir malın bir ünitesini temsil eder.

Örneğin, 297 için 2 disk, 9 bilya, 7 çubuk alınır. Bunlar küresel ya da yumurta biçimli oyuk bir kese içine konur, kesenin dış yüzü üzerinde de özgünlüğünü ve tanımlığını güvence altına almak amacıyla bir ya da iki silindir mühür dönülür. Sümer'de olduğu gibi Elam'da da belli bir toplumsal konumdaki insanların hepsinin kendi mühürü vardır. Bu mühür olarak çizilmiş simgesel bir imge taşıyan, az ya da çok değerli taştan yapılmış bir çeşit küçük silindirlerdir. (bkz res. 3)

İcadı M.Ö.3500 dolaylarına dayanan silindir mühür, sahibinin kişiliğini betimler; dolayısıyla o kişi ile ilgili her türlü iktisadî ve hukukî etkinlikte bu

²⁶ Ifrah, 1999: 49

²⁷ Ifrah, 1999: 55

²⁸ Pulhan, 2003: 47

mühürün yeri vardır. Mühürü imza ya da mülkiyet damgası olarak taşıyan kişi, bundan ötürü silindiri ekseni çevresinde döndürdüğünde, şu ya da bu işlemle yahut değişik tokuşla ilgili her türlü kil nesneye uyan motifler yapar.

Elam'ın başkenti Susa şehrine gidelim. Bir çoban bölgenin zengin bir yetiştiricisinin kendisine emanet ettiği 297 koyunluk bir sürüyü birkaç ay otlatmak üzere yola çıkmaya hazırlanmaktadır. Çoban önce işvereniyle birlikte, mal sahibinin mallarının yöneticisi olan site saymanlardan birinin yanında mevcudu denetlemek için hazır bulunur. Sayman sürüdeki baş sayısını saydıktan sonra, başparmağının çevresinde yaklaşık yedi santimetre çapında, bir küre biçimi taşıyan, tenis toplarından azıcık daha büyük bir kil kese yapar. Ardından, baş parmağın bıraktığı açıklıktan kil torbanın içine her yüz koyunu simgelemek üzere iki disk, her biri on hayvana karşılık gelen dokuz bilya, her biri bir hayvana karşılık gelen yedi çubuk koyar. İçindekiler toplamı iki yüz doksan yedi birim olmuştur. Bu işlem bittikten sonra, görevli kesenin açık ağzını kapar ve az önce yaptığı bu saymanlık nesnesini güvence altına almak için, mal sahibinin silindir mühürünü belgenin dış yüzü üzerinde döndürür. Sonra resmileştirmek için kendi mühürünü döndürür. Bu işlem, çobanın dönüşünde sürüyü eksiksiz getirip getirmediğini bulmaya yarayacaktır. Çoban sürüyü getirdiğinde bulla kırılacak, içindeki hesap taşları yardımıyla, doğrulama en kısa yoldan yapılacaktır. Böylece herhangi bir sahtekârlık olayı ortadan kaldırılmış olmaktadır.²⁹

Aynı çağda Elamlıların komşusu olan Sümerlerde de küçük farklar olmakla birlikte, buna benzer bir sistem kullanılmaktaydı. Bu çağda yazı henüz bilinmemesine karşılık bu sistem insanlar için bizim en sıkı yazılı anlaşmalarımız kadar hukuksal değer taşımaktaydı. Alışveriş ilişkilerine giren kişiler birbirlerini başlarda damga mühür sonrasında silindir mühür ile birbirlerinin gözünde kimlik kazanırlardı. Bunun için bulla adı verilen bir keseyle somutlaştırılan ticari bir değiş tokuşun yapısı o mühürün baskı iziylebelirtilmekteydi. İşlemde söz edilen nesnelerin ya da varlıkların niceliği

²⁹ Ifrah, 1999: 64–65

ise, bullaların içine atılmak suretiyle konilerle, bilyalarla, kürelerle açıkça belirtilmekteydi. Bu sayede miktarı hile yolu ile değiştirmek olanaksızdı. Ancak değiş tokuş miktarını görmek istediğinizde keseyi kırmak suretiyle görebilmekteydiniz.³⁰

Bu güçlüğün üstesinden gelmek için M.Ö. 3300 yıllarına doğru içeriğindeki bullanın dış yüzeyine taşımışlardır. Artık bu sayede bullalar kırılmadan dış yüzeyine bakıldığında içeriği anlaşılabilirdi. Dış düzünde üzerinde çeşitli boy ve biçimdeki simgelerle birlikte silindir mühürlerin damgaları geleneğide devam etmekteydi. Peki, bullaların içeriği dış yüzünde kolaylıkla görünebiliyorsa hesap taşlarını kullanmak ve onları bullanın içine koymaya devam etmek niye? Bunun çok çabuk bilincine varan Mezopotamyalı ve Elamlı saymanlar M.Ö. 3250 yılından itibaren hesap taşlarının kullanımını kaldırmışlardır.³¹

Hesap taşları, çeşitli diller kullanan toplumlar arasında, uzak mesafelerde anlaşılabilmesi nedeniyle, özellikle ticarette son derece kullanışlıydı. Bu sembollerin, daha sonra yazıya geçirildiği dönemlerde de, aynı şekilleriyle kil tabletler üzerine çizilmiş olduğunun saptanmasıyla, önemleri daha da artmıştır.³²

M.Ö. IV. binyılın sonlarında bu hesap taşlarında gördüğümüz işaretler, Aşağı Fırat bölgesinde yer alan Sümer kentlerinde ele geçen tabletlerde de görülmektedir. Bugünkü adı Varka olan Eski Uruk'un ilk tabletleri M.Ö. 3200–3100 yıllarına doğru ortaya çıkar. Hesap taşlarında olduğu gibi bu tabletlerin de ticari amaçlı kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla Sümerliler, nesneleri tek tek yapmaktansa onları düz bir yüzeye çizmenin daha kolay olduğunu anlamışlar ve hesap taşlarında kullandıkları şekilleri tabletlere aynen uygulamışlardır.³³ Uruk kentinde yapılan kazılarda, IV. tabakada bulunan tabletçikler üzerinde yer alan önceleri *piktografik yazı* adı

³⁰ Ifrah, 1999: 66

³¹ Ifrah, 1999: 71

³² Alparslan, 2009: 52

³³ Alparslan, 2009: 54

verilen resim yazısı iken daha sonraları düz çizgilerden oluşan işaretlere sahip bu yazı biçimini almıştır. Bu yazı hakkında elde edilen bilgileri incelediğimiz zaman görüyoruz ki, bu tabletler tahıl çuvalları ve büyükbaş hayvan listelerinden oluşup, tapınağın bir tür muhasebesini sunmaktadır. Yani, ilk yazılı göstergeler ziraat hesaplarından ibarettir. Başlangıçta yazı, gündelik hayata ait kayıtları yapmak ve hesapları tutmak gibi, tamamıyla pratik maksatları karşılamak için icat edildiği anlaşılmaktadır.³⁴ Tabletler üzerine çizilerek yazılan yazı, zamanla daha çabuk yazılmanın sağlanabilmesi için, ucu üçgen biçiminde kesilmiş bir çubuğun yani stilus adı verilen yazı kaleminin, batırıldığı yerde üçgen biçimli bir iz, çekildiği zaman da düz bir iz bıraktığına bakılarak, kama ya da çiviye benzer işaretlerden kurulu yazıya çivi yazısı adı verilmiştir.³⁵

Ön Asya denilince Mısır, Mezopotamya ve Anadolu olarak üç kültür coğrafyası akla gelmektedir. Bu bölgelerden her birinin kendilerine özgü bir yazısı vardır. Hiyeroglif yazısıyla Mısır uygarlığında, çivi yazısıyla Mezopotamya uygarlığı, Anadolu'ya gelince Hititler çivi yazının yanında Luvi hiyeroglif yazısı denilen bir çeşit resim yazısını da abideler ve mühürler üzerinde kullanmışlardır.³⁶ Hititler hem çivi yazısı hem de hiyeroglif yazıyı yani iki yazı türünü de kullanmışlardır.

Yukarıda da değindiğimiz gibi dünyadaki tüm yazıların kökeni resimdir. Piktografik yazı resim yazısı olmakla beraber, resimden çok çizgilerle maksadı ve kavramları belirten şekillerdir. Mısır hiyeroglif yazısı Mısır tarihi boyunca resim yazısı halini devam ettirmiş olmasına karşılık, Mezopotamya çivi yazısı ise piktografik yazı geliştikçe sadeleştirilerek, resim yazısından çivi yazısına doğru gelişmiştir. Dillerdeki zaman, şahıs, kip gibi kavramları belirtemeyen bu resim yazısı geliştiği yer ve toplumlara göre dış görünüş bakımından iki guruba ayrılır. Bunlardan biri resim karakterlerini korumuş olan *hiyeroglif yazısı*dır diğeri ise resimlikten kurtulup, simgeselleşmiş

³⁴ Köroğlu, 2010: 54

³⁵ Dinçol, 2006: 34

³⁶ Kınal, 1971: 1

biçimler almış olan çivi yazısıdır. Hiyeroglif ve çivi yazısı konularını ayrı bölümler altında daha detaylı ele alacağımndan dolayı burada birkaç cümle ile açıklayacağım.

Hiyeroglif yazı, Mısır'da M.Ö. 3000 yıllarında icat edilen ve oradan Ege ve Anadolu'yu etkileyen, işaretleri resim özelliğindeki yazıların genel adıdır. Mısır'da hiyeroglifler, hiyeratik ve demotik biçimleriyle birlikte devam etmiştir. M.S. 400 yılına kadar kullanımda kalan Mısır Hiyeroglif yazı 3400 yıllık uzun kullanım süresi, yazı tarihinde bir rekordur.³⁷

Çivi yazısı ise, Mezopotamya'da M.Ö. 3200 yıllarında, Asya kökenli Sümerler tarafından icat edilmiştir. Çivi yazısı, işaretleri üzerine yazıldıkları kil levhacıklar nedeniyle resimliklerini kaybedip, çivi biçimine benzer çizgisel özellikler kazanmış ve geniş bir coğrafyaya yayılmış bir sistemdir. Her iki sistem uzun süre ve çeşitli dillere uygulanarak ve değişikliklere uğrayarak kullanılmıştır.³⁸

Yazıyı üç grupta inceleyebiliriz: kelime yazısı, hece yazısı, alfabe yazısı şeklinde. Yazı işaretleri “kelime”leri gösteren *kelime yazısı* sistemler, yazı işaretleri “hece”leri gösteren *hece yazısı* sistemleri ve yazı işaretleri tek “ses”leri temsil eden *alfabetik yazı* sistemleridir. Gelişim süreci içinde ilk olarak kelime yazısının varlığı bilinmektedir. Hem hiyeroglif yazı da hem de çivi yazısında işaretler, kelime işaretleri halindedir. Piktografik yazıyı kelime yazısı şeklinde bu başlık altında da ele alabiliriz. Yazı gelişim evresinin ilkinin oluşturan kelime yazısı piktografi ile aynı anlamı taşımaktadır yani piktografi için söylenenler kelime yazısı için söylenebilmektedir.

Kelime yazısı, her cisim ya da her eylem, her zamir, her sıfat için ayrı bir işaret kullanılmıştır. Burada her işaret bir kelimeye denk gelmektedir. Örneğin, “göz” için bir “göz”, “el” için bir “el”, “bacak” bir “bacak” resmi ile anlatmışlardır. Bu tek tek sözcük işaretleri bir fikri belirtmek için yeterli

³⁷ Dinçol, 2006: 32

³⁸ Dinçol, 2006: 21

olmamıştır. Somut kelimeleri ifade edebilmek için somut nesne çizilirken soyut kelimeleri ifade etmek o kadar da kolay olamıyordu. Bir dil ne kadar ilkel olursa olsun soyut anlamlı kavramları da vardı. Bu soyut sözcüklerin anlatılabilmesi için şöyle bir çare bulunmuştur: belirli somut ideogramlarla soyut sözcükleri de açıklayabilmek. Örneğin “göz” ideogramları aynı zamanda “görmek”, “kulak” ideogramı, “işitmek, dinlemek, haber almak”, “bacak” ideogramı “yürümek, gitmek, adımlamak” için de kullanılmıştır.³⁹

Hece yazısı, piktografik yazının bir sonraki aşamasıdır. Hece yazısı sistemi, ideogramlardan hece işaretlerinden ve sözcüklerin bazen başına bazen de sonuna gelen sessiz belirteçler adını verdiğimiz determinatiflerden oluşmaktadır. Piktografik yazının zamanla kolaylaşması ve gelişmesiyle, alfabenin bir önceki adımı olan hece yazısına dönüştüğü düşünülebilir.⁴⁰ Kelime yazıları kullanıldıkça, şekillerin adı olan kelimelerde, bazı aşınmaların olduğu sanılıyor. Bir resim anlattığı eşya ve düşüncenin anlamından ayrılarak, yalnız baştaki ses parçasını yazmak için kullanılınca, alfabe doğru esaslı bir adım atılmış oluyor. Çizilen şekille anlatılan olayın bir ilgisi olmayabiliyordu. Yani çizilen resimler başlı başına resimde görülen cismi değil de o cismin adını söylerken ağızdan çıkan heceyi belirtmeye başladı.

Çivi yazısındaki fonetik yazılışların Mısır yazısındaki kadar düzensiz bir şekilde, yani içinde herhangi bir sesli harfin bulunmadığı, bazen daha büyük, bazen daha küçük sessiz harf bileşkelerinden meydana gelmemiş olması dikkat çekici bir husustur.⁴¹ Çivi yazısında sesli harflerin de bulunduğu bir hece yazısı sistemi bulunurken; Mısır hiyeroglif yazında sessiz harflerden oluşan ve birkaç ünsüz harfin bir araya gelmesiyle de oluşabilen bir sistem söz konusudur.⁴²

Çivi ve hiyeroglif yazılar İsa'nın doğumuna kadar kullanılmakla beraber, kelime, hece yazısı karışımı halinde devam etmiştir.

³⁹ Alkım, 1981: 6

⁴⁰ Dinçol, 2006: 21

⁴¹ Friedrich, 2000: 21

⁴² Friedrich, 2000: 56

Harf yazısı, yazının gelişiminde son safhadır. Dil, heceler yerine seslere ayrılmış ve her sesi ifade eden bir harf icat edilmiştir. Yani dildeki çeşitli sesleri temsil eden bir şekil sisteminden oluşmaktadır.

İnsan hayatında çok önemli bir yer tutan yazı “harf yazısı” haline gelinceye kadar uzun safhalar geçirmiştir:

- Amacın çeşitli maddeler kullanılarak anlatılması: madde ya da nesne yazısı,
- Yazının şekil haline dönüşmesinin ilk basamakları,
- Resim yazısı (piktografi) ve fikir yazısı (ideografi),
- Fikir yazısından hece yazısına geçiş,
- Hece yazısından harf yazısına geçiş.⁴³

Hece yazıları zamanla daha çok sadeleştirilmiş, kullanılan biçimler hece yerine değil, yalnız baştaki sesin yerine kullanılmaya başlanmış ve harf yazısına geçiş sağlanmıştır.

Görülüyor ki, hece yazısı ile harf yazısının ortak noktası, fonetik esasına göre olmalarıdır. Her ikisi de resim yazısından çıkmış olmakla beraber, resmin adı olan kelimenin anlamını bırakarak, biri onun sadece hece değerini, öbürü ise yalnız baş sesinin değerini almaktadır. Yazılacak başka bir kelime kısımlara bölünerek bu ses değerleri, sisteme göre ya hece hece veya harf harf uygulanmasıdır.

Yazı tarihçileri bu evrede iki etmenin rolünü varsayarlar: sessiz + sesli sisteminde olan tek hecelerın sesli elemanını zamanla yitirmesi ile ve akrofoni yolu ile. Bunları kısaca açıklayalım:

⁴³ Alkım, 1981: 3

1. Tek heceli olup da sesli elemanını zamanla yitirerek "tek ses" işareti haline gelme sürecini Eski Mısır yazısında görmekteyiz. Örneğin, (ağız: r 𐀭) zamanla (𐀭) yarı vokali kaybolmuş ve "r" sesi tek olarak kullanılmıştır.

2. Akrofoni yolu ile harf yazısına geçiş evresini Eski Sami yazısında, dolayısıyla Fenike yazısında bulunmaktadır. Örneğin, Eski Samilerden aleph: öküz, beth: ev kelimelerinin baş sesi olan a, b harfleri, o şekillerin adı haline gelmiştir. Öküz ve ev şekilleri iyice sadeleştirilerek alfabe dizisinin ilk harfi meydana getirilmiştir. Daha sonraları Yunanca da bunlar alfa, beta adını almışlardır.⁴⁴

Yunanlılar harf biçimlerini M.Ö. II. binyılda Doğu Akdeniz’de geliştirilen ünsüz harflerinden aldılar. M.Ö. 1275 yılında mevcut iki biçimden biri, Ugarit çiviyazısı Deniz Kavimlerinin yarattığı kargaşada kayboldu gitti. Diğer ön-Kenan yazısı kaybolmadı, değişti, gelişti. M.Ö. 1000 yılında artık bu yazı Fenikelilerin 22 harfli ünsüz alfabesiydi. Toplumların birbirleriyle olan ticari ve sosyal ilişkileri sonucu, kültürel etkileşimin yanı sıra kullandıkları alfabeleri de birbirinden etkilenmiş ve değişikliklere uğramıştır. Daha sonraları Fenikelilerden aldıkları alfabeye sesli harfleri de katan Grekler kendi alfabelerini türetmişlerdir. Ticaret vasıtasıyla bu alfabe M.Ö. 800 civarında Ege bölgesine ulaştı. Yunanlılar alfabeyi benimsedikleri zaman, harflerden bazılarını sessiz harfler yerine sesli harfleri göstermek için kullandılar ve bu yazı Yunanca’ya uygulandı.⁴⁵ Yunan alfabesi de Latin alfabesine yol açacaktır. Özetle, bugün dünyada kullanılmakta olan alfabelerin hemen hemen hepsi Fenike alfabesinin az çok doğrudan torunlarıdır.⁴⁶

Bu bölümü özetleyecek olursak, yazının ilk oluşumundan sonraki aşamalara doğru devam eden süreçte ilk olarak madde yazısı üzerinde durduk. Düğüm yazısı, yere saplanmış değnekler, sayma çubukları ve mesaj değneklerinden oluşan madde yazısında nesneler kullanılarak

⁴⁴ Alkım, 1981: 7

⁴⁵ Roaf, 1996: 151

⁴⁶ İfrah, 2000: 131–133

oluşturulmasından dolayı bu adı almıştır. İlkel toplumlarda haberleşme türleri olarak kullanılan madde yazısının önemi, resim kökenli ilk yazı biçimlerine hazırlık aşamasını oluştururlar. Haberleşme simgesi olarak kullanılan belli nesneler, düğümler dışında başvurulmuş seçeneklerden bazıları ise, resimler ve işaretler olmuştur. Ateş duman gibi görsel işaretler ile belirli sesler ve davul gibi akustik işaretlerden de yararlanılmıştır.

Görüldüğü gibi yazının tarihi uzun ve yavaş bir tarihtir. İnsanlar yazıyı birden bire öğrenmediler. Önce mağara duvarlarına, kaya ve taşlara yaşadıkları olayları anlatan resimler yaptılar. Ancak bu resimler tam anlamıyla yazı niteliği taşımamaktaydı. Zamanla bu resimlerin gelişmesiyle ideografik yazı yani fikir yazısı şeklinde ortaya çıktı. Olaylar yine resimlerle anlatılıyor ancak resimler, kendisini değil de anlamını tanımlıyordu. Böylece resimle yazı, binlerce yıl içinde değişe değişe yazıya dönüştü. Yazının kendisi ancak, kullanıcıların düşündüklerini ve hissettikleri ya da ifade edebildikleri her şeyi somutlaştırıp açıkça belirleyebilecekleri düzenli bir gösterge ya da simgeler bütünü oluşturduktan sonra ortaya çıkmıştır.⁴⁷ Yazı, çivi yazısı ve hiyeroglif yazı şeklinde çeşitlilik gösterdi. İkinci bölümde çivi yazısını detaylı bir şekilde ele alacağım. Üçüncü bölümde de hiyeroglif yazı şeklinin üzerinde duracağım. İnsanın ilk çizim belirtileri tarih öncesi çağlarda başlamış ve yazı derece derece sistemleşerek nesneden yazı yani madde yazısı, resimden yazı yani piktografik ve ideografik yazı, kelime anlatan yazı, kelime-ses halinde yazı ve hece yazısı aşamalarından geçerek harf yazısı yani alfabe denilen olgunlaşmış şekle girmiştir.

⁴⁷ Jean, 2012: 12

İKİNCİ BÖLÜM

ÇİVİ YAZISI

I. MEZOPOTAMYA'DA ÇİVİ YAZISI

Mezopotamya, Antik yazarların Fırat ve Dicle nehirlerinin arasında kalan, günümüzdeki Irak topraklarının bir bölümünü tanımlamak için, *mesos* (orta) ve *potamos* (ırmak) sözcüklerini birleştirerek türettikleri bir addır.⁴⁸ Irmaklar arasındaki ülke anlamına gelen Mezopotamya bölgesindeki çivi yazısı sistemini ele alacağız.

Doğu Akdeniz havzası ve Mezopotamya iki yazı sisteminin doğduğu ve geliştiği bölgelerdir. Mısır'da hiyeroglif sistemi, Mezopotamya'da ise çivi yazısı oluşmuştur.⁴⁹ Burada belirtmemiz gereken önemli husus şudur: Dünyadaki bütün yazıların kökeni aslında resimdir.⁵⁰

Mezopotamya'da yazıyı M.Ö. IV. binyıl sonlarında, yani 3200 yıllarında Fırat ve Dicle Nehirlerinin arasında kalan Mezopotamya'da yüksek bir uygarlık meydana getirmiş olan Sümerliler icat etmişlerdir.⁵¹ Eski Uruk kentinde (şimdiki adı Varka) yapılan kazılarda, IV A tabakada bulunan tabletçikler üzerinde yer alan işaretlerin olasılıkla, konuşulan dille ilişkili olduğunu ortaya koymuştur.⁵² Uruk III yapı katı tabletleri ise sayıca daha azdır ve Uruk IV'te az rastlanan bazı yazım türleri, bu dönemde daha yaygın olarak kullanılmaya başlanır. Ayrıca diğer Mezopotamya yerleşimlerinden olan Cemdet Nasr da bu dönemle çağdaş belge verir.⁵³ Bu yazı hakkında elde edilen bilgileri incelediğimiz zaman görüyoruz ki, bu tabletlerin % 85'i

⁴⁸ Köroğlu, 2010: 11–12

⁴⁹ Dinçol, 2006: 21

⁵⁰ Dinçol, 2006: 21

⁵¹ Dinçol, 2006: 23

⁵² Hırçın, 1998: 4

⁵³ Hırçın, 1998: 5

tahıl çuvalları ve büyükbaş hayvan listelerinden oluşup, tapınağın bir tür muhasebesini sunmaktadır. Yani, ilk yazılı göstergeler ziraat hesaplarından ibarettir.⁵⁴ Başlangıçta yazı, gündelik hayata ait kayıtları yapmak ve hesapları tutmak gibi, tamamıyla pratik maksatları karşılamak için icat edildiği anlaşılmaktadır.⁵⁵

Uruk'taki yapılan kazılar sırasında üzerinde mühür baskısına benzeyen izler ve sayı olduğu kuşku götürmeyen oyuklar olan bir tablet bulunmuştur. Bu, dünyanın en eski hesap tabletiydi. Bunlar, Uruk kültürü evresinin (c. MÖ 3200–3000) sonlarına ilişkin kazılarda üzerine piktografik işaretler kazınmış ve sonra fırınlanmış kil tabletlerdi.⁵⁶ (bkz res. 13) Cemdet Nasr'da ve öteki kentlerde de bulunan ve sayısal anlatım içeren bu tür tabletler; rahiplerin ya da kamu görevlilerinin meslektaşları ve ardılları tarafından anlaşılacak şekilde kayda geçirdikleri, tapınak gelirlerini ve giderlerini ya da kimi nesnelerin dökümünü kapsayan zamanın muhasebe defterleriydi. (bkz res. 14) Sümerliler resimsel piktografik yazılarını, henüz yumuşak kil tabletler üzerine ucu sivriltilmiş bir kamış ya da kemik kalemlerle yazmaktaydılar. Bu piktografik figürler, belirttikleri nesnelerin doğal konumlarına uygun biçimde, yalın çizgilerle gösterilmekteydi. Yazılar, ilk zamanlar sağ üst köşeden başlayarak, aşağıya doğru yazılmaktaydı. Buna inanmamızı sağlayan neden ise, piktografik dönemde, doğadan alınmış işaretlerin olasılıkla doğal görünüşleri yönünde yazılmış olmaları gerektiğinden kaynaklanmaktadır. Bu, tablet bölümlerinin sağdan sola sıralanması, bölümler içerisindeki işaretlerin ise, yukarıdan aşağıya yazılması anlamına gelmektedir. Sonra tam olarak bilinmeyen bir nedenden dolayı, ancak olasılıkla tabletin tutuş şekli gibi pratik bir nedenle, işaretler öyle bir pozisyonda yazıldılar ki, daha önceki işaret yönlerinden 90° lik sola dönüş yaptı. Dairesel olmayanlar aşağıya değil, sağa yönlendirilmiş oldu.⁵⁷

⁵⁴ Jean, 2012: 13

⁵⁵ Köroğlu, 2010: 54

⁵⁶ Köroğlu, 2010: 53–54

⁵⁷ Hırçın, 1998: 10

Genelde, resimlerle ifade edilen erken dönem yazılarının anlaşılmasının kolay olduğu şeklinde bir izlenim vardır, ancak çoğu zaman mesele bu kadar basit değildir. Bir öküz veya bir başak tanesi kolayca anlaşılabilir, ancak bazen resim olarak tanımlanamadıkları gibi, sözlük tabletlerine başvurulmasına rağmen, anlamları belirlenemeyen, pek çok işaret vardır.⁵⁸

Uruk IV A ve Uruk III tabletlerinin çok sayıda doğal resim işaretleri içermesi, bu dönemden önce yazının tamamen resim işaretlerinden oluşan bir devreden geçtiğini kesinleştirmektedir. Çivi yazısının erken saflarında ihtiyacı karşılayan resimsel ve sembolik çizimler yapılmaktaydı. Ancak somut fikirlerin bu yolla anlatılmasına karşılık soyut kavramların ifadesi oldukça güçtü. Tek başına piktografik yazının ihtiyaca cevap verememesinden dolayı yazı konusunda önemli adımlar atılmıştır.

Somut kavramlar rahatlıkla ifade edilebilirken soyut kavramları yansıtmak oldukça zordu. Bir amacı, sayıları çok sınırlı resim ve işaretlerle değiştirmeden anlatabilmek hiç kuşkusuz olanaksızdır.⁵⁹ Örneğin, bir hayvanın ölü mü yoksa canlı mı olduğunu, ya da tapınağa getiriliyor mu yoksa çıkarılıyor mu olduğu nasıl anlatılacaktı? Ya da bir hayvanı tapınağa teslim eden kişinin adı yazılmak istendiğinde ne yapılacaktı? Az öncede bahsettiğim gibi tamamıyla soyut olan kavramları bu şekilde göstermek imkânsızdı. Bu dönemden sonra yazı, bir anlamda gerçek bir yazı sistemi olma yolculuğuna çıkmıştır.⁶⁰ Bu yolculuk yazının soyutlaşması ile anlam kazanmıştır.

Piktogramlar gönderme yaptıkları nesneyi artık canlandırmaz olmuş, anlamlarını kendi bağlamlarından almaya başlamışlardır. Bunun sonucunda M.Ö. 2500 civarında Sümerlilerin piktografik ve aynı zamanda ideografik gösterge sisteminde önemli bir gelişme olmuştur. Tabletler kolayca ve hızla

⁵⁸ Hırçın, 1998: 5

⁵⁹ Alkım, 1981: 5

⁶⁰ Hırçın, 1998: 7

işlenebilmesi için simgelerin, ideograflarla benzerliği olmayan çizgisel anlatımlara dönüşmüştür.⁶¹ Tabletler üzerine çizilerek yazılan yazı, zamanla daha çabuk yazılmanın sağlanabilmesi için, ucu üçgen biçiminde yontulmuş bir kamaşla çizilmeye başlandıktan sonra ⁶² yani stilus adı verilen yazı kaleminin, batırıldığı yerde üçgen biçimli bir iz, çekildiği zaman da düz bir iz bıraktığına bakılarak, kama ya da çiviye benzer işaretlerden kurulu yazıya Latince “*cuneus*” kama ve “*forma*” biçim kelimelerinden bileşik “*cuneiform*”, çivi biçimli yazı, çivi yazısı adı verilmiştir.⁶³ Böylece piktografik yazıdan çivi yazısına geçiş süreci yaşanmış oldu ve Mezopotamya’da yazı önemli bir gelişim evresi geçirmiş oldu.

Tapınaklardaki Sümer okullarında bulunan ve bir yandan hocanın hazırladığı model, öbür yandan da öğrencinin kopyasının bulunduğu tabletler sayesinde, okunması oldukça güçlük çıkaran pek çok erken dönem işareti tanımlanabilir hale gelmiştir.⁶⁴ Uruk’ta çivi yazısının en eski şekliyle yazılmış, öğrencilerin, *é-dub-ba* yani “tablet evi” olarak adlandırılan okullarda okuma yazmayı öğrenirken yazdıkları pek çok kelime listeleri de ele geçmiştir.⁶⁵ Mezopotam’ya tarihinin korunmasında en etkili kurum olmuştur. Asıl amacı belli yönetsel görevler ve “devlet memurlukları” için yazıcı yetiştirmek olan bu okullar, eğitim merkezleri olarak daha geniş çapta bir amaca hizmet etmişlerdir.⁶⁶

Piktografik yazı yerini artık çivi yazısına bırakmıştır.⁶⁷ Bunun için soyut kavramlarında rahatlıkla ifade edilebileceği çivi yazısı sistemi geliştirildi. Bu sayede destanlar, efsaneler, mitolojik hikâyeler yazıya geçirilerek kuşaktan kuşağa aktarımı sağlanmış oldu. Bunun bir sonucu olarak çivi yazısı farklı coğrafyalara yayılma imkânı bulmuştur. Tablet evi, Mezopotamya tarihinin korunmasında en etkili kurum olmuştur. Örneğin, Sümerlerin edebiyat

⁶¹ Gündüz, 2002: 280

⁶² Bottero, 2012: 48

⁶³ Dinçol, 2006: 24

⁶⁴ Jean, 2012: 14

⁶⁵ Günbattı, 2007: 13

⁶⁶ Oates, 2004: 172

⁶⁷ Jean, 2012: 15

klasikleri içinde yer alan Gılgamış Destan'ı yazıya geçirilmiştir. Muhtemelen tablet evi öğrencileri karmaşık yazıda uzmanlaştırmak için yapıldı; ancak toplumun birçok kültürel geleneğindeki eğitimle boy veren bir yazının doğmasına da vesile oldu.⁶⁸ Tablet evleri sonraki kuşaklar için Sümer kültürünü korumakla kalmamış, bütün Batı Asya'ya bilgi ve edebiyatın yayılmasında aracı olmuştur. Erken tarihlerde ticaretin artması ve imparatorluğun genişlemesi ile Sümer çivi yazısı sistemi ve Mezopotamya'dakine benzer bir okul sistemi Sümer'den İran, Suriye ve Anadolu'ya götürülmüştür.⁶⁹ Yani tablet evleri, Sümer döneminden itibaren, bütün Yakın Doğu uygarlıklarında kültürel geleneklerin yayılmasının güçlü bir aracı olmuştur.

Mezopotamya kavimlerine ait ve tabletler üzerine çivi yazısı ile yazılan edebi türlerin varlığı M.Ö. III. binyılın ortalarından itibaren bilinmektedir. Her ne kadar o günler için gerçek anlamda bir edebiyat tarihinden ve fikri gelişiminden bahsetmek söz konusu değilse de, metinlerin eski örneklerinin sonraki devirlerde yeniden yazılmış veya yeni koşullara, ihtiyaçlara göre kopya edilmiş olmaları, edebi türlerde belli bir gelişme olduğunu kanıtlar.⁷⁰

Edebi metinler, mitolojik destanlar ve diğer belgeleri bize bırakan Sümerler'in dili zamanla dinin dili oldu. M.Ö. 2000 yılına doğru Mezopotamya'yı ele geçiren Sami bir kavim olan Amurrular da çivi yazısını benimsediler. Artık bu yazı kil tablet üzerine, Sami diller olan Akadca ve daha sonra da Babilliler tarafından Babilce yazılmaya başlandı.⁷¹ Edebi türlerin hemen hemen hepsinin ilk defa Sümerler tarafından kullanıldığını bildiğimiz halde, bugün bunların çoğunlukla Asur nüshaları elimize geçmiştir. Babilliler Sümercenin artık konuşulmadığı, yalnız kutsal dilin amaçlarına hizmet etmesi nedeniyle okullarda okutulduğu zamanlarda, Sümer dua ve ilahilerini, destanlarını, birçok dini eserlerini Sümerceden Akadcaya çevirmişlerdir.

⁶⁸ Bryce, 2003: 75

⁶⁹ Oates, 2004: 172

⁷⁰ Tosun, 1991: 6

⁷¹ Yıldız, 2000: 5

Sümercenin artık konuşulmadığı ancak kutsal bir dil olarak varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Destanlar, ilahiler, efsaneler, hukuk yasaları ve birçok şey kayıt altına alınmaktaydı. Bundan böyle yazı her şeyin kaydı tutulabilirdi.⁷²

Basit bir muhasebe işlemleri için ortaya çıkan yazı, Mezopotamyalılar için önce bir bellek yardımcısı, sonra da konuşma dilinin izlerini koruma yöntemi, hatta iletişim kurmanın düşünmenin ve ifade etmenin farklı bir aracı olmuştur. Böylece Eski Sümerler, Akadlar, Babilliler ve Asurlular mektuplaşmayı, posta sistemini, hatta kilden zarfları icat etmişlerdir. Bir diğer önemi ise, çivi yazısı ayrıca ilahilerin, duaların ve edebiyat ürünlerinin yazıya geçirilmesine olanak tanımıştır.⁷³ Mezopotamya’da çivi yazısının gelişmesi ile birlikte, yazılı belgelerin gittikçe artmasına neden olmuştur. Bu yazılı belgeler, artan ekonomik ve kültürel ilişkilerin sonucu olarak çoğalınca, onların korunup saklanmalarını gerektiren arşiv ve kütüphanelerin ortaya çıkması zorunlu olmuştur.⁷⁴ Asur Kralı Ninive’de Asurbanipal’in Kütüphanesi olarak bilinen tablet deposunda 30.000 kadar kil tablet bulunmuştur.⁷⁵ Eski Sümerler Gılgamış Destanı’nı yazmış adı geçen bu kütüphanede saklanmış örneği başta olmak üzere bu yapının birçok parçası sonradan bulunmuştur.⁷⁶

Gelişim göstermiş olsa da yazı hala gücüne güç kattığı seçkinler sınıfına özel bir uğraş alanıdır. Eski Mezopotamyalılar için çivi yazısını okumak ve yazmak kolay değildi. Yazının ustaları yazıcılar, Babil’de olduğu gibi Asur’da da kimi zaman okuma yazma bilmeyen saraylılardan, hatta krallardan bile daha güçlü olan soylu bir sınıf oluşturmuşlardı. Okuma yazma bilmek artık bir iktidar, bir güç haline gelmiştir.⁷⁷

Mezopotamya’da bulunan yazı, çıkış dilinden çok farklı dilleri de yazmaya yarayacaktır. Bu ilk yazının tarihindeki en önemli olay, kullanılan

⁷² Jean, 2012: 18

⁷³ Jean, 2012: 18

⁷⁴ Yıldız, 1985: 8

⁷⁵ Yıldız, 1985: 7

⁷⁶ Jean, 2012: 18

⁷⁷ Jean, 2012: 20–21

göstergelerin Akad dilinden başka dillere de uyarlanabilmiş olmasıdır. Mezopotamya dışındaki coğrafyalarda da varlığı bilinen bu yazı yaygınlık kazanmasıyla gelişimini sürdürmüştür.

A. Mezopotamya’da Çivi Yazısının Özellikleri

Mezopotamya uygarlığından bu bölümde yazı ve yazma sanatı üzerinde duracağız. İlk bakışta, Mısır yazısıyla büyük farklılık varmış gibi görünmesine rağmen, her iki yazı türünün öncüleri olarak piktografik yazı yani resim yazısı gösterilmektedir.⁷⁸ İlk dönemde ihtiyacı karşılayan resim yazılarında, gösterilmek istenen nesnelerin sembolik çizimleri yapılıyordu. Örneğin öküz bir öküz başıyla, tahıl bir başak tanesiyle, gün ise doğmakta olan bir güneşle tasvir edilmekteydi.⁷⁹ Mısır’da yazının resim özelliği uzun süreler kullanılmış olsa da Mısır hiyeroglif yazısı Mısır tarihi boyunca resim yazısı halini devam ettirmiş olmasına karşılık, Mezopotamya’da piktografik yazı gittikçe sadeleştirilerek, resim özelliğini yitirip çivi yazısına doğru gelişmiştir.⁸⁰ Bu yazı değişik kaynaklarda *Arkaik Yazı* ya da *Proto-Çivi Yazısı* olarakta adlandırılmaktadır.⁸¹ Sümerliler nesneleri tek tek yapmak yerine onları düz bir yüzeye çizmenin daha kolay olacağını düşünmüşlerdir. Sümerlilerin kullandıkları bu yazıya *çivi yazısı* adı verilmektedir. Çivi yazısında birbirleriyle kesişmiş çivi şeklinde ve ilk bakışta çivi yazısını andıran bir sürü işaret karmaşası kendini göstermektedir. Ama bu farklılık o kadar da önemli değildi. Çünkü çivi yazısı da Sümerler tarafından ideografik bir yazı olarak tasarlanmıştır.⁸²

Mezopotamya’da yazı yaygınlaştıkça boyutu küçüldü ve resim özelliğini kaybetti. Çivi yazısı ideografik işaretleri ile yatay, dikey, eğik ve

⁷⁸ Köroğlu, 2010: 53

⁷⁹ Hırçın, 1998: 6

⁸⁰ Günbattı, 2007: 11

⁸¹ Alparslan, 2009: 54

⁸² Friedrich, 2000: 53

köşe çengeli biçimindeki çivi işaretleri bir kamışın kesilmiş ucuyla yumuşak kile bastırılarak yapılıyordu.⁸³

Çivi yazısında zamanın ve yerin çeşitliliğine bağlı farklar bulunmaktaydı. Eski Babil karmaşık çivi yazısı, Eski Asurca, Orta Babil ve Orta Asur çivi yazıları, daha basit bir nitelik kazanmış olan Yeni Asur ve Yeni Babil çivi yazısından çok daha farklıdır. Ancak bu farklılık Mısır'daki, hiyeroglif yazı, hiyeratik yazı ve demotik yazı arasında olduğu kadar büyük farklar yoktur.⁸⁴

Mısır hiyeroglif yazısı ile çivi yazısı sahip oldukları iç yapı itibariyle birbirlerine benzemektedirler. Çünkü çivi yazısı Mısır yazısında olduğu gibi; ideogramlardan, fonetik işaretlerden ve determinatiflerden meydana gelmiştir. Mısır yazısında ki gibi çivi yazısında da ideogramlar oldukça sık bir şekilde kullanılmıştır. İdeogramlar, bir nesneyi veya canlı bir varlığı görüntü olarak yansıtan işaretlerdir. Her işaret bir düşünceye denk gelmektedir. Bu durumda bu yazı sistemi kelimenin okunuşuna değil, onun yansıttığı düşünceye dikkat çekmektedir.⁸⁵ Yani ideogramlar insanın ağzından çıkan sesleri saptayamamaktadır. işareti (köken olarak bir yıldız göstermektedir) “gök” kavramının ideogramıdır. ideogramı da “kral” anlamına gelmektedir.⁸⁶ Sessiz belirteçler şeklinde tanımladığımız determinatifler, anlatılmak istenen ifadenin tam ve eksiksiz bir şekilde anlatılmasını kolaylaştırmak ve anlam kargaşasını gidermek için kullanılmıştır. Resimlerin temsil ettikleri seslerin kullanılmaya başlanması belki de önce kaçınılmaz bir zorunluluk sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu şekilde daha kesin mesajlar verilebileceği kavranmıştır. Ayak resmiyle ifade edilen kesin bir “gitmek” fiilinden öte “gideceğim” gibi çekimli formlar da yazılabiliyordu. Yani fonetizm sayesinde istenen zamanı kolaylıkla anlatmak mümkündü. Çekimli fiiller sayesinde yazıyla geçmişe ya da geleceğe dair notlar tutmakta mümkündü.

⁸³ Köroğlu, 2010: 54

⁸⁴ Friedrich, 2000: 53–54

⁸⁵ Friedrich, 2000: 54

⁸⁶ Friedrich, 2000: 54

Bu yeni kullanım gittikçe önem kazanmasına rağmen ideogramların kullanımı da devam etmekteydi. Kullanışlılığından dolayı bu ideografik yazı özellikle silindir mühürler, heykeller ve steller üzerinde çivi yazısının gelişiminin sonuna kadar korundu. Fakat özellikle fiillerin ifadesinde yeni fonetik yazı eski metodun yerini aldı. İşte bu gelişmeye, kelimelerin ses değerleri ile okunmaya başlanmasına “fonetizasyon aşaması” denir.⁸⁷

Fonetizasyon aşaması yazının gelişiminin en önemli evrelerindendir. Bu ilerleme yazının gelişiminde tam anlamıyla devrim niteliğindedir. Fonetizasyon aşaması sayesinde her tür bilginin yazılması mümkün hale gelmiş, önceden zorlukla yazılabilen ya da hiç yazılamayan soyut kavramlar ve özel isimler bu aşama sayesinde kolaylıkla yazılabilmektedir. Örneğin, “Kuraka” adlı bir Sümerlinin adını yazmak için “dağ” anlamına gelen “KUR”, “su” anlamına gelen “A” ve “ağız” anlamına gelen “KA” işaretleri yan yana yazmak yeterliydi. Bu işaretleri gören kişilerin resimsel özelliklerine aldanıp, “dağın suyu içilir” şeklinde yanlış anlaşılmayı engellemek için de kelimenin başına bunların ses değeriyle okunması gerektiğini gösteren bir uyarı işareti konmuştur.⁸⁸

Determinatifler adı verilen bu işaretler daha sonra çivi yazısının ilerleyen evrelerinde, kadın, erkek, nehir, ülke, şehir vb. özel isimlerinin başına ya da bazen sonuna konularak yaygın bir şekilde kullanılmaya başlandı. Fonetizasyon aşaması denilen bu aşama, Uruk III B evresine, yani yaklaşık olarak M.Ö. III. binin başlarına rastlanır.⁸⁹

Fonetizasyon ile beraber aynı sesi veren ancak birbirinden farklı yazılan işaretler de ortaya çıkmıştır. Aşağıdaki tabloda da görüldüğü gibi, “gu” sesinin tam on dört değişik yazılışı mevcuttur. Buna dil biliminde polisemik yani çok anlamlılık adı verilmektedir. Polifonik yani çok seslilik ise, tek bir işaretin birden fazla ses değerine sahip olmasıdır. Örneğin, tek başına

⁸⁷ Hırçın, 1998: 8

⁸⁸ Alparslan, 2009: 55

⁸⁹ Hırçın, 1998: 7- 8

yazıldığında, “gün” anlamına gelen, aynı yazılımla, “babbar” okunup “beyaz” rengini ifade eden, “ud” işareti, kelime içindeki yazılımlara göre ud, pir, tam, par, lah, ya da lih hece değerlerini de vermektedir.⁹⁰

	ud; pir; tam; par; lah, lih
	gu; GU
	GU
	GU4

Böylece M.Ö. III. binde kullanılan kelime yazısı, yerini daha gelişmiş bir kelime – hece yazısı sistemine bıraktı. Artık çoğu kelime, tek bir işaret ile değil, hece işaretleriyle yazılmaya başlandı.⁹¹ O zamana kadar hiçbir işareti olmayan, kelime ve isimler de bu şekilde yazılabildi. Çivi yazısı sistemine dayanan bir yazı sistemi olduğu için, sesli harflerin birer işaretle gösterilebilmelerine karşın, sessiz olanlar, bu şekilde yazılamaz; bunlar mutlaka bir sesli ile birlikte belirtilmek zorundadırlar. Bu hece işaretleri de 3 grup altında toplanırlar.

- 1) Sesli + sessiz = ig, ud, at vb.
- 2) Sessiz + sesli = ta, gu, bi vb.
- 3) Sessiz + sesli + sessiz = tal, pir, kum, kur vb.

Birinci türden heceler, M.Ö. 2400 tarihinden itibaren Mezopotamya’da kullanılmaya başlanılmıştır. Bu dönemde Mezopotamya’da köklü bir değişiklik yaşanması sonucu bölge Sami kökenli bir hanedan tarafından yönetilmeye başlanır bu dönem “Akad Dönemi” olarak adlandırılır.

Akadca yazının gelişmesinde de etkili bir rol oynamıştır.⁹² Üçüncü türden heceler, her zaman ilk iki türden daha basit hece gruplarına bölünebilir, yani tal şeklindeki bir hecenin yerine ta + al, pir yerine pi + ir, kum

⁹⁰ Hırçın, 1998: 9

⁹¹ Alparslan, 2009: 57

⁹² Alparslan, 2009: 57

yerine de ku + um yazılabilir. Ama t, l, p, r ve benzerleri gibi tek başına ifade edilecek herhangi bir sessiz harf çivi yazısında asla gösterilmemiştir.⁹³

Bu gelişmeler, Fara'da (Şuruppak) bulunmuş olan tabletlerde çok açık bir şekilde izlenebilmektedir. Bu tabletlerin sayılarının fazlalığı nedeniyle, M.Ö. 2600 civarlarında gerçekleştiği düşünülen söz konusu yazı aşaması, "Fara Dönemi" olarak adlandırılmıştır.⁹⁴ Fara ve onu takip eden Abu Salabih ve Ebla tabletleri, Sümer yazısının gelişimini hem işaretlerdeki form, hem de kullanımdaki esneklikte göstermeleri açısından ilginç örnekler oluştururlar.⁹⁵

Fonetik değere sahip işaretlerin yaygınlaşması sonucunda önceleri 1000'i aşan işaret sayısı, giderek 500 – 600'e kadar düşmüştür. Bütün bu değişikliklerle çivi yazısının gelişimi M.Ö. 2700 yıllarında büyük ölçüde tamamlandıktan sonra ilk olarak, hece işaretleri, determinatifler ve logogramlarla yazılan, tam ve gerçek anlamda bir yazı sistemi oluştu. Daha sonra yapılan bazı küçük değişiklikler ya da eklemeler de gerçekleşti. Ancak bunlar, daha ziyade küçük çapta değişiklikler ya da farklı dillere yapılan uygulamadan kaynaklanan tamamlayıcı öğelerdir.⁹⁶

Yazıyı icat eden Sümerler M.Ö. III. binyılda onu etkin bir yazı aracı haline getirmişlerdir. Yazıyı Sümerlerden alan ve kendi dillerine uyarlayan halklar tarafından yavaş yavaş kabul edildikçe yazının kullanımsal değeri arttı. Bu bölümde çivi yazısının özelliklerini inceledikten sonra, yazıyı ön plana çıkaran Sümerleri ardından yazı sürdürüp geliştiren Akad, Babil, Elam, Ebla, Hitit, Urartu, Ugarit, Pers yazı dillerini ele alacağız.

⁹³ Friedrich, 2000: 56- 57

⁹⁴ Alparslan, 2009: 57

⁹⁵ Hırçın, 1998: 11

⁹⁶ Alparslan, 2009: 57

B. Mezopotamya’da Çivi Yazısının Kullanan Uygarlıklar

Mezopotamya, genel olarak Fırat ve Dicle nehirlerinin arasında kalan alanın adı olarak kullanılmaktadır. Mezopotamya bir coğrafi terim olmakla birlikte, burada gelişen Sümer, Akad, Babil ve Asur gibi uygarlıklardan günümüze ulaşan gelişmiş kültürel birikimi de ifade etmektedir. Başlangıçta bölgenin tek adı yoktu; güney bölümü Sümer ve sonrasında ünlü Babil kentinden dolayı Babilonya, kuzeyi ise Asur ülkesi olarak anılmaktaydı.⁹⁷

Sümerlerden sonra, Aşağı Mezopotamya bölgesinde Sami dilleri adı verilen dil ailesinin bir üyesine ait belgeler ilk olarak Akad şehrinde ortaya çıkmıştır. Bu nedenle bu Sami diline Akadca denir. Daha sonrada bu ana dilin iki lehçesini göstermek için Aşura ve Babilonya kentlerinde geliştiği görülmektedir. Bu Akad lehçelerini göstermek için aşağıdaki Akadca’ya Babilce, yukarıdaki Akadca’ya da Asurca denmiştir. Şimdi bu dilleri ve yazıları aşağıda daha detaylı olarak inceleyeceğim.

1. Sümer

Onbinlerce yıl sözlü edebiyattan beslenen insanlık tarihi yazının icat edilmesiyle, kültür tarihi için olduğu kadar eğitim tarihi ve dolayısıyla da insanlık için büyük yararlar sağlamış, insanlık kat ettiği ilerlemeyi sağlıklı bir biçimde kayıt altına alarak kültür aktarımını başarıyla yapabilmıştır. Sümerler “söz uçar yazı” kalır deyimini o günden kavramış olmaları ki önce piktografik yazı sonra da çiviye benzeyen işaretlerle, bir bakıma “tarihe çivi çakarak” hayatlarını, inançlarını, destanlarını ifade etmeye başlamışlardır.

Mezopotamya’da yazıya geçişten hemen önce çok önemli bir yer tutan, pişirilerek kilden yapılan ve üzerlerinde çeşitli şekiller bulunan hesap taşları ya da tokenlar denen içi boş olan ve adına “bulla” denilen kil topların içinde saklanıyordu. Daha öncede bahsettiğimiz gibi elle şekillenmiş, küçük

⁹⁷ Köroğlu, 2010: 12

geometrik biçimli objelerdir. Bullalar bir zarf görevi görerek dışına içinde ne kadar hesap taşı varsa o kadar baskı izi yapıp mühürlenir, mühürleme işlemi bittikten sonra da ticareti yapılan mallarla gönderilerek teslimatı yapılıyordu.

Basit geometrik biçimlerle başlayan hesap taşlarının M.Ö. IV. binyıldan itibaren şekilleri gelişip çeşitlenmiştir. Karmaşık hesap taşları diye adlandırılan bu aşamada üstlerinde çizikler, delikler, eklenmiş kısımlar vardır. Her bir biçim belli bir malın (koyun, kumaş, hasır gibi) bir ünitesini temsil eder.⁹⁸ Uruk IV A tabakasında (M.Ö.3300 – 3100) üzerinde hesap taşlarının resimleri çizilmiş olan tabletler de ele geçmiştir. Bu tabletler basit hesap taşlarının kil tabletin üzerine basılmasıyla meydana getirilmediği ortaya çıktı. Bunlar daha karmaşık işlemleri ve ürünleri sembolize eden kil tabletlerin üzerine bir kamışla çizilen tabletlerdi. Bu tabletler “piktografik” denen resim yazısının ilk örnekleri sayılmaktadırlar. Bu resim yazısının daha karmaşık işlemleri, soyut düşünce evrelerini anlattığını diğer hesap taş baskılı kil tabletlerinin ise basit işlemlerde kullanıldığını varsayanlar vardır. Elbette buna karşılık aynı olmasa bile birbirine yakın hedefler için farklı sistemler kullanıldığı da iddia edilmektedir. Resim yazısı ya da hesap taşları kuşkusuz bazen bir eylemi anlattığı kadar bir fikri, bürokratik bir işlemi, bir hesabın, bilginin de kaydını merkezi bir otorite tarafından tutulmasını mümkün kılmıştır.

Uruk Kenti’nin yanı sıra Cemdet Nasr ve Aşağı Mezopotamya dayapılan kazılarda sayısı 5000’i bulan kil tabletler ele geçmiştir. Özellikle geçen yüzyıllar içerisinde bu yazılar evrim geçirerek çivi yazısı denen yazının ortaya çıktığını görüyoruz. Daha sonra bu piktogramlar bir nesne ya da düşünceden çok bir heceyi ifade etmeye başlamıştır.⁹⁹ Bunu izleyen dönemlerde resimler birbirinden çizgilerle ayrılmakta ve beş işaretten oluşan çizgi karakterili çivi yazısı oluşmaktaydı. Her resim veya işaret ilk ortaya çıktığında aynı biçimde yazılmıyordu. Ancak her resmin veya işaretin aynı

⁹⁸ Pulhan, 2003: 47

⁹⁹ Pulhan, 2003: 49

biçimde yazılma zorunluluğunun Uruk I ve Fara (Şuruppak) tabletleri zamanında olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de Sümercenin anlaşılmasında ve Sümerlerin araştırılmasında Fara kentinde bulunan çivi yazılı tabletler büyük önem taşımaktadır. Bu tabletlerin büyük bir bölümü bugün, İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde bulunmaktadır.¹⁰⁰

Mezopotamya'nın Uruk kentinde yapılan kazılar sırasında Uruk'un IV tabakasında açığa çıkan ve üstlerinde resimler ve sayılar bulunan tabletler, M.Ö. III. binyılın başlarında gelişen tapınak ekonomisi sisteminin bir sonucu olarak kullanıma başlanan bir tür piktografik yazının varolduğunu; Uruk III tabakasında bulunan tabletlerin ise bir sonraki devirde bu piktografik yazıdan geliştirilen ilk çivi yazısı ile yazıldıkları saptanmıştır.¹⁰¹ Böylece Sümeroloji bilimi kurulmuş oldu. Piktografik işaretlerden çivi yazısı haline gelen bu yazının ilk örnekleri Irak'ın güneyinde bulunan Uruk'ta Eanna tapınağında bulunmuştur. Kil tabletler üzerine kazınmış bu işaretler, hayvan başları, insan şekilleri ve çeşitli eşyaları tasvir etmektedir.

Piktografik işaretler şeklinde başlayan Sümer çivi yazısı, sonrasında Cemdet-Nasr kültürü devrinde daha sistemli bir hale gelmiştir. Sümerler bu yazıyı idare sistemlerinin doğurduğu gereksinim sonucunda bulunmuştur. O dönemde Sümer şehirleri "Teokratik Devlet Sosyalizmi" denilen bir idare sistemi içinde yaşıyordu. Bu idare tarzında tapınak ekonomisi hâkimdi yani sitede yaşayan her kişi elde ettiği ürünü tapınağa teslim etmek zorundaydı. İşte rahipler kimin ne getirdiğini ne kadar getirdiğini, kil tabletler üzerine kaydediyorlardı.¹⁰² Bunlar genellikle, tapınağa giren ve çıkan mal envanterinin tutulması ile ilgili makbuz ve belgelerdir. Ur, Uruk, Lagaş, Kiş ve Tello gibi kentlerin tapınaklarını yöneten rahipler, bu bağışların listesini tutuyorlardı.¹⁰³

¹⁰⁰ Alparslan, 2009: 64

¹⁰¹ Yıldız, 2000: 4

¹⁰² Kinal, 1983: 182

¹⁰³ Yıldız, 2000: 5

Sümerler tapınağa getirilen eşyaların listesi için kullandıkları yazıyı, zamanla unutulmasını istemedikleri şeyler için de kullanmaya başladılar. Örneğin, bir Sümer şehri Ensi'si yaptırmış olduğu tapınağın temeline yine kilden yapılmış büyük başlı bir çivinin üzerine adını, sanını ve tanrısının adını yazdırıp, bu tapınağın temeline koydurmuştur. Örneğin, “ulu hatun Anu'nun kızı Ba'u, Lağış Ensi'si Nin-a-Gal'ın çocuğu Urba-u'ya kutsal şehirde kendi tapınağını yaptırdı” gibi.¹⁰⁴

Yukarıda da bahsi geçtiği gibi Sümerce, çivi yazısının uygulandığı ilk dildir. Sümercenin en genel tanımı Asyanik bir dil olduğu şeklindedir.¹⁰⁵ Sümercenin konuşulduğu bölge, “Sümer” adını taşıyan Güney Mezopotamya'dır. Akad Kralı Sargon'un bölgeyi hâkimiyet altına almasıyla Sümer bölgesi Akad etkisi altında kalmıştır. Bu nedenle Mezopotamya kronolojisinde bu dönem Akad Dönemi olarak adlandırılmaktadır (M.Ö. 2350 - 2150). Akad Dönemi'nden sonra bölge tekrar Sümerlilerin eline geçtiyse de Mezopotamya'nın uzun bir süre çift dilli bir bölge olarak kaldığı kabul edilmektedir. Bu dönem Yeni Sümer Dönemi olarak M.Ö. 2150 - 2000 kayıtlara geçmiştir.¹⁰⁶

Sümerce, Ural - Altay kolunun diğer Türkçe, Fince ve Macarca dillerinde olduğu gibi, kelimeler aslında tek heceli köklerden oluşmaktadır. Sümer dili tek heceli sözcüklerin fazla olduğu bir dildir. Örneğin; lu, adam; dub, tablet; di, hüküm; ma, gemi vs. lu-gal, büyük adam = kral; dub-sar tablet yazan = kâtip; di-ku, hüküm kesen = hâkim gibi. Fiiller şahıs adlarına göre çekildiğinde, tıpkı Türkçe de olduğu gibi, kökün içindeki sesli harf değişmez, sadece köke şahıs adları bitiştirilir. Bundan dolayıdır ki filologlar bu tür dillere agglutinant yani bitişken diller demektedirler. Bu heceler tek başlarına bir anlam ifade etmezler, bunun içinde tek başlarına kullanılmazlar, hecelerin

¹⁰⁴Kınal, 1983: 182

¹⁰⁵ Alparslan, 2009: 63

¹⁰⁶ Alparslan, 2009: 63

birbirine eklenmesiyle yeni kelimeler oluşur. Örneğin, AN.ŞU = eşek; ANŞU KUR.RA = at; HUR.SAG = dağ; NİN HUR.SAG = dağlı kadın gibi.¹⁰⁷

Sümercede hece vurguları son derece belirgindir. Sümer hece sistemi; sesli harf + sessiz harf, sessiz harf + sesli harf, sessiz harf + sesli harf + sessiz harf düzeninde şekillenmiştir.¹⁰⁸ Sümercede köklerin büyük bir kısmı tek heceli olmakla beraber çok heceli kelimede vardır. Kelime köklerinin tekrarlanması ile eşya veya fiillerin çoğul şekillerini meydana getirir. –hi.a, –ene ve –meš gibi çoğul yapan diğer eklerde vardır. Örneğin, dingir-ene “tanrılar”; dingir-dingir “bütün tanrılar, tanrılar, panteon” şeklinde algılanır. Sümer dili grametik cinsiyet yani eril (maskülen) ve dişil (feminen) ayrımı yoktur. Bunların yerine isimler Sümerce’de canlı ve cansız olarak iki grubu ayrılır. Bu gramer ayrımında tanrılar ve insanlar “canlılar sınıfına”, eşya ile hayvanlarda “cansızlar sınıfına” dâhildirler.

Sümerceyi Bilgiç, “*cümle sıralanışı bakımından kompleksif denilen, muğlak fakat mantiki sıraya bağlı cümle teşkili karakteri ile Türk dili ailesine yakın; kursif denilen Sâmi ve Hint – Avrupa dillerinin daha sade ve düz cümle kuruluşuna uzak bir yapıya sahiptir. Kompleksif diller önce özneyi, sonra çeşitli derecedeki tümleçleri, yan cümleleri ve sonra ana fiili bir an içinde zihinde, konuşmanın mantığına göre sıralayıp ona göre cümleyi ortaya koyan dillerdir*”¹⁰⁹ şeklinde yorumlamaktadır.

Sümerce ile Türkçe arasında benzer kelimeler bulunmaktadır. Bunlardan birkaçı şunlardır:¹¹⁰

Sümerce	Türk Dili
ai	ay
dib	yip: ip

¹⁰⁷ Kınal, 1983: 181

¹⁰⁸ Hırçın, 1998: 10

¹⁰⁹ Bilgiç, 1982: 105

¹¹⁰ Gülsevin, 2002: 457–458–459

dingir	tengri: tanrı
gud	ud: sığır, öküz
gig	ig: hastalık, hasta
gişig	eşik
kitu	keten
tab	yap: örtmek, kapamak
tir	yir: yer, toprak, yeryüzü
tu	yu: yıkamak

Sümerlerin icat ettikleri yazının ne kadar geliştiğini, uzun soluklu bir yol kattetiğini, edebi örnekler verebilecek düzeye geldiklerini görmekteyiz. Yazı artık o kadar işlevsel hale geldi ki, Sümerlerin bıraktıkları belge grupları içinde edebi, mitolojik metinler ve destanlar en önemli yeri tutmaktadır. Bunlar içinde özellikle “Gılgamış Destanı”, çivi yazısının yayılımıyla, diğer dillere de çevrilmiş, tufan hikâyesi bölümü ise, bütün kutsal kitaplarda da aynı şekilde anlatılarak, binlerce yıl boyunca korunmuştur.¹¹¹

Sümerce birçok Türkçe kelime ve cümle yapısı benzerliğiyle Türk dili ailesi grubuna yakınlığıyla göze çarpmaktadır. Sümer dili yazının M.Ö. 3200 yıllarında icat edilmesiyle piktografik yazının yarı piktografik bir hal alarak gittikçe çivi yazısı şekline bürünmeye başladığı Cemdet – Nasr döneminden itibaren kayıtlara geçmeye başlamıştır. Arkaik çivi yazısı halini aldığı Erhanedanlar çağında geniş iktisadi metinleri yazılmış, Arkaik Sümer veya Eski Sümer çağında ise bu yazı tarihi, edebi, dini, hukuki, iktisadi her metnin yazılmasına, haberleşmenin yapılmasına uygun iki tür, hece ve kelime yazısı şeklinde geliştirilmiştir. Sümerce uzun yıllar varlığını korumuş hatta Hz. İsa’nın doğumuna kadar Babilli rahipler tarafından sürdürülmüştür. Babilli rahipler bu ölü dili öğrenmiş ve öğretmişlerdir. Sümercede bir okul ve ilim dili olarak Babilce ve Asurca gibi, Milad’a kadar bu yazı ile yazılmaya devam

¹¹¹ Hırçın,1998: 13

edilmiştir. Sonuç olarak Sümerce, Sümerliliğin ortadan kalkmasından sonrada okul ve ilim dili olarak bir bakıma gelişmesini sürdürmüştür.

Yazı, artık gündelik hayatta çok önemli yer tutuyor. Yazının önemini anlayan insanlar yazı öğrenmek için okullara ihtiyaç duyuyorlar. Okul ihtiyacının yanında öğretmen ihtiyacı doğuyor. Bir ihtiyaçtan doğan yazı yine bir ihtiyaçtan gelişimini tamamlayabilmek için başka ihtiyaçlar doğurmuştur. Sümerlerde okuma yazma ilk zamanlarda yalnız rahiplere özgü bir sanat iken zamanla özellikle III. Ur Sülalesi zamanında kâtip olarak yetiştirilecek çocuklara tapınaklarda rahipler tarafından okuma yazma öğretilmiştir. Kazılarda üzerinde hece işaretleri yazılı okul tabletleri bulunmuştur.¹¹² Sümerler zamanında tapınaklarda bulunan okullar, Babilliler zamanında saraylar da açılmıştı. Mari’de bulunan vesikalarda kadın kâtiplerinde bulunduğu bahsedilmektedir.¹¹³

Sümerlilerden yazıyı Akadlar devralmış, Akadların yayılmacı politikaları neticesin de de çivi yazısı Asur’a, Elam’a yayılmıştır. Devamında da Babil, Hurriler, Hititler, Urartular ve Persler de bu yazıyı kullanmışlardır.

2. Akad

Erhanedanlar çağı sonlarına doğru, Güney Mezopotamya’da yerleşmekte olan doğu semitik kavimler güçlenerek Sümer şehir devletlerinde etkin olmaya başlamışlar. Sümerlerden sonra Mezopotamya’da hâkimiyet kuran Akadlar, Sami kökenli bir toplumdur.¹¹⁴ Akadca; Babilce, Asurca, İbranica, Aramice ve Arapça gibi Sami kökenli bir dildir. Yapılarındaki bazı farklılıklar nedeniyle Sami kökenli diller başlıca iki gruba ayrılır. Akadca,

¹¹² Kınal, 1983: 183

¹¹³ Kınal, 1971: 8

¹¹⁴ Alparslan, 2009: 64

Babilce ve Asurca Doğu Sami kolunu oluştururken; Ugaritçe, Amurru dili, Fenike dili, Aramice ve Eski İbranice Batı Sami kolunu oluşturmaktadır.¹¹⁵

M.Ö. III. binyılın sonunda Mezopotamya’da hâkimiyet kuran Akadlar çivi yazısını benimsediler ve bu yazıyı kendi dillerine uyarlamaya çalıştılar. Böylece Sümerlerden geriye kalan yazı kültürünü devralmış oldular.¹¹⁶ Konuştukları Akadcaya gelince, Sargon döneminde kullanılan Eski Akad lehçesinden sonra Akadca; Asurca ve Babilce olmak üzere iki farklı lehçeye ayrılmıştır. Aşağı Mezopotamya bölgesinde Sami dilleri adı verilen dil ailesinin bir üyesine ait belgeler ilk olarak Akad şehrinde ortaya çıktığından dolayı bu Sami diline Akadca denilmektedir. Daha sonra bu ana dilin iki lehçesinin Aşura ve Babilonya kentlerinde geliştiği görülür. Bu Akad lehçelerini göstermek için aşağıdaki Akadca’ya Babilce, yukarıdaki Akadca’ya da Asurca denilmiştir.¹¹⁷

Sümercede olmayıp, semitik dillerde bulunan bazı seslerin ifade edilebilmesi için, Sümerce işaretlerin okunuşlarının ilk hecesini bu sözcük işaretinin ifade etmesi sağlanarak hece yazısı oluşturulmuş ve konuşulan semitik dile uyarlanmıştır. Yani, aslında her sesin bir hece ile ifade edildiği çivi yazısı, Akadcanın dil yapısına uygun değildi. Böylece bir işaret birkaç hecenin okunuşu olabildiği gibi, bir hece de birkaç işaret ile ifade edilmeye başlanmıştır. Örneğin Akadca “koyunlar” anlamına gelen *immeru* kelimesini Sümerce şekliyle UDU^{MEŠ} olarak yazmışlardır.

Sümer hece sistemini benimseyen Akadlar, kendi dillerine uygun yeni hece değerleri yaratarak, “çok seslilik” (polyphonie) ve “çok işaretlilik” (polysemie) sistemini geliştirmişlerdir. Örneğin, Sümerce SU “el” işareti Akadca okunuşu qadu ile birlikte, su’nun yanı sıra, “qad, qat” hece değerlerini de yazıya kazandırmışlardır.¹¹⁸ Bununla birlikte, Sümerce sözcük işaretinin yanı sıra eşanlamlı Akadca kelimenin son hecesi yazılarak, işaretin Akadca

¹¹⁵ Köroğlu, 2010: 34

¹¹⁶ Yıldız, 2000: 5

¹¹⁷ Köroğlu, 2012: 34

¹¹⁸ Hırçın, 1998: 14

okunması kolaylaştırılmıştır. Örneğin Sümerce “büyük” anlamına gelen GAL kelimesinin sonuna Akadcası olan *rabû*’nun sonuna eklenerek bunu GAL-u şeklinde ifade etmişlerdir.¹¹⁹

Akadca Eski Önasya’da uzun bir süre için uluslararası dil olarak kullanılmıştır. Burada, Akadca Eski Önasya’da neden uluslararası bir dil olarak kullanılmıştır? sorusu akıllara gelmektedir. Bu durum büyük bir olasılıkla dönemin en güçlü devleti olmasından kaynaklanmaktadır. Günümüzde İngilizce ile karşılaştırabiliriz. Aynı zamanda Akadca’nın uluslararası bir dil olması en azından kâtiplerin bu dili bilmesi demektir. M.Ö. II. binde diplomatik yazışma dili olan ve yaklaşık 2500 yıl süreyle Eski Yakın Doğu kültürüne aracılık eden Akadca yazılı belgeleri, kendine çok geniş yayılım alanı bulmuştur. Bunlardan bir tanesi Boğazköy’de ortaya çıkartılan Kadeş Antlaşmasıdır. Hitit Kralı III. Hattuşili ile Mısır Firavunu II. Ramses arasında yapılan bu antlaşma kil tablet üzerine yazılan nüshası, Akadca olarak yazılmıştır.¹²⁰ Susa, Alalah, Nuzi Ugarit ve Amarna’da ortaya çıkarılan belgelerde Akadca’nın çeşitli lokal dillerin etkisinde kaldığı görülmektedir.¹²¹

Akadca’da bulunan 500 den fazla işaretle Mısır yazısında olduğu gibi ideogram ve determinatiflerden oluşan bir yazı sistemidir. Akadca’nın biraz daha gelişmiş Asur çivi yazısıdır.¹²² Ninive’deki Asurbanipal’in (M.Ö. 668 – 626) kütüphanesi olarak bilinen tablet deposunda 30.000 kadar kil tablet bulunmuştur. Bunlar makbuz senetleri, toplama listeleri, resmi ve özel yazışmalar gibi belgelerin yanında tıp, astronomi, büyücülük ve edebiyat gibi bilimsel konularıda içeriyor. Asurca kelimeleri açıklayan sözlükler, Sümer-Akad dili sözlükleri, Asur dili eş zamanlı sözlükleri gramerler, ideografik anlam ve değerlerin belirtildiği çivi yazısı işaretler sözlüğü kil tabletlerin içerdiği konular arasındadır.¹²³ Bulunan bu metinlerde Sümerce isimlerin

¹¹⁹ Hırçın,1998: 14

¹²⁰ Alparslan,2010: 64

¹²¹ Hırçın,1998: 14

¹²² Kınal, 1971: 4

¹²³ Yıldız,2000: 7

karşısına Akadca okunuşları yazılmış olması sayesinde Akadcanın kökeninin Sümerce olduğu anlaşılmaktadır.

M.Ö. III. binyılda Sümer çivi yazısı, semitik bir dil konuşan Akadlar tarafından da kullanılmaya başlanmıştır. Akadlar, bu yazıyı, Sümer dilinden farklı yapıdaki semitik dillerine uyarlamışlardır. Sümer hece ve sözcük işaretlerini zenginleştirerek sadece hece yazısı haline getirmişler, böylece Sümerce’de bulunmayan sesleri verebilmişlerdir. Bunun yanı sıra yüzlerce Sümerce sözcüğü de yazımlarına almışlardır. Bu durum, Akadların ilk etapta Sümerce’yi benimsediklerini sonrasında kendi dillerini Sümerce’ye uyarladıklarını göstermektedir.

3. Babil

Babilce Sami dilleri adı verilen dil ailesinin bir üyesidir. Kuzeyde konuşulan Asurca ve Güney Mezopotamya’da yaygın olan Babilce, Akadca’nın lehçeleridir. Babilce ikinci binyılın ikinci yarısından itibaren, Anadolu, Doğu Akdeniz kıyıları ve Mezopotamya’da kültür ve diplomasi dili olarak, çivi yazısıyla kil tabletler üzerine kayıt tutmak için kullanılmıştır.¹²⁴

Babilce, Elamca ve Eski Persçe’den farklı olarak zengin bir edebiyata sahip oldukları açıktır. Ninive kazılarında ortaya çıkarılan belgeler ve Bisütun yazıtının üçüncü dilinde yazılmış çok sayıda eser bulunmuştur. Bu kitabe üzerine çalışmalar sürdürülmüştür. İnceleme sürdükçe hece yazısı ile yazılmış olan kitabedeki hece işaretlerinin bazılarının sözcük simgeleri olduğu anlaşılmıştır. Çözümlemeyi zorlaştıran yönü ise aynı hece işaretlerinin birden fazla okunuşunun olmasıydı. “r” harfinin ayrı 7 işaretle ifade edildiği saptanmıştır. ra, ri, ru, ar, ir, er, ur şeklinde. Bazı durumlarda ram, mar gibi üç harfli okunuşu olan hece işaretleriyle de aynı harfin ifade edildiği

¹²⁴ Köroğlu, 2010: 34

anlaşılmıştır. Bunun dışında, aynı hece işaretlerinin birer sözcük olarak da kullanıldığı anlaşılmıştır.¹²⁵

Hece değeri işaretleri: an- pa-sa-du-sis

Sözcük değeri işaretleri: DİNGİR-NABU-KUDURİ-USUR

Olarak okunarak Yeni Babil kralı “Nabukadnezar”ın adı yazılabilmektedir.

Böylece Bisütun’daki üçüncü kitabenin Babilce de denen Akad dili ile yazılmış olduğu anlaşıldı. Daha önce çözülen ilk iki kitabenin yardımı ile burada saptanan çivi işaretleri anahtar olarak kullanılarak üçüncü kitabede Rawlinson tarafından çözülmüş oldu.¹²⁶

Bisütun kaya yazıtının son bölümün içeriği:

Kral Darayavuş şöyle der:

Her kim gelecekte bu yazıtı görür ise

Bu yazıtı kayalara ben yazdırdım

Ve bu insan resimlerini silme,

Tahrip etme,

Sonun sürdükçe bunu koru.

4. Asur

Akadca ilk yazılı semitik dildir ve bu dilden Babilce ve başka bir lehçesi olan Asurca yazıya geçirilmiştir. Aşağı Mezopotamya bölgesinde Sami dilleri adı verilen dil ailesinin bir üyesine ait belgeler ilk olarak Akad şehrinde ortaya çıktığından dolayı bu Sami diline Akadca denilmektedir. Bu semitik diller ideogram ve determinatifler ile hece işaretlerinden oluşan bir yazı sistemi ile

¹²⁵ Friedrich, 2000: 85–86

¹²⁶ Friedrich, 2000: 86–87

yazılmıştır. Daha öncede bahsettiğim gibi Asurca ve Babilce Akadca'nın lehçeleridir. Bu ana dilin iki lehçesinin Aşura ve Babilonya kentlerinde geliştiği görülür.¹²⁷ Bu Akad lehçelerini göstermek için aşağıdaki Akadca'ya Babilce, yukarıdaki Akadca'ya da Asurca denilmiştir. Asurca Babilceden daha geniş bir alana yayılmış ve Anadolu da dâhil olmak üzere tüm Kuzey Mezopotamya'ya etki etmiştir. Nitekim M.Ö. I. binyılda kurulan Asur devletinin resmi dili de bu Asurca'dan gelmiştir.

C. Mezopotamya'da Çivi Yazısının Çözümlemesi

Yazıları ilk tasarlayanlar kadar onları çözenlerin de dehaları sayesinde, kendiğinden konuşan bu göstergelerin sonsuz güzelliği karşısında neden söz ettikleri ilk başlarda anlaşılmasa da çivi yazısının ihtişamı karşısında etkilenmemek elde değil.

Çivi yazısı Sümer'de doğup, Önasya dünyasında işlerlik kazanarak, Pers dünyasına kadar yayılmıştır. Çivi yazısı ve bu sistemle yazılan dillerin çözüm hikâyesi ise, tam ters noktada başlamış, yani bilmeceye ilk ışık tutan Eski Persçe yazıtlar olmuştur.¹²⁸

Rönesansı izleyen Keşif Çağı'ndan sonra Avrupalı gezginler, Akhaimenid sülalesi dönemine ait Persli kralların kayalara oyulmuş kabartmalarını ve yazıtlarını ziyaret etmeye başlamışlardır. Çivi yazılı yazıtlar hakkında bir şeyler yazan ilk kişi, 1621 yılında kopya ettiği 5 çivi yazısı işaretini bir mektupla Şiraz'dan Napoli'deki bir arkadaşına gönderen, Pietro della Valle olmuştur. 1666'yı izleyen yıllarda Jean Chardin, Persepolis ve diğer yerleşimleri dolaşmış, burada kopya ettiği bir grup üç dilli (Eski Persçe, Elamca ve Babilce) kısa yazıt ve Nakş-i Rüstem yazıtlarını yayınlamış ve çivi yazısının soldan sağa yazıldığını da doğru olarak fark etmiştir. 1686 yılında Persepolis'i dolaşan Engelbert Kampfer ise, her ne kadar çözümüne bir

¹²⁷ Köroğlu, 2010: 34

¹²⁸ Hırçın, 1998: 26

katkısı olmasa da, yazıya o dönemden beri anıldığı adı olan Latince *cuneatae* “çivi biçimli” benzetmesini yakıştırmıştır.¹²⁹ Daha sonra Fransızlar buna *cunieforme* adını vermişlerdir.¹³⁰

Akhaimenidler dönemi yazıtlarının birinci ve çözümüne buradan başlanan Eski Pers dilindeki bölümü daha detaylı olarak ileri ki bir konumuz olan Eski Pers başlığı altında ele alacağım. Yukarıda adı geçen yazıtın üçüncü ve en zor türü olan Asur-Babil (Akadca) dilindeki bölüm ile devam edeceğim. Araştırmacılar, bu bölüme oldukça ilgiyle yönelmişlerdir: bunun da nedeni, bu yazıtın daha XVIII. yüzyılın sonlarına doğru büyük miktarlarda, XIX. yüzyılda ise hemen hemen bitip tükenmek bilmeyen bir nitelikte gün ışığına kavuşmuş kil tabletler ve anıtlar üzerinde kullanılmış olmasıydı. Bu nedenle bu dilde, Eski Persçe ve Yeni Elamcadan farklı olarak, tamamen zengin bir edebiyatın bulunduğu anlaşılmıştı. Ama Eski Babil ve Asur’un tarihi ve kültürel şahsiyetleri arasında en parlak ve önemli olanlar, Fransız konsolosu Botta’nın çabalarıyla 1843 yılında Khorsabad’da Asur kralı Sargon’un sarayında ve 1845 yılında da İngiliz Layard’ın Ninive harabelerinde başlatmış oldukları kazılarla güncellik kazanmıştır. Bu kazılar Babilce yazılmış çok sayıda edebi anıtı gün ışığına çıkarmıştır.¹³¹

Çivi yazılı dillerin en önemlisi olan bu dilin çözümlenmesi için de, Akhaimenidler dönemi yazıtlarından başlamak zorunda kalınmıştır. Üç dilde yazılan İran’ın Kermanşah şehrinde bulunan Bisütun/Behistun anıtı, yaklaşık 500 m yüksekliğinde dev bir kütleden oluşmaktadır. Darius, yerden 100 metreyi aşkın bir yüksekliğe, yendiği halkların temsilcilerinin kendisine teslimiyetlerini sundukları bir sahneyi kayalara işletmişti ve bunun altına da kazandığı zaferlerin ve şöhretinin üç dilde hikâyesini yazdırmıştır.¹³² (bkz. res. 20) Birinci dil Eski Persçe, ikinci dil Elamca ve üçüncü dil ise Babilcedir.

¹²⁹ Hırçın, 1998: 26, 27

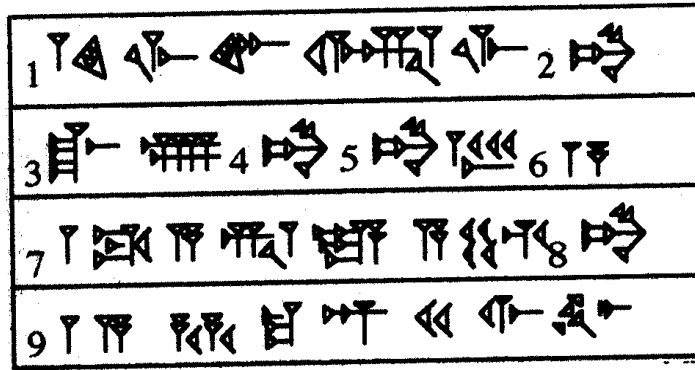
¹³⁰ Uçankuş, 2000: 684

¹³¹ Friedrich, 2000: 81

¹³² Bottere-Stève, 2013: 24

Eski Persçe bölümü 414 satırdan oluşmaktadır.¹³³ Babilce bölümü ise 112 satırdan oluşmaktadır.¹³⁴ Bazı kaynaklarda üçüncü bölümün Akadca yazıldığı şeklinde ifadeler yer almaktadır. Bu durum bizi şaşırtmamalıdır. Akadca'nın Babilce ve Asurca olmak üzere lehçelere ayrılmasından kaynaklanmaktadır.¹³⁵

“Bisütun” sütunsuz anlamına gelen anıt için araştırmacılar, ilk iş olarak, Persçe kısmındaki şahıs adlarını Akadca kısmında da bulmak ve daha sonra bu şahıs adlarını karşılaştırmakla işe başlanmıştır. Yazıda beş yüze yakın işaret bulunmaktaydı. Bu durum, basit heceye dayalı bir sistem için çok fazlaydı ¹³⁶ hatta kelimeleri birbirinden ayırmak için kullanılan bir bölme işaretide mevcut değildi. Diğer yandan, kelimenin kendisi ya sese göre birkaç hece işaretiyle ya da anlatılmak istenen düşünce veya tasvire göre eylem bildiren bir işaretle yani bir ideogramla da yazılabiliyordu. Bu tür bir yazım tarzı hakkında hiçbir şey bilmeyen ilk araştırmacılar üzerinde böylesine tuhaf yazım şekilleri doğal olarak oldukça zorlamıştır.¹³⁷ Kserkes'in Babilce bir yazıtı (Friedrich, Kayıp Yazılar ve Diller, res. 32'den)

(1) 'Hi-ši- ' -ar-ši (2) šarru (3) rabû^û (4) šar (5) šarršarrani^{MEŠ} (6) mâr
(7) 'Da-a-ri-ia-a-muš (8) šarri (9) 'A-ha-ma-an-ni-š-ši- '

¹³³ Uçankuş, 2000: 685

¹³⁴ Jean, 2012: 122

¹³⁵ Köroğlu, 2010: 34

¹³⁶ Bottere-Stève, 2013: 39

¹³⁷ Friedrich, 2000: 82

“(1) Kserkses, (2–3) büyük kral, (4–5) kralların kralı, (8–7–6) kral Dareios’un oğlu, (9) Akhaimenid soyundan”

Persçe kısmında olduğu gibi, bu kısımda da “kral” anlamına gelen kelime, tabloda 2, 4, 5 ve 8 rakamlarıyla gösterilmiş satırlarda bir ideogram olarak ortaya çıkarılmıştır. 3. satırda gösterilmiş olan iki işaret, Persçe çeviriye göre, “büyük” anlamına gelmektedir. Bu işaret bugün *rabû* olarak okunmaktadır ve *û* fonetik tamamlayıcısıyla birlikte gösterilmiştir. 1. satırda yer alan ilk altı işaret ise, “Kserkses” adını göstermektedir. Bugün bu isim, *Hi-ši-ar-ši* olarak okunmaktadır. Kelimenin başına dikey olarak konulan çivi işareti, Grotefend tarafından da anlaşıldığı gibi, şahıs adları determinatif, 7. satırda “Dareios” (*Da-a-ri-ia-a-muš*) ve 9. satırda da “Akhaimenid” (*A-ha-ma-an-niš-ši*) kelimelerinin önünde yer almaktadır. Burada “oğul” kelimesi aranabilir. Bu kelime Eski Persçe kısmında olduğu gibi Dareios adından sonra gelemez. Dareios adından sonra gelen 8. işaret daha önce 4. işaretin tekrarı ve 5. işaretin de çoğulu gibi görünmektedir (çoğul işaret MEŠ’tir); dolayısıyla Dareios adından önce gelen 6. işaretin “oğul” anlamına gelmesi olasılığı vardır. 4, 5 ve 8 işaretlerin de “kral” anlamına gelmesi uygun düşmektedir. Böylece ilk etapta kelimeler, herhangi bir okuma girişiminde bulunmaksızın, birer birer saptanabilirler. Okuma girişimleri içinse, yeniden, şahıs adlarından yola çıkılması gerekiyordu, çünkü burada şahıs adları ideogramlarla değil, belki de hece işaretiyle ifade edilmişlerdi.¹³⁸

Göttingen’de lise öğretmenliği yapan Grotefend, 1880 yıllarında eski yazı ve dillerin çözüm çabaları büyük çalkantılar yaratırken, O da Eski Persçe üzerinde çalışmaya başlamıştır. 1840 yılını izleyen on yıl içinde Akhaimenidler dönemi yazıtlarında Dareios, Kserkses, Kyros ve Hystanpes adlarının Babil dilindeki yazılışlarını saptamıştır.¹³⁹ Grotefend, üç dilli yazıtlardaki ilk yazının Akhaimenid krallarının kendi dillerinde yazılmış olması gerektiğini saptamıştır. Bir kelimede 10 hece olmasındansa, 10 harf olması

¹³⁸ Friedrich, 2000: 83, 84

¹³⁹ Uçankuş, 2000:685

daha akla yatkın olduğundan bu yazının alfabetik olduğunu düşünmüştür. Ayrıca Grotefend, Herodotos'un Pers kralları hakkında detaylı bilgi verdiği Yunanca kaynakları göz önüne alarak çözümlemede doğru adımlar atmasını sağlamıştır. Grotefend 9 harfi doğru olarak saptadığı çalışmalarını 1802 yılında Göttingen İlimler Akademisi'nde sundu ancak onun bu çalışması pek ciddiye alınmadı. Ancak ölümünden 40 yıl sonra onun çalışmalarını daha ileri götürmeyi başarabilen bir başkası tarafından kanıtlanabildiğiştir.¹⁴⁰

İsveçli Araştırmacı Isidor Löwenstern, 1845 yılında bu dilin Sami dillerinin özelliklerini taşıdığını savunmuştur. İbranica, Arapça ve benzeri son dönem Sami kökenli alfabe yazılarında yalnızca sessiz harflerin kullanıldığını göz önüne alarak Babil çivi yazısındaki fonetik işaretlerin yalın sessiz harflerden oluştuğunu öne sürmüştür. Ayrıca, her bir sessiz harf için görünüş olarak tamamen farklılıklar gösteren bir dizi işaret bulunduğunu ortaya çıkarmıştır. Örneğin, r sessiz harfi için 7 farklı işareti tespit etmiş, bunların gerçeğindeki gibi ar, ir, er, ur, ra, ri, ru hece değerlerine ayıştırmıştır.¹⁴¹

Edward Hincks ise bu işaretlerin sessiz harflerden değil, hece değerlerinden oluştuğunu görüşünü ortaya koymuştur. Löwenstern'in hipotezindeki bu hatayı fark ederek işaretlerin sessiz harfleri değil, sesli ve sessiz harflerin bir arada yazıldığı heceleri yansıttığını saptamaya çalışmış¹⁴² ve 1850 yılında bu işaretlerin Babil çivi yazısında “yalın sessiz harflerle değil, bir sessiz harften önce veya sonra gelen bir sesliyle birlikte gösterilmiş olduklarını” açıkça ispat edebilmiştir. Hincks, *ab*, *da* gibi basit hecelerin yanı sıra, *mur*, *kân* gibi kompleks hecelerin de var olduğunu, bunların yeri geldiğinde *mu-ur* veya *ka-an* şeklinde de yazılabileceklerini, daha önemlisi bazı işaretlerin bir hece değerine karşılık gelmelerinin yanı sıra, tek başlarına

¹⁴⁰ Hırçın, 1998: 28, 29

¹⁴¹ Friedrich, 2000: 85

¹⁴² Uçankuş, 2000:686

bir kelime yerini tuttuklarını ve işlevlerindeki geniş alanı keşfettiği determinatif olarak kullanılabileceklerini de kanıtlamıştır.¹⁴³

Bir kelimenin bazen bir ideogramla, bazen de hece olarak göz önüne alınması gereken bir işaret grubuyla ifade edilebileceği yolundaki önemli görüş, Khorsabad'da Sargon'un sarayını bulan Botta'ya aittir. Sargon sarayının çok sayıdaki yazıtları arasında büyük çoğunluğun içeriği aynıdır. Ama bir metinde ideogram olarak geçen bir kelimenin, başka bir metinde fonetik bir işaret grubuyla gösterildiğini belirtmek gerekir. Bu tür veriler elde edilince ideogramların fonetik yazılışlarını da yavaş yavaş saptamak mümkün oluyordu.¹⁴⁴

Çözümlemeye en önemli katkı Rawlinson'dan gelmiştir. Bir araya getirdiği bütün ipuçlarıyla Bisütun'un Babilce versiyonunu 1851 yılında yayınlamıştır. Yazıtta saptadığı işaret değerlerinin çoğu bugün de geçerlidir.¹⁴⁵ Rawlinson görüşünü şöyle açıklamıştır: *“Asurca işaretlerin çok büyük bir kısmının polifonik olduğu herhangi bir şüpheye yer bırakmaksızın ispatlanabilir.”*

Şahıs adlarının okunması, daha uzunca bir süre oldukça ağır bir sorun olarak kalmaya devam etmiştir. Bu sorun Ninive'dan bu tür bir ideografik yazılışları açıklayan Eski Edebi Babilceye ait sözlükler gün ışığına çıkınca ortadan kalkmıştır. Ayrıca Eski Babil ve Asurluların kendi dilleri için yapmış oldukları bu türden gramer, sözlük ve işaret listeleri olmasaydı Babil çivi yazısının çözümü belki de, gerçekte olmadığı kadar zahmetli olabilirdi.¹⁴⁶

Araştırmalar büyük bir hızla gelişme gösterirken konuya uzak kalan bilim adamları ise, çağdaş yazı sistemlerinde bulunmayan, çok değerlilik ve logografik kullanımları şüpheyle karşılanıyor ve bu yeni bilim dalına pek güvenmiyorlardı. Bunun üzerine 1857 yılında Londra'daki Royal Asiatic

¹⁴³ Hırçın, 1998: 32

¹⁴⁴ Friedrich, 2000: 86

¹⁴⁵ Hırçın, 1998: 32

¹⁴⁶ Friedrich, 2000: 86

Society (Kraliyet Asya Derneği), ¹⁴⁷ çözüm sisteminin geçerliliğinin kanıtlanabilmesi için, Asur'da bulunmuş, Asur kralı I. Tiglatpileser'e ait, döneminin faaliyet ve olayları hakkında bilgi veren, 793 satırlı sekiz yüzlü kil prizmayı kullanmaya karar verdi. Bu sırada Rawlinson, Hincks'in yanı sıra, yine iki uzman olan Oppert ve Talbot da tesadifen Londra'da bulunuyorlardı. Bu uzmanların her birine metnin birer kopyası verildi ve özellikle birbirleriyle ilişki kurmamaları rica edilip, çözümlerini kapalı zarflar içinde teslim etmeleri istendi. Yapılan karşılaştırmalar sonucunda dört çözüm de önemli oranda birbiriyle tutarlılık gösterince, çivi yazısı çözüm sistemini bilimsel olarak yayınlatabilmek için hiçbir engel kalmamıştır.¹⁴⁸

19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başlarında yapılan araştırmalar, Assiroloji'yi değerli bir filolojik bilim dalı haline getirmiştir. Babil ve Asur, daha doğrusu Akad çivi yazısının kanıtlanmasından sonraki evreler için, deşifre etmek veya çözmek deyimlerini kullanmak pek doğru olmaz.¹⁴⁹ Örneğin bundan sonra ele alacağım bir diğer konuyu Sümercenin çözümlenmesi şeklinde değil, Sümerce'nin yorumlanması şeklinde ifade edeceğim. Çünkü Sümercenin yorumlanması yeni bir yazının çözümlenmesinden ziyade, dilin yorumlanması anlamına gelmektedir; Sümerce, Akadca için kullanılmış olan Babil çivi yazısıyla aynı şekilde yazılıyordu.¹⁵⁰ Bunu hiç dil bilmeyen bir türk araştırmacının Çince ve İngilizce karşısındaki konumuna benzetebiliriz. Yazı sistemi hakkında hiçbir şey bilmediği Çince karşısında çaresiz kalırken, dilini anlamasa da, Latin alfabesi ile yazılmış olduğu için, İngilizce'yi en azından okuma şansına sahip olacaktır.¹⁵¹

Babilliler tarafından, rahip okullarında, benzetme yerindeyse, Ortaçağ Latincesi gibi öğretilen Sümerce'nin, daha o dönemde ölü bir dil olmasına rağmen, sayısız dini, mitolojik ve edebi metinlerde Babilce çeviriler ile kopya edilmesi ve sözlük listeleri ile gramere ait özelliklerinin de kaydedilmiş olması,

¹⁴⁷ Sever, 2008: 24

¹⁴⁸ Hırçın, 1998: 32, 33

¹⁴⁹ Hırçın, 1998: 33

¹⁵⁰ Friedrich, 2000: 90

¹⁵¹ Hırçın, 1998: 33

dilin anlaşılmasında kolaylık sağlamıştır.¹⁵² Paul Emil Botta'nın Koyuncuk'taki kazılarından çivi yazılı sözcük listelerinin ortaya çıktığı anlaşılmıştır. Detaylı incelemelerden sonra bu tabletlerin bir kâtip okulu öğrencileri için hazırlanmış sözlükler olduğu anlaşılmıştır. Bu sözlükler, Sümerce sözcük işaretlerinin Akadca/Asurca hece işareti ile yazılmış karşılıkları verilmiştir. Her işaretin karşılığında ifade ettiği farklı anlam değerleri listelenmiştir. Böylece çivi yazısı filolojisinden yeni bir kapı açılmış oldu: Bisütun anıtının çözümü ile okunup anlaşılabilir hale gelen Akad/Babil dilinin Sümerce karşılıkları da öğrenilerek, Sümeroloji biliminin doğmasına neden olmuştur.

1905 yılında, Grotefend'in ilk dâhice sezgileri ve ulaştığı sonuçların üstünden yüz iki yıl geçtikten sonra, büyük Asurbilimci Frandçois Thureau-Dangin, bu “düşünce yazısı belgelerini ve yeni kazıların gün ışığına çıkardığı bunun benzerlerini daha derinlemesine inceledikten sonra, III. binyılın ortalarından başlayarak, ülkenin bilinen en eski hükümdarlarının epigraflarını temsil edenlerin tutarlı bir çevirisini yayımladığında, Samiler, Mezopotamyalılar ya da diğerlerinden önce ve bunların dışında olan, ülkeye özgü yazının temelini oluşturan bu dilin tutarlılığını ve işlevselliğini ortaya koymuş oldu.¹⁵³ Gudea ve diğer Sümer krali yazıtlarının Thureau-Dangin tarafından *Die Sumerischen und Akkadischen Königsinschriften* “Sümer ve Akad Krali Yazıtları” başlıklı eserde yapılan çevirileri eski Sümer metinlerinin anlaşılmasına doğru bir adım oluşturulmuştur.¹⁵⁴ Asurbilimci Arno Poebel, 1923 yılında Grundzüge der Sumerischen Grammatik “Sümerce Dil Bilgisinin Temel Özellikleri” adlı çalışmasında, son adımı atarak, Sümercedeki dilsel karmaşıklığı yansıtan eksiksiz bir tablo oluşturdu. Bu tarihten itibaren, Mezopotamya'nın tüm çivi yazılı belgelerinin anlaşılması ve işlenmesine hiçbir şey engel olamazdı.¹⁵⁵

¹⁵² Hırçın, 1998: 33

¹⁵³ Bottere-Stève, 2013: 56

¹⁵⁴ Friedrich, 2000: 91–92

¹⁵⁵ Bottere-Stève, 2013: 59

D. Mezopotamya’da Kullanılan Yazı Araç ve Gereçleri

1. Yazı Araçları

a. Stilus

Mezopotamya’da yazının piktografik döneminde, çivi yazısına geçilmeden önce, kilin üzerine çizilerek değil, baskı yoluyla yazıldığı bilinmektedir. Bunlar dairesel ya da yarı dairesel hatları ile belirtilen çeşitli nesnelerin resimleridir. Bu resim yazılarını yazmak için, üçgen uçlu düz bir kamyş veya ağaç kullanılmıştır.¹⁵⁶ Nemli ve yumuşak olan kile sert cisimle çizilmek istenen resim kolaylıkla çiziliyordu.

Zamanla, yazı da yuvarlak hatlar yerine düz hatlı çizgiler kullanılmıştır. Düz çizgiler gittikçe doğal şeklini kaybetti ve arka arkaya sıralanan kısa vuruşlar haline dönüştü. Böylece, yazı malzemesi olan kil ve üstüne yazılan kalemin biçimine göre, yazının karakterinde bir değişiklik ortaya çıkmıştır. Islak kil tablet üzerine çivi yazısı ile yazılırken, kare uçlu bir stilus ile kilin bir ucundan diğerine, derine doğru itmek suretiyle yazılmaya başlanmıştır.¹⁵⁷

Balmumu tablet üzerine yazmak için kullanılan demir, fildişi, kemik, bronz ya da diğer madenlerden yapılan stilus kalemler kullanılmıştır. Bu kalemle yazılan yazı sert vuruşlu bir yazıdır. Kalemin dip kısmı enli veya bir top ya da yumru biçiminde olup, balmumu üzerine yazılan yazıyı silmeye yaramaktadır.¹⁵⁸ M.Ö. XVII. yüzyıl Eski Babil dönemi tabletlerinde ucu üçgen stiluslar kullanılırken. Asur kitaplığından gelen tabletler, düz uçlu olanlarla yazılmışlardır.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Yıldız, 2000: 11

¹⁵⁷ Yıldız, 2000: 11

¹⁵⁸ Demiriş, 1995: 20

¹⁵⁹ Hırçın, 1998: 25

2. Yazı Gereçleri

a. Balmumu Tablet

Eskiçağ'da tahta veya fildişinden yapılmış balmumu tabletler yazı yazmak için kullanılmışlardır. Balmumu tabletlere Akadca'da "le'u" denilmekteydi. Balmumu tabletler yazıda insanlara büyük kolaylıklar sağlamaktaydı. Bu tabletler üzerine yazılan yazı kolaylıkla silinebilir ve böyle tablet defalarca kullanılabilirdi.

Balmumu tabletler şöyle hazırlanmaktaydı: tahtanın yüzeyi ince bir tabaka halinde oyulur, böylece etrafında bir çerçeve oluşturulur, oluşturulan çukur yüzey genellikle siyah olan, ince bir balmumu tabakasıyla kaplanmaktaydı. Balmumu tabletler üzerinde edebi yazılar yazmak, okullarda öğrencilere yazı öğretmek ve alıştırma yapmak, hesap yapmak ve not yazmak için kullanılmaktaydı. Burada balmumunun öğrencilere sağladığı kolaylık göze çarpmaktadır. Öğrencilere yazı yazmayı öğrenmekte ve yapılan ufak bir hatada kolaylıkla silip tekrar yazmada büyük bir imkân sağlamaktaydı.¹⁶⁰

b. Deri

Hayvan derisi dayanıklı bir yapıya sahip olduğu için Eskiçağ'da bütün Doğu'da, yazı gereci olarak kullanılmıştır. Mezopotamyalılar kollarından arındırılmış temizlenmiş, sepilenmiş hayvan derisini yazı gereci olarak kullanmışlardır.¹⁶¹ Özellikle Babil ve Asurluların kil, taş ve papirüs yanında parşömentide kullandıkları bilinmektedir.¹⁶²

¹⁶⁰ Demiriş, 1995: 8

¹⁶¹ Demiriş, 1995: 10

¹⁶² Yıldız, 2000: 19

c. Fildişi

Fildişi de Mezopotamya'da üzerine yazılan bir malzeme olmuştur. Nimrud'da bulunan 16 adet fildişi levhası bulunmuştur. Bu levhalar düzleştirilmiş ve cilalanmıştır. Bu düzleştirilen levhalar katlanmak amacıyla, deri veya metalden birbiri içine oturtulmuş menteşeler ile tutturulmuştur. Bu şekilde sayfalar haline gelmiştir. Metin ise, balmumu ile kaplanmıştır. İlk ve son sayfa koruyucu kapak durumunda olup bu başlangıç ve bitiş sayfalarına metin yazılmamıştır. Ancak ilk sayfa kitap olarak kabul edilerek, buraya şu sözler kazılmıştır:

“Asur kralı, Dünya kralı, Sargon'un sarayı, bu fildişi levhaların yazdırtmıştır. Sonra da güçlü Sargon'un sarayına depolatmıştır. (Mevcut eser (şu addadır) Ana ve Enlil ...diği zaman”

Bu Nimrud metni ünlü bir astroloji eseri olup metinden birkaç satır günümüze kalmıştır. Ancak kitabı M.Ö. 700 yılından önce hazırlanmıştır. Bu fildişi kitabın tamamının 14 sayfa kadar olduğu hesaplanmıştır.¹⁶³

d. Kil Tablet

Mezopotamya'da kilden yapılmış tabletler en çok kullanılan yazı malzemesiydi. Mezopotamya'da M.Ö. IV. binyıldan itibaren üzerine pigtografik yazı ile yazılan kil tablet Sümerler, Babilliler, Elamlar, Asurlular ve Anadolu'da Hititler ve diğerleri tarafından çivi yazısı ile birlikte günümüze kadar gelmiştir.¹⁶⁴ Asur ve Babil kentlerinde yapılan araştırmalar gösteriyor ki, Asurlular ve Babilliler bütün yazılarını güneşte kurutulmuş ya da ateşte pişirilmiş tuğlalar ve tabletler üzerine yazıyorlardı.¹⁶⁵

¹⁶³ Yıldız, 2000: 18–19

¹⁶⁴ Yıldız, 2000: 115

¹⁶⁵ Demiriş, 1995:4

Mezopotamya'nın tamamında, çivi yazısı özellikle kil tabletler üzerine yazılmaktaydı. Mezopotamya'nın coğrafyasına bağlı olarak nehir alüvyonlarından elde edilen bu toprak, ona rekabet edecek başka malzemenin bulunmaması nedeniyle, Mezopotamya'nın yazı malzemesi ve kitabı haline gelmiştir.¹⁶⁶ Killi topraktan yapılan kil tablet için kum, balçık ve bitkisel topraktan oluşan özlü bir toprak gerekiyordu. Mezopotamya'da taş ve ağacın az bulunmasına karşılık, yazı için uygun kilin varlığı, bu malzemenin seçilmesinin başlıca nedeni olmuştur. Pişirilen kil tabletlerin daha dayanıklı olduğu bilinmekteydi. İyi bir tabletin yapılabilmesi için kilin iyice yıkanması gerekiyordu. Bu amaçla kil suya konuyor, içindeki çakıl, kum ve diğer küçük maddeler dibe çöküyor, en altta kabın dibinde tabakalar halinde kil elde ediliyordu. Bunun yanında nehir yataklarında da doğal olarak iyi kalitede kil birikiyordu. Suların taşması sonucu gelen pislikler, suların çekilmesi ile sığ yerlere gidiyor, taş ve kum dibe çöküyor ve kil tabakaları oluşuyordu. Saf kilden yapılmış ve iyice yoğrulmuşsa, ufak bir tuğla parçası, binlerce yıl toprak içinde gömülü durabilir ve yalnız şeklini muhafaza etmekle kalmaz, kurutulunca eski sertlik ve sağlamlığını da kazanır.¹⁶⁷

Nemli toprak içinde yumuşak bir halde iken, küçük kemirgenlerin veya solucanların yolu üstünde duruyorsa, tabletlerin kaderi değişebilmekteydi. Yeraltındaki seyahatleri sırasında bir tablete rastlayan solucanlar kili kendileri için sert bularak, yumuşak toprağa ulaşınca kadar önlerindeki engelin etrafından dolaşırlar ya da karşılaştıkları güçlükten yılmayarak tableti delip geçerler. Tabletleri tahrip eden bu solucanlara “gerçek kitap kurdu” denmektedir.¹⁶⁸

Kil tabletler değişik biçimlere sahiptir. Bu biçimler, dönemlere ve metnin ait olduğu tablet gruplarına bağlı görünmektedir. Köşeleri yuvarlatılmış kovenks kenarlı, dikdörtgen, kare ve yuvarlak şekilli olanların

¹⁶⁶ Yıldız, 2000:4

¹⁶⁷ Chiera, 1964: 16–17

¹⁶⁸ Chiera, 1964: 17–18

yanında poligonal olanları da vardır. Oval, dairesel, konik, silindir prizma şekillerine rastlanılmıştır. Eski Babil ve öncesine ilişkin öğrenci tabletleri ile Ur III'ün tarıma ilişkin olanları ve İsin Eski Babil idari kayıtları yuvarlaklı. *Altı ve sekiz yüzeyli prizmalar* üzerine kral yazıtları yazılmaktaydı. Ur'daki poligon örneklerinde bu yüzeyler tamamen yazı ile kaplı ve içleri boştu. Bu yüzeylere, yazılar üç veya dört sütun halinde yazılmaktaydı. Bunlar, Sargon öncesi dönemden Yeni Babil'e kadar kullanıldı. Bu silindir ve poligonlar, kral saraylarının köşe taşlarına yerleştirilerek, kralların yaptıkları işleri anıtsallaştırıyordu. İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'ndeki, Yeni Babil dönemine tarihlenen, Babil kralı Nabukadnasar'a (M.Ö. 604–562) ilişkin silindir bir yazıt örnek verilebilir. Kal'at Şarkat'ta (Asur) bulunan, sekizgen prizma üzerine yazılmış uzun çivi yazılı metin, I. Tiglatpileser'in zaferler sonuçlanmış seferlerinden bahsetmektedir.¹⁶⁹

Kil çiviler üzerine de yazılıyordu. Kilden yapılacak harç içine oturtulan ufak kil çiviler pişirilmiştir. Duvar harcının altına birer metre aralıklı olarak sokulan bu çiviler de yazılı belgeler arasına girmekte ve Ur'da örnekleri bulunmaktadır.¹⁷⁰

Mezopotamya'da kullanılan bu yazı malzemesi, ilerleyen konularda göreceğimiz gibi, Mezopotamya'nın çevre ülkelerine de yayılmış ve üç bin yıl kadar kültür ve bilim taşıyıcısı olmuştur. Hazırlanmış, üzeri yazılmış bu belgeler çeşitli depolarda, kütüphane ve arşivlerde belge olarak saklanmıştır. Tabletleri koruma ve düzenleme teknikleri zamanla gelişmiştir. Fara'da bulunan kil tabletin bir tarafında işaret listesi arkasında ise tabletlerin içindeki konuların gösterildiğini görmekteyiz. Zamanla bu tabletin sonunda, tabletin ismini ve eğer tablet bir serinin içindeyse, her bir tabletin seri içindeki adını, serilerdeki tablet sayısını, satır sayısını ve bazen kâtip tarafından tabletin orijinaline benzeyip benzemediğini gösteren bilgiyi, kâtinin adını, bazen sahibinin adını ve tableti açıklayıcı bilginin bulunduğu bir

¹⁶⁹ Bottero- Stéve, 2013: 44

¹⁷⁰ Yıldız, 2000: 9

kolofon bulunmaktadır. Kolofonsuz tabletler de vardır. Yazılı metin, tabletin ön yüzünde soldan sağa dikey sütunlar halinde ve arka yüzünde ise bunu aksi yönde bulunduğu için kolofon tabletin arka kısmında yer almaktaydı.¹⁷¹

Mezopotamya’da Sümer, Akad, Babil ve Asur dönemlerinde kullanılan bir yazı malzemesi olan kil tablet bu coğrafyada çok sayıda ele geçmiş olmakla birlikte bizlere bu dönemi aydınlatmaktadır. Ele geçen belgelerden anlaşılıyor ki, siyasi anlaşmalar, idari işler, ticari ilişkiler, büyü, tıp, astronomi, matematik, edebiyat, özel yazışmalar ve benzer türde yazılmış çok sayıda kil tablet mevcuttur.

e. Maden ve Metaller

Mezopotamya’da madenler ve metaller üzerine de bazı önemli belgeler yazılmaktaydı. Ayrıca madenlerden yapılan eşyalar üzerinde de piktografik ve çivi yazılarına rastlanmıştır. Ur kralı Ur-Nummu’nun (M.Ö. 2250–2233) bronz heykeli buna bir örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca gümüş, kurşun gibi değerli metaller de krallık yazışmalarında kullanılmış olmalıdır. Bunların üzerine de özel metotlar ile yazılmaktaydı.¹⁷²

f. Mühürler

Mezopotamya’da mühürler üzerine de yazılan nesneler olmuştur. Özellikle kilden, değerli taş ve madenlerden yapılmış bu mühürler, Mezopotamya’ya özgü sandığımız ve buradan Anadolu’ya gelmiş olduğu varsayılan silindir biçimli olanlarıdır. Önceleri, üzerlerinde piktografik yazı bulunurken, daha sonraları çeşitli dini ve sosyal hayattan alınan sahneler ile birlikte çivi yazıları görülmektedir. Mülkiyeti belirleyen bu mühürler henüz nemli bir kil iken taraflar ve tanıklarca yuvarlatılarak basılıyor ve kil üzerinde

¹⁷¹ Yıldız, 2000: 13–14

¹⁷² Yıldız, 2000: 18

kabartma izler bırakıyordu. İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesinde ki Akad kralı Şar-kali-şarri'ye ilişkin, Nippur'dan, M.Ö. XXIII. yüzyıla tarihlenen kil mühür baskısında piktografik yazı izleri görülmektedir. Akad İmparatorluk döneminde de örnekleri görülmektedir.¹⁷³

Uruk döneminde varlığı bilinen bullalar üzerindeki mühürlerde buna örnek teşkil etmektedir. Bullalar üzerine basılan mühürler bir teminat göstergesi olarak kullanılıyordu. Daha öncede değindiğim gibi damga mühürlerde hem çivi yazısı hem de hiyeroglif yazı kullanılmış olup, dönemi hakkında bize bilgi vermektedir. Silindir mühürlerde damga mühürler gibi sıklıkla kullanılmış olup yine onlarda dönemi hakkında bize ipuçları sunmaktadır.

g. Tahta Tablet

Tahtadan yapılmış tabletler Eskiçağ'da üzerine yazı yazmak için kullanılan malzemeler arasındadır. Mezopotamya metinlerinde tahta tabletlerden söz edilmekle birlikte, günlük kullanımlarda yazı gereci olarak daha çok kil tabletlerin kullanıldığını söylenebilir.¹⁷⁴ Mezopotamya'da tahta tableti lüks bir yazı malzemesiydi. Diğer taraftan çivi yazısı da tahta üzerine resim edilmeye elverişli değildi.¹⁷⁵

M.Ö. I. binyılından önce balmumu tabakası ile kaplı ağaç levhaları kullanılmış olduğu sanılmaktadır. Bu düzleştirilmiş levhaların her yüzü, marjın dışında 1–2 mm derinleştirilmiş ve buraya balmumu dökülmüştür. Bu derin olmayan balmumunu hazırlanırken, içine 1/10 oranında sarı zırnık konulmaktaydı. Bu bilgi, Nimrud'da yapılan kazılarda ele geçen buluntularla doğrulanmıştır. Bu levhalar daha sonra bir delikten geçirilen deri şeritler veya metal menteşeler ile bağlanıyordu. Levhalar kendi aralarında bağlanarak

¹⁷³ Yıldız, 2000: 10

¹⁷⁴ Demiriş, 1995: 7

¹⁷⁵ Bossert, 1952: 5

kitapların günümüzdeki biçimini oluşturacak olan polyptiklerin ortaya çıkmasına bir adım olmuştur. En üst ve en altta koruyucu bir kapak bulunuyordu. Ancak Nimrud örneğindeki bu durum yağın değildir ve sadece kralların sarayında kullanılmaktaydı. Bunlardan da biri ön kapağındaki çivi yazısına göre, II. Sargon (M.Ö. 721–705) zamanına tarihlenir. Till Barsip'ten Asur duvar resimleri ve kabartmalarında bu yazı araçları da görülmektedir.¹⁷⁶

h. Taş

Mezopotamya'da ana yazı malzemesi olan kil tablet yanında, daha az olmakla beraber taş da kullanılmaktaydı. Öncelikle, kontratları geçerli kılmak ve markalamak için kullanılan taş mühürler ile mühür yüzükler üzerinde, kısa yazıtlar şeklinde sahiplerinin adlarını yer almaktadır. M.Ö. 5500–5000 yıllarına tarihlenen ve “mavi anıtlar” denilen yeşilimsi taş parçaları üzerinde piktografik yazılara rastlanmaktadır. Erken Uruk devrinde (Uruk IV tabaka) tarihlenen küçük siyah taş tabletlerde de piktografik yazılar bulunmaktadır. Bu yazılara, M.Ö. 2900–2685 yıllarına tarihlenen Fara döneminden Mari'deki İhtar tağınağındaki heykellerde, I. Ur döneminden Lagaş kralı I.Enannatum'un oğlu Meanesi'nin adak heykelciğinde, III. Ur ve İsin Sülalesi dönemi Ur kralı Şulgir'in ördek şeklindeki taş ağırlıklarında, Alalah'tan gelen kral Idrimi'nin heykeli üzerinde bu yazılara rastlanılmıştır.

Heykel, dikilitaş ve kabartmalar üzerinde de bu yazıtlar yer alır. Bunlar için çeşitli taşlar kullanılmıştır. Bazalt üzerinde geç Larsa dönemine (M.Ö. 1930–1888) ilişkin Hammurabi'nin kanun steli örnek olarak gösterilebilir.

Kalkerden eserler üzerinde de yazılar görülmektedir. İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'ndeki I. Ur Sülalesi zamanına tarihlenen, Lagaş kralı Ur-Nanşe'nin adak taşı örnek olarak gösterilebilir. Mezopotamya'da üzerine yazılan taşlardan biride diorit olmuştur. Örneğin, Tello'dan I. Gudea'nın (M.Ö.

¹⁷⁶ Yıldız, 2000: 18

2275–2260) heykeli ve ayrıca III. Ur-İsin dönemine (M.Ö. 2255–2040) tarihlenen Susa’dan sakallı prens heykelciğinde çivi yazıları bulunmaktadır.

Gre üzerine çivi yazılarına örnek III. Akad Naramsin’in (M.Ö. 2269–2255) Susa’daki zafer steli verilebilir. III. Ur-İsin dönemine (M.Ö. 2269–2140) tarihlenen, Mari valisi Idiilum’un heykelciğinde piktografik yazı örneği yer almaktadır.

Alçıtaşı üzerine yazılan çivi yazısı örnekleri de mevcuttur. Fara döneminden (M.Ö. 2900–2685) Mari kralı Ikuşamagan’ın Mari’deki İhtar tapınağından gelme heykeli üzerindeki çivi yazısından başka, I. Ur Sülalesi dönemine (M.Ö. 2900–2460) tarihlenen, aynı yerden Nani’nin heykelinin sırtında çivi yazıları bulunmaktadır.

Albatr veya kaymak taşından heykeller üzerinde de benzer örnekler vardır. I. Gudea’nın oğlu Urningirsu’nun (M.Ö. 2259’a doğru) heykelinin sırtında ve Yeni Asur dönemine ilişkin boğa başlı kanatlı tanrı Lamassu ve diğer kabartmalarda, II. Asurnasirpal’in (M.Ö. 883–859) Kalah’daki saray rölyeflerinde yer alan kanatlı tanrı tasvirlerinin yanında ve gene aynı dönemden Kalah’daki Ninurta tapınağından gelme kapı aslanının gövdesi ile yaslandığı taş blok üzerinde, kült banketinde çivi yazıları yer alır.

Görüldüğü gibi, Mezopotamya’da üzerine yazı yazılan taşlar arasında bazalt, kalker, diorit, gre, steatit, pembe breş, şist, alçıtaşı, albatr veya kaymak taşı kullanılmıştır. Bunlar özellikle, heykeller, dikilitaşlar, taş levhalar, taş kaplar, tapınak vs. kabartmaları gibi yerlerdir. Doğal olarak taş üzerine ancak özel bir taşçı kalem ile yazılıyordu. Önce bir taslak çizilir, sonra yazı bu taşçı kalem ile kazınırdı.¹⁷⁷

¹⁷⁷ Yıldız, 2000: 15–16–17

E. Mezopotamya' da Bilim

Tarihin en eski uygarlık merkezi olan Mezopotamya'da yüksek bir medeniyet kurmuştur. Mezopotamya'da matematik konusu inceleyecek olursak Mezopotamyalılar çivi yazısının bulunmasından önce ve çivi yazısının bulunmasından sonra olmak üzere iki farklı sayı gösterim biçiminin (rakamların) kullanıldığı, tabletlerden anlaşılmaktadır. İlk olarak piktografik figürlerden oluşan rakamlardan bahsettikten sonra çivi yazılı rakamlara değineceğim.

Uruk'taki yapılan kazılar sırasında üzerinde mühür baskısına benzeyen izler ve sayı olduğu kuşku götürmeyen oyuklar olan bir tabletlerin bulunduğu daha önceki konularımızda da bahsi geçmişti. Bu, dünyanın en eski hesap tabletiydi. Uruk kültürü evresinin (c. MÖ 3200–3000) sonlarına ilişkin kazılarda üzerine piktografik figürler ve rakamlara benzeyen işaretler kazınmış ve sonra fırınlanmış kil tabletler bulunmuştur. Cemdet Nasr'da ve öteki kentlerde de bulunan ve sayısal anlatım içeren bu tür tabletler; rahiplerin ya da kamu görevlilerinin meslektaşları ve ardılları tarafından anlaşılacak şekilde kayda geçirdikleri, tapınak gelirleri ve giderlerini ya da kimi nesnelerin dökümünü kapsayan zamanın muhasebe defterleriydi. Bu hesap tabletlerinden Sümerlilerin ve daha sonra Babillerin, onlarla yüzlerle, binlerle sayıları belirtmek yerine "altmış tabanı"nı temel alan "altmışlık sistem"i (altmışlı sayı sistemi; sexagesimal number system) kullanmışlardır. Sümerliler resimsel yazılarını, henüz yumuşak kil tabletler üzerine ucu sivriltilmiş bir kamış ya da kemik kalemlerle yazmaktaydılar. Bu piktografik figürler, belirttikleri nesnelerin doğal konumlarına uygun biçimde, yalın çizgilerle gösterilmekteydi. Yazılar, sağdan sola ve yukarıdan aşağı yazılıyordu. Sayıların gösteriminde de önceleri aynı yolun izlendiği görülmektedir. Ama bir zaman sonra bu gösterimde bir değişiklik yapıldı,

sayıları belirten simgeler, saat yelkovanının ters yönünde 90° lik bir dönüş yaptı; dairesel olmayanlar aşağıya değil, sağa yöneltildi.¹⁷⁸

MÖ 2500 civarında Sümerlilerin piktografik ve aynı zamanda ideografik gösterge sisteminde önemli bir gelişme olduğu; tabletlere kolayca ve hızla işlenebilmesi için simgelerin, ideograflarla benzerliği olmayan çizgisel anlatımlara dönüştüğü, yumuşak kil tabletlerin üstüne ucu sivritilmiş bir kamışın verevine bastırılmasıyla oluşturulan bu çizgiler çiviye benzediği için, "çivi yazısı" terimiyle adlandırıldığı açıklanmıştır. Sumerliler ve Babilliler rakamların gösteriminde de çivi yazısını kullandılar. Mezopotamyalıların bu sayısal gösterge sisteminde; birim düşey konumda küçük bir çiviyle, *on* saat yelkovanının ters yönünde 90° lik dönüş yapmış "A" harfine benzeyen kısaca "çengel" terimiyle adlandırabileceğimiz bir simgeyle, *altmış* anılan çengelle birleştirilmiş düşey konumda büyük bir çiviyle, *600* altmışı betimleyen çivin sağ yanının ortasına bir çengelin eklenmesiyle, *3 600* dört çivin birleşmesinden oluşan bir çokgenle ve *36 000* bir önceki çokgenin merkezine bir çengelin konulmasıyla gösteriliyordu. Özetle, Mezopotamyalıların sayısal gösterge sisteminde tüm sayılar, çivi ve çengelden oluşan iki temel simgeden her birinin tek başına yinelenmesiyle ya da bunların farklı biçimlerde birleştirilmesinden oluşan simgelerle belirtiliyordu.

Aritmetik, hesaplama, geometriyle, matematikle ilişkili her şey ekonomik zorunluluklara göre geliştirilmişti; sözgelimi muhasebe, bedensel ölçüler, toprak ölçümü. En eski yazılı tabletlerde bile, daha da erken bir dönemde belirlenmiş bir sayı sistemi kullanılmaktadır. Genellikle aynı tabletin yüzünde işlemlerin ayrıntısı, tersinde ise toplamı yer aldığı için, bu sistemin çözülmesi de kolay olmuştur. Bu sayı sistemi, iki farklı aritmetik kültürünün ürünüdür: Bunlardan biri ondalık, diğeri altmışlık bir temele dayanmaktadır: 1 – 6 – 60 – 360 – 3600, vb.¹⁷⁹

¹⁷⁸ Gündüz, 2002: 278–280

¹⁷⁹ Botteró, 2012: 98–99

Özellikle hesapları ve her türden sayısal işlemi alabildiğine kolaylaştıran bu keşifler, ülkede matematik alanında uzun bir süreden beri, usta ve keskin beyinlerin bulunduğunu gösteriyor. Onlardan bize pek çok çalışma kalmıştır. Bunlardan bazıları çarpım, karekök ya da özellikle bölme işlemini hızlandıran, çarpmaya göre ters sayı tabloları gibi sayısal işlemlere yardımcı unsurlardır. Bunun dışında problem derlemeleri de görülür; problemler toprak ölçümüne ya da mimariye yaslanan gayet somut bir düzlemde sorulmakta ve çözülmekteydi. Problemlerden kavranması güç, karmaşık olan bazılarını çözmek istesek, birinci, hatta ikinci dereceden denklemler kullanmak zorunda kalırdık. Derlemeler, aynı problemin farklı verilerle ortaya konduğu, dolayısıyla sonuçların da farklı olduğu dizilerden oluşuyordu.¹⁸⁰

Mezopotamya metinlerinde en sık karşılaşılan en sık karşılaşılan ağırlık ve alan ölçüleri örnekleri şu şekildedir:¹⁸¹

Alan Ölçüleri:

1 kübit = 2 karış

1 karış = 15 parmak

1 kulaç = 50 cm

sar = 12 kulaç

ikû = 0,35 hektar

buru = 18 ikû

Ağırlık Ölçüleri:

yük = gun (Sümerce) = biltu (Akadca, Babilce) = talent = 60

mina

biltu = talent = 60 mina

1 mina = 60 şekel

¹⁸⁰ Botteró, 2012: 99

¹⁸¹ Oates, 2004: 196

1 mina = 0,5 kg

1 talent = 30 kg

1 mina = 640 gr

qa = c. 0,4 ila 0,85 litre arasında

Ölçü işlemlerinde uzunluk birimi yaklaşık 50 cm uzunluğu ifade eden *kulaç* idi.¹⁸² Asal uzunluk ölçü birimi *kübitti*. Sümer fiziksel birim standartlarında kübit 2 karış ve 1 karış 15 parmak kabul edilmiştir. Babillilerin uzunlukların belirtilmesinde kullandıkları uzunluk ölçü birimiye *beru* idi. Bu ölçü birimi 10 km'yi aşan bir uzunluk ölçüsüydu ve yaya olarak iki saat süren bir uzunluğu belirtiyordu.¹⁸³ Temel arazi ölçü birimi olan ve tarla anlamına gelen *ikû* yaklaşık 0,35 hektardı. En büyük arazi ölçü birimi de *buru*'ydu ve 18 *ikû*'ya eşitti.¹⁸⁴ Yüzölçü birimi olan *sar* ise kenarları 12 *kulaç* olan bir karenin yüzölçümüne eşitti.¹⁸⁵

Sümerler'de ilk başta karşılaşılan tabii ölçü birimi “*yük*” ağırlık birimidir. Yük, bir insanın ya da hayvanın doğal olarak taşıyabileceği itibari ağırlıktı. Buna Sümercede *gun*, Akadcada ise *biltu* denilmiştir.¹⁸⁶ Babillilerin ise *biltu* adını verdikleri bu yük ya da *talent* 60 *mina*'ya ve bir *mina* 60 *şekel*'e eşitti. Bir *mina* yaklaşık 0,5 kg kabul edilirse, bir *talent* 30 kg olur. Ancak Babillilerden günümüze ulaşan iki örnekten birinde bir *mina*'nın yaklaşık 640 grama, ötekinde 978 grama eşit olduğu görülmüştür. Bu değerlere göre bir *talent*, sırayla 38,4 kg ve 58,68 kg bulunur. Farklılığın yer ve zaman değişikliğinden kaynaklandığı kabul edilmektedir. Kimi zaman da, Babil dilinde tahıl anlamına gelen *še'u*, ağırlık ve değer için en küçük ölçü birimi olarak kullanılmıştır. Yeni Babil döneminde (M.Ö. 625–539) hafif nesnelerin ağırlıkları, *şekel*'in kesirleriyle ölçülüyordu. Babillilerin temel kapasite ölçü birimi olan *qa*, döneme göre c.0,4 ile 0,85 litre arasında değişiyordu.

¹⁸² Aksoy, 1999: 77

¹⁸³ Gündüz, 2002: 283

¹⁸⁴ Gündüz, 2002: 284

¹⁸⁵ Aksoy, 1999: 77

¹⁸⁶ Sayılı, 1991: 169

Asurluların, kapasite ölçüsü olarak kullandıkları *imeru*, “eşek yükü” demektir.¹⁸⁷

Önceleri temel ağırlık ve değer ölçüsü Mısırdı ama III. binyıl kadar eskilerden başlayarak gümüş temel standart olmuştu. Ödeme aracı olarak gümüş, külçe ya da tartılan diğer formlar halinde kullanılırdı; gümüşe dayalı gündelik işlemler, genelde gümüş el değiştirmeden yürütülürdü. Metalin belli bir minimum yüzdesinin varlığını belli etmek üzere gümüş “para” damgası vurulurdu ama en azından Geç Babil döneminde bu damgalı gümüş, sınaî gümüşe göre daha düşük değerdeydi ve bu tür külçelerin reddedildiği durumları görürüz: “Damgalı gümüş kabul edilmez. Saf gümüş al.”¹⁸⁸

Genelde, Mezopotamyalıların öncelikli uğraşları *astronomi* ile ilgilidir. Çünkü o gözlerinin önünde olan bir şeydir. Gözlem yapma olanakları vardır. Babil ve Asur uygarlıklarında da bu gelenek pek değişmemiştir. Onların da astronomiyle yakından ilgilendikleri, Güneş’in, Dünya’nın, Ay’ın hareketlerini sürekli izledikleri, tutmuş oldukları kayıtlardan anlaşılmaktadır. Yıldızlarla ayrıca ilgilidirler, çünkü onlar hem çoktur, hem de ancak gece izlenebilmektedirler. M.Ö. 3000 li yıllardan itibaren bu bilgiler yardımıyla gün, ay, yıl, mevsim; ay ve güneş tutulmaları, zodyak dairesi ve bir yıldızın güneşle beraber görülmesi gibi belirtileri kavramış ve onlar hakkında kuramsal bilgiler oluşturmaya başlamışlardır. Onları ve uzunluklarını ölçme işinde birimler kullanmaya başlamışlardır. Yılı ölçmek için günü birim yapmak ve 365 gün = 1 yıl demek gibi... Günü, her biri iki saat süreli on iki eşit parçaya ilk kez ayıran onlardır. Böylece 24 saati bulan onlardır. Bugün bile kullandığımız bazı ayların adları onlardan kalmadır. Örneğin, Nîsanu (Nisan), Tammuz (Temmuz), Elûl (Eylül), Sebet (Şubat) gibi.¹⁸⁹

Mezopotamya takvimi, büyük olasılıkla milattan önce IV. binyılda ve milatta daha erken bir dönemde Fırat ırmağının alçak vadilerine yerleşmiş

¹⁸⁷ Gündüz, 2002: 283–284; Oates, 2004: 196–197

¹⁸⁸ Oates, 2004: 197

¹⁸⁹ Aksoy, 1999: 77

olan Sümerliler arasında kullanılmaya başlandı. Daha sonra Akadlılar tarafından kabul edildi ve onlardan da Asur ve Babillilere geçti. Başlangıçta tamamen Ay'ın ilk görülebilen hilâliyle başlayan ay takvimi olmuş olmalıdırlar. Güneş'in doğuşu günün başlangıcı olarak değerlendirilip; böylece ayın ilk günü, ya ilk görülen hilâlin günü ya da son görülen ilk hilâlden sonraki 31. gün, genellikle başlangıcındaki ince hilâlle belirlenmiş olabilir.¹⁹⁰

Sümerliler, kanun yapan, vergi toplayan, hizmet veren ve benzer şehir devleti yönetiminin iyi organize edilmiş sistemi içinde tarımla uğraşan insanlardı. Bu yüzden mevsimlere dayalı yıl onlar için önemli olacaktı. Bir süre sonra, normal on iki aylık yıllarına, belli dönemlerde bir on üçüncü ay eklemeyi öğreneceklerdi. Mevsimlerin yılının uzunluğu hakkında bazı belirsizlikler olmuş gibi görünür. İlk Sümerliler, 29 veya 30 günün ayından hemen hemen 5–6 gün daha uzun olan ve tropikal yıldan 5–6 gün daha kısa olan 360 günlük olarak aldığını ileri sürmüştür. Sümerliler 60 rakamlı sayı sistemine sahiptir, bu nedenle yılın gerçekten 60'ın katlarından oluştuğu sanılmış olabilir.¹⁹¹

F. Mezopotamya' da Kâtip

Sümerler yazıyı keşfetti; önceki konularda bundan bahsetmiştik. Ancak bundan sonra yazı gelişerek gündelik hayatta önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Yazının öneminin artmasıyla artık insanlar yazı öğrenmek için okullara ihtiyaç duymuşlardır. Açılan okullarda yazıyı öğretmek için kâtiplere ve yazıyı öğrenecek olan öğrencilere ihtiyaç olmuştur. Yazı insan yaşamında o kadar önemli bir hale geldi ki tüm bu ihtiyaçları karşılamak için okullarda öğrencilere kâtipler tarafından eğitim verilmeye başlanmıştır.

Yazının geliştirilmesi doğrudan doğruya Sümer okullarında başlamıştır. Sümerler kâtip yetiştirmek amacıyla dünyanın ilk okullarını

¹⁹⁰ O'neil, 2001: 111

¹⁹¹ O'neil, 2001: 111–112

kurmuşlardır. Sümer okullarının gelişip olgunlaşması ancak M.Ö. 3000 yılının sonuna doğru olmuştur.¹⁹² Peki, Sümerler bu okulları açmadan önce eğitim var mıydı ya da nasıl bir eğitim uygulanmaktaydı? Bence Sümerlerden önce bir eğitim vardı. Ancak Sümerler döneminde ilk okulların açıldığını bildiğimizden bu eğitim her hangi bir kurumda değil aile içerisinde verilmekteydi. Çünkü bu zamana kadar olan insanlık tarihini gelişimi ilerleyerek devam ettiğın için bir eğitimden söz etmek mümkündür. Büyük bir ihtimalle, erkek çocukları babaları gibi dışarıdaki işleri öğrenirken, kız çocukları anneleri gibi evdeki işleri öğrenmiş olmalılardır. Sümerlerin ihtiyaç doğrultusunda yazıyı icat edip geliştirdikten sonra yine bir ihtiyaç doğrultusunda okullar açıp yazıyı yaygınlaştırmayı başarmışlardır. Açılan bu okullarda eğitim verecek bir uzmana ihtiyaç vardı ve bu uzmanlar kâtiplerdi.

Kâtipler yazının ustaları oldukları için eğitimin de ustalarıydılar. Çünkü her türlü eğitim öncelikle ve her şeyden önce yazının öğrenilmesine dayanmaktaydı.¹⁹³ Sümerlere ait okullarda sıradan ailelerin çocukları okutulmazdı. Öğrencilerin çoğu zengin ailelerin çocuklarıydı. Fakir aileler, uzun bir öğrenim için para ve zaman harcamalarında çok zorlanmaktadır. Yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkan belgede 500 kâtibin adı ve baba meslekleri tesbit edildi. Bu belgeye göre, yazıcıların babaları okulu bitirmiş vali “şehir babası”, elçi, mabet idarecisi, askeri memur, yüksek vergi memuru, çeşitli rahipler, müfettiş, işçi başı, yönetici, kâtip arşivci, muhasebeci gibi meslek sahipleridir.¹⁹⁴ Görüldüğü gibi hali vakti yerinde ve zengin ailelerin çocukları okutulmaktaydı.

Sümer okullarında eğitim öğretim yöntemleri hakkında bilgi veren okul tabletleri serisinde Sümerli bir öğrencinin evde ve okulda geçen 24 saati şu şekilde anlatılmaktadır.¹⁹⁵

1 Tablet evinin oğlu, günlerden beri nereye gidiyorsun?

¹⁹² Kramer, 1990: 1

¹⁹³ Jean, 2012: 39

¹⁹⁴ Kramer, 1990: 2,3

¹⁹⁵ Kinal, 1971: 8-9

2 Tablet evine gidiyorum.

3 Tablet evinde ne yapıyorsun?

4 Tabletimi okuyor, kahvaltımı yiyorum.

5 Tabletimi yaptım, o yazılmıştır, sonuna kadar yazılmıştır ve bana ...

6 Tablet evi kapandıktan sonra eve giderim.

7 Eve girerim, babam orada oturmaktadır.

8 Babama ödevimi (ŞU. GAB. BA)söylerim.

9 Ona tabletimi okurum, babam, bundan memnun olur. Babamın önüne gelirim.

10 Sen kendin içki içiyorsun, bana içmek için su ver.

11 Sen yemek yiyorsun, bana yemek için ekmek ver (derim).

12 Döşeği serer, yıkanır, hemen uyumak isterim.

13 Sabahleyin erkenden uyanırım.

14 Geç kalmak istemem, yoksa tablet evinin babası beni döver.

15 Sabahleyin erkenden kalktıktan sonra

16 Anamı görür ve ona:

17 Bana kahvaltı ver,

18 Tablet evine gideceğim, (derim).

19 Anam bana tandırdan iki ekmek verir ve

20 Onun yanında (nezareti altında) susuzluğumu söndürürüm.

21 “Bana azığımı ver,

25 Tablet evine gideceğim,” (derim).

26 Tablet evinde, tablet evinin ağabeyi bana: “Niçin geç kaldın” der?

27 Korkuyorum, kalbim çarpıyor.

28 Tablet evinin babasının yanına giriyorum, bana yerimi gösteriyor.

29 Tablet evinin babası, tabletimi okuyor.

Bu anlatım Sümerlerin öğrenci ve öğrenim hayatını gözler önüne serdiği gibi, Sümerliler okulu, normal hayatın bir parçası, önemli bir unsur saymışlardır. Ayrıca Sümerler yazıyı icat etmekle kalmamışlar, yazının geliştirip öğretilmesi için de büyük çaba harcayarak yazıyı günümüze miras olarak bırakmışlardır.

Sümer okullarında eğitim bir sistem içerisindeydi. *é-dub-ba* okul yani “tablet evi” olarak bilinmektedir. Sümer okullarının başı *umma* “üstad, usta” profesördü. Okulun yöneticisi konumundaki bu kişiye “tablet evinin babası”, öğrencilere de *du-mu-é-dub-ba* yani tablet evinin oğulları deniliyordu. Aynı zamanda okulda bir de yardımcı öğretmen bulunmaktaydı. Bu yardımcı öğretmene *şeş-gal* yani “ağabey, büyük kardeş” denilmekteydi. Bu kişiler öğretim sürecini ağırlıkla üstlenmiş gibi görünen üst sınıf öğrencilerdir. Bunun görevleri, öğrencilerin kopya etmesi için yeni tablet yazmak, öğrenciler tarafından yazılan tabletleri kontrol etmek, öğrencilerin ezberledikleri dersleri dinlemektir. Okulda bir nevi “gözetmen” olarak görev yapan biri söz konusudur. Bunun görevleri, sınıftan sorumlu olmak, sınıfın yoklamasından ve dayaktan sorumlu olmaktır.¹⁹⁶ (bkz.tablo 2) Mezopotamya’da eğitim sisteminde dayak söz konusudur. Derslerini zamanında yapmayan ya da

¹⁹⁶ Kramer, 1990: 3

hatalı yapan öğrenciler için dayak cezası etkili olmaktaydı. Kayıtlarda şu şekilde ifadeler geçmiştir:¹⁹⁷

“é-dub-ba'nın genç oğlu

Ödevini doğru yapmamışsa

Büyük kardeşi ve babası onu döver.”

Ödevini yapmayan öğrenciler dayak ile cezalandırılırdı. Başka bir kil tablette “..öğretmen başıma vurdu ve bilgiler kafama girdi.” şeklinde ifade geçmektedir. Bazı velilerin, öğretmene rüşvet vererek çocuklarını okulda rahat ettirildiği belgelerden bilinmektedir.

S. N. Kramer'in tercüme ettiği Sümer tabletinde “...Baba çocuğun dediklerini önemsemi ve öğretmeni eve getirip başköşeye oturttu... çocuk babasına okulda öğrendiklerini anlattı...ziyefetten sonra... baba öğretmeni giysilerle donattı hediye verdi parmağına yüzük taktı...” yazmaktadır. Tablet öğretmenin çocuğa dua etmesiyle biter.¹⁹⁸

Sümer okullarının asıl amacı mesleki idi. Özellikle saray ve mabedin ekonomi ve idari ihtiyacın giderilmesi için gerekli kayıtları yapabilmek üzere yazıcılar yetiştirmekti. Bu amaç Sümer okullarının varlığı süresince devam etmiştir. Okullar Sümer'in öğrenme ve kültür merkezi olmuştur. Buralarda ilahiyat, bitkiler, hayvanlar, madenler, matematik ve gramer üzerinde çalışan bilim adamları yetiştirmeye başlamıştır. Sümer okullarının programında iki esas grup olduğu düşünülmektedir. Birincisi bilimsel yani branş eğitiminin verildiği okullar, ikincisi okuma yazma öğretildiği¹⁹⁹ yani yazman yetiştiren okullardır.²⁰⁰ (bkz. tablo 2)

Büyük bir olasılıkla her iki okulda da eğitim, birbirine yakın bir şekilde yapılmaktadır. Politik hayat, dinsel konular, yönetim, ekonomi bunlar

¹⁹⁷ Oates, 2004: 173

¹⁹⁸ Kramer, 1999: 29–30

¹⁹⁹ Kramer, 1990: 2,3

²⁰⁰ Yıldırım, 2004: 68

Mezopotamya yaşamıdır; bunlar da yazı yazabilme sanatına bağlanmaktadır. Durum böyle olunca yazmanların eğitilmeleri için okullar açılması, mevcut okullarının sayılarının ve etkinlik alanlarının genişletilmesi gerekmektedir.²⁰¹ Genellikle okullar tapınaklarla bağlantılıdır.²⁰² Okullar bazen tapınak veya sarayla ilişkili görünse de bunun her zaman böyle olmadığı İgmil-Sin'in Ur'daki okulundan anlaşılabılır. Mezopotamya'da okul olduğu düşünülen yerler keşfedilmiştir. Bunlardan birisi Nippur'da, diğeri Sippar, üçüncüsü de Ur'da bulunmuştur.²⁰³

Tablet evleri Mezopotamya tarihinin korunmasında en etkili kurum olmuştur. Çivi yazısı oldukça karmaşık ve zordu. Bu karmaşık yazı sistemi kullanımda olduğu sürece, ustalaşmak isteyenlerin yıllarca profesyonel eğitim alması gerekiyordu. M.Ö. II. binyıl kadar erken bir tarihte Asur Ülkesi'nde çivi yazısını 100 kadar işarete indirme gayretleri de sonuçsuz kalmıştır.²⁰⁴

Babil'de öğretim süreci Sümer listelerini kopya etmekle başlıyordu. Ayrıca miktar ve yüzölçümü hesabı ve hatta müzik gibi pratik konularda öğretiliyordu. "Okul günlerini" anlatan belgeler, öğrenciler arasındaki sertlik, kötü muamele ve başkaldırıyı, öğretmenlerin de hafifçe zalimlikle karşılık kendini beğenmişliğini vurgular. Öğrenci, gün doğumundan batımına kadar okuldadır; belgelerden biri, öğrencinin yatağa giderken ertesi gün okula geç kalkmamak için annesinden yardım istediğini gösterir. Okul, çocukluktan başlayıp genç erkek olana kadar sürer:

"Gel, oğlum, ayağımın dibine otur. Seninle konuşalım ve beni bilgilendir! Çocukluğundan erişkin yaşına kadar tablet evindeydin. Öğrendiğin yazıcılık sanatını biliyor musun?" satırları bu duruma örnek oluşturmaktadır.

Aynı belgede, Babilli öğrencinin yanıtlamakta sıkıntı çektiği bir takım "sınav soruları" vardır. Sınav kapsamında Sümer sözcüklerinin gizli

²⁰¹ Yıldırım, 2004: 68

²⁰² Bryce, 2003: 77

²⁰³ Kramer, 1990: 5

²⁰⁴ Oates, 2004: 172

anlamları, tüm şarkı çeşitleri, koro yönetimi, gümüş işçiliği ve mücevherliğe ilişkin teknik terimler, arazi bölünmesi, pay dağıtımı ve çeşitli müzik aletlerinin kullanımı gibi konular vardır.²⁰⁵

Eski Babil döneminde, isteyenin gidip mektup yazdırabileceği sokak yazıcıları vardır ama yazıcıların çoğu idari sekreter olarak çalışmaktaydı. Yazıcılık için iki ileri eğitim merkezi vardır: bunlardan biri daha öncede bahsettiğim gibi Nippur “üniversitesi” ve Samsu-iluna’dan sonra bilimsel odak haline gelen Babil’deki okul. Anlaşıldığı kadarıyla, Eski Babil döneminden sonra é-dub-ba kurum olarak yok olmuş ve Kassit döneminin daha feodal toplumuna koşut olarak eğitim birkaç aristokrat ailenin eline düşmüştü. Geleneği devam ettirmeye çalışan Kassit bilim adamları, Eski Babil dönemindeki öncellerinin yazılarını dikkatlice kopya edip kataloglamışlardır. Ancak Babil yazıcıları basit kopyacılar olmaktan da öteye geçerek, bu uzak dönemden bize ulaşanengin edebiyat hazinesinin çoğunu yazıcılık okullarında kendileri oluşturmuşlardır. Eski Babil kâtipleri, Sümer edebi ve tarihi mirasını korumakla kalmamışlar, Klasik dönem öncesi dünyasının en parlak ve canlı eserlerini bizzat üreterek büyük katkıda bulunmuşlardır.²⁰⁶

Kâtip okulları, Sümer döneminden itibaren, büyük olasılıkla, bütün Yakın Doğu uygarlıklarında kültürel geleneklerin yayılmasının güçlü bir aracı olmuşlardır.²⁰⁷

G. Mezopotamya’ da Kütüphane

M.Ö. 3000–2500 yıllarında Mezopotamya’da çivi ve Mısır’da hiyeroglif yazıları, piktograf yazının gelişmesi ile biçimlenmiş, gelişmiş ve yazılı belgelerin gittikçe artmasına neden olmuştur. Bu yazılı belgeler, artan ekonomik ve kültürel ilişkilerin sonucu olarak çoğalınca, onların korunup

²⁰⁵ Oates, 2004: 173

²⁰⁶ Oates, 2004: 174

²⁰⁷ Bryce, 2003: 75

saklanmaları için gereken arşiv ve kütüphanelerin ortaya çıkması zorunlu olmuştur.²⁰⁸

Mezopotamya’da tarihin akış sırasına göre Sümer (M.Ö: 4000–3000 / 2350), Akad (M.Ö. 2350 – 2150),²⁰⁹ Babil (M.Ö. 2000 – 539), Asur (c. M.Ö.2000 – 612)²¹⁰ uygarlıkları yaşamıştır. Mezopotamya’da M.Ö. 4.000 – 500 yılları arasında parlak bir uygarlık yer almıştır. Dile kolay tam yüz eli yıldır süren kazıların ardından bugün geline nokta, yaşlı Mezopotamya topraklarından çıkarılmış çivi yazılı tabletlerden oluşan muazzam belge koleksiyonu ele alacağım. Kaynaklar tabletlerin sayısının yarım milyonu aştığını söylemekte. Toprağa gömülmüş bu dev kütüphane, dünyanın irili ufaklı çeşitli müzelerine dağılmış durumdadır.²¹¹

Sümer’de kütüphane, önemli bir yere sahiptir. Sümerlerde kent hayatının merkezi tapınaklardı. Sümer okulları da tapınakların içinde yer alırdı. Sümerlerde her okulun bir kütüphanesi vardı. Yapılan kazılarda bu okulların kütüphanelerinde onbinlerce tablet bulunmuştur. Buradaki kütüphanelerden yararlananlar daha çok din ve devlet adamları idi. Uruk’ta 6.000 kil tablet bulunmuştu ve bunlardan 250 tanesi resmi belgeler dışındaki konuları içermekte idi. Lagaş’ta III. Ur Sülalesine tarihlenen ve birbirleriyle bağlantılı olan iki ayrı odada konularına göre gruplara bölünerek düzenlenmiş 100.000 kil tablet çıkarılmıştır. Nippur’da M.Ö. III. ve II. binyıla ait 50.000 kil tableten, ilk odadakiler (10x5 m) duvar boyunca uzanan 50 cm. yükseklik ve 35 cm. genişliğindeki ağaç raflarüzerine konulmuştur. Ayrıca “Tablet Tepesi” adı verilen ve çeşitli tabletlerin bulunduğu rahip-kâtiplerin evleri de ortaya çıkarılmıştır.²¹²

En eski arşivlerin özelliği depo görevi görüyor olmasıydı. M.Ö. III. binyıl Cemdet Nasr’da bu çeşit örnekler bulunmuştur. Bunlara daha öncede

²⁰⁸ Yıldız, 1985: 8

²⁰⁹ Köroğlu, 2010: 75

²¹⁰ Köroğlu, 2010: 212, 214

²¹¹ Bottero, 2012: 130

²¹² Yıldız, 1985: 10

bahsettiğim gibi “é-dub-ba” é: ev, dub: tablet ve a: genitiv eki tablet evi anlamına gelmekteydi. Bu kelime Sümer didaktik şiirinde “Tablet Evi” okul anlamında kullanılmış olduğundan okul, tablet evi, depo ve arşiv kelimeleri ilişkili görülmüştür. III. Ur Sülalesi zamanında Lagaş, Umma, Ur gibi kentlerde bulunan tabletlerin sol ucunda birbirine yakın tableti tablet kabına bağlamak amacıyla içinde sazdan ipliğin geçtiği küçük delikler vardı. Tabletlerin içine konduğu kaplara gelince, bunlar Sümercede “ga-dub-ba”, ga: kap, dub: tablet yani “Tablet Kabı” anlamına gelmektedir.²¹³ Bu kapların tahta kutular olduğu sanılmaktadır. Ayrıca tuğladan yapılmış dikdörtgen şeklinde tablet kutuları, kamıştan yapılmış 40x50 cm boyutlarında sepet şeklinde tablet kapları da vardı. İlk kez III. Ur Sülalesinden kalma bir metinde “gi ga: im-sar” yani gi: kamış, ga: kap, im: kil, sar: yazmak, yazılmış yani bunlara “Tablet Sepeti” denirdi ve içine etiketler konuyordu. Konulan etikette, kabın tablet sepeti olduğu, tabletin içeriği, başlangıç ve bitiş yıllarını belirtirmektedir.²¹⁴

Sümerlerin geliştirdiği yazı sistemiyle birlikte, inançları konusundaki temel anlatılar, dünya görüşleri ve öteki dünyaya bakış açıları, tanrıları ve tapınakları da sonraki toplumlar tarafından benimsenmiştir.²¹⁵ Sümerlerden yazı sistemini devralan diğer devletler bu yazıyı geliştirerek kendi dillerine uyarladılar ve hem Sümer dilinde hem de kendi dillerinde yazmaya başladılar.

Babil’de kütüphane ve Akad’da kütüphane konusuna gelince, Babilonyalılar çok yazan bir millettir; bundan dolayı pek çok çivi yazılı tablet koleksiyonlarına sahiptirler.²¹⁶ Babilonya şehirlerinden Kiş’te yapılan kazılar sonunda, tapınaklarda içinde tabletlerin yer aldığı çok sayıda oda bulunmuştur. Burayı kral Hammurabi (M.Ö. 2003–1961) onartmıştır. Kiş belgeleri din ve yönetim konularıyla ilgilidir. Odalarda çeşitli tür belgelerin yanında duvarlar boyunca yer alan urnalar içerisinde bulunanlara da

²¹³ Yıldız, 1985: 17

²¹⁴ Yıldız, 1985: 18

²¹⁵ Köroğlu, 2012: 33

²¹⁶ Şenalp, 1957: 41

rastlanmıştır. Urnalar üzerinde, içlerindeki tabletlerin içeriğini gösteren işaretler görülmektedir. Sippar'da ise zamanına air 70.000 kil tablet çıkarılmıştır. Bu şehirde bulunan tabletler burada bir tapınak okulunun bulunduğunu göstermektedir. Burası tam anlamıyla bir arşiv niteliği taşımaktadır.²¹⁷

Sippar-Asura tağınağında ise, urnalar içerisinde çok sayıda tablet ele geçirilmiştir. Sippar'ın özel nitelikli arşivinde ticari belgeler bulunmaktadır. 1933–1938 yılları arasında kazılan Mari'nin krallık sarayında 20.000 tablet bulunmuştur. Bunlar siyasal yazışmalar ve ekonomik belgelerdir.²¹⁸

Güney'de Babilonya ve çevresinde Dur-Kurigalzu (Akar Kuf), Babil, Ur, Uruk ve Tel İmlihiye gibi önemli kentlerde Orta ve Yeni Babil arşivlerinin ele geçirildiği diğer merkezlerdir. Orta Mezopotamya'daki Tel ed Der arşivinde bulunan iki binden fazla tablet ise kentin yangınla tahrip edildiği M.Ö. 1629 yılından önceye aittir.²¹⁹

Asur'da kütüphane, konusuna geldiğimizde ise Akadca tutulan kayıtları içeren arşivler de oldukça geniş bir bölgeye yayıldığı görülmektedir. Orta Anadolu'da Kaniş'te bulunan Asurlu tüccarlara ait arşivler ikinci binyılın başına aittir.²²⁰

Ninive kazılarında, dönemin önemli kralı olan Assurbanipal'in (M.Ö. 668–626) olarak bilinen ve daha çok bir kütüphaneye benzeyen bir arşiv deposu bulunmuştur. Bu tablet deposunda 30.000 kadar kil tablet ele geçmiştir. Bunlar, makbuz senetleri, toplama listeleri, resmî ve özel yazışmalar gibi belgelerin yanında, tıp, astronomi, mitoloji, büyüculük ve edebiyat gibi bilimsel konularıda içermektedir.²²¹ Kütüphane devlet arşivi Babilce orijinal metinler ve onların Asurca kopyalarından oluşmaktaydı.²²²

²¹⁷ Yıldız, 1985: 10–11

²¹⁸ Yıldız, 1985: 11

²¹⁹ Köroğlu, 2010: 35

²²⁰ Köroğlu, 2010: 34

²²¹ Yıldız, 2000: 7

²²² Yıldız, 1985: 14

Asur kütüphanelerinde görev yapan kişilere “yazılı levha adamları” denmektedir.²²³ M.Ö. 670 yılında Medler ve Kaldeliler Ninive’yi zapt edip, memleketi harap ettikleri zaman kütüphanede bulunan tabletlerin bir kısmı da tahrip edildi. Ninive’deki Kraliyet Kütüphanesinden başka Nippur civarında birkaç salonu çivi yazılı tabletlerle dolu bir mabet bulunmuştur. Bunun arşiv ve kütüphane binası olduğu anlaşılmış ve M.Ö. 3000 yılının ikinci yarısına ait olduğu tahmin edilmektedir.²²⁴

Ninive (Koyuncuk) tabletlerinde yıldızların kataloğu, gezegenler, ayın fazları, takvimler, mevsimler, güneş yılı, bir yıldaki bayramları gösteren takvim, içinde meteorolojik olayların yer aldığı çalışmalar tabletlerin her iki yüzüne de sıkışık olarak yazılmıştır. Ayrıca Assurbanipal geniş imparatorluk çevresi içerisinde çeşitli yerlere müstensihler (kopistler) göndererek metinler toplattırmış ve Ninive’de bunları transkribe ettirmiş ve açıklamalı notlar koydurtmuştur. Böyle bir çalışma ancak içinde çok dil bilen, kopistler dışında bilgin niteliğinde olan kişilerin çalıştığı bir Scriptorium ile sağlanabilmiş olmalıdır. Bunu destekleyen orijinal Babilonya metinleri bulunmuştur. Kitaplar konularına göre seri gruplarına bölünerek numaralandırılmışlar ve seri adları taşımışlardır. Etiket adı verilen ve pek düzgün olmayan oval kil tabletler sayesinde kolaylıkla tablet görülebiliyor ve istenen parçalar bulunabiliyordu. Bütün bunlar tablettten kolayca yararlanabilme için oldukça önemlidir.²²⁵

Orta ve Yeni Asur’un başkentleri Asur (Kalat Şergat), Kalhu (Nimrud), Dur-Şarrukin (Horsabad) ve Ninive (Koyuncuk) başta olmak üzere birçok eyalet merkezi ve büyük kentte resmî ve özel nitelikli iki yüzün üzerinde arşiv ortaya çıkmıştır. Bunların çoğu 1000–612 yılları arasındaki Yeni Asur dönemine aittir. Anadolu’da Şanlıurfa yakınındaki Huzirina (Sultantepe),

²²³ Özdemir, 1959: 35

²²⁴ Şenalp, 1957: 41

²²⁵ Yıldız, 1985: 15–16

Mardin-Girnavaz, Diyarbakır-Giricano ve Ziyaret Tepe’de bu döneme ait küçük arşivlerin varlığı belirlenmiştir.²²⁶

II. ANADOLU’ DA ÇİVİ YAZISI

Anadolu coğrafî konumu, iki kıtayı, Avrupa ve Asya’yı, birleştiren bir köprü durumundadır. M.Ö. II. binyılın başlarında Anadolu’ya gelerek, Kızılırmak kavsi içine yerleşen Hitit Devleti ve M.Ö. IX. yüzyıl ortalarında tarih sahnesine çıkan Urartu Devleti Van Gölü’nün doğu kıyısında başkent Tuşpa’da (Van) kurulmuştur.

Anadolu’da yazı, Mezopotamya’da ilk yazılı belgelerin ortaya çıkışından yaklaşık bin iki yüz sene sonra, M.Ö. II. binyılın başında Asurlu tüccarların Orta Anadolu’ya gelip bir ticaret kolonisi kurmasıyla kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönem Anadolu tarihine damgasını vurmaktadır.²²⁷ Asur Ticaret Kolonileri Çağı olarak adlandırılan bu dönem, Anadolu’da henüz geniş çaplı siyasal birliğin kurulamadığı, küçük beyliklerin bu toprakların siyasal yazgısına yön verdiği yıllardır. Kuzey Mezopotamya’daki Asur kentinden tüccarlar Anadolu’ya gelerek burada bazı kentlerin hemen yanında *karum* adı verilen ticaret mahalleleri ya da bunlardan daha küçük olmak üzere belki de ticaret yolları üzerindeki konaklama yerleri olan *wabartumlar* kurmak suretiyle sistemli bir ticaret ağı oluşturmuşlardır.²²⁸ Bu tüccarlar, kendi ticari kayıtlarını tutmak, senet ve kontratlar yazmak, ülkelerinde bıraktıkları eşleri, aile fertleri ve ortakları ile mektuplaşmak için yukarıda da bahsettiğimiz gibi Eski Asur lehçesindeki dillerini ve çivi yazısının buna uygulanmış biçimini kullanıyorlardı.²²⁹

1948 yılından beri devam eden Kültepe kazılarında bulunan tablet sayısı yirmi binin geçmektedir. Tabletler o dönemde Kuzey Mezopotamya’da

²²⁶ Köroğlu, 2010: 34–35

²²⁷ Pulhan, 2003: 50

²²⁸ Yiğit, 2005: 80

²²⁹ Dinçol, 2006: 26

yaygın olarak kullanılan Asurca çivi yazısıyla yazılmıştır.²³⁰ Kayseri yakınlarındaki bugünkü Kültepe’de olan Kaneş/Neşa kenti yanında kurulan ticaret kolonisi (Kaneş Karumu) merkez olmak üzere yürütülmüştür. Bu topraklarda yazıyı ilk kullanan insanlar olan Asurlu tüccarlardan kalan binlerce çivi yazılı tablet Kaneş Karumu’nda yapılan kazılarda gün ışığına çıkartılmıştır. Ancak bu yazı, sebebi kesin olarak bilinmeyen nedenlerle bu topraklardaki ticaret faaliyetlerinin sona ermesiyle, Eski Asur yazısının Anadolu’daki kullanımı sona ermiştir.²³¹

Hititler çivi yazısını, Eski Babil tarzındaki çivi yazısı tarzında yazarak Hititçe’ye uygulanmışlardır. Burada “Hititler, Asur tüccarlarının kullandıkları Eski Asur çivi yazısını değil de neden Babil çivi yazısını kullanmışlardır?” sorusu akıllara gelmektedir. Bunun nedeni Asur ticaret kolonileri çağında çivi yazısının henüz Hititçe’ye uygulanmamış olmasına bağlanabilir.²³²

Hitit çivi yazısının ilk ortaya çıkışı için Kuzey Suriye yolu ile Anadolu’ya girdiği söylenebilir. Hititler, ilk olarak siyasal birliği kurdukları Orta Anadolu’dan güneydoğu yönünde sürdürdükleri ya da Kuzey Suriye’ye yaptıkları ilk seferler sırasında Babil yazısı ile karşılaşmış; belki de orada ele geçirilen kentlerdeki yazı işi ile ilgili görevlilerin Hitit ülkesine getirilmesi ile bu yazının Hititçe’ye uygulanması ve Hitit yönetim kademesince kullanılması gerçekleştirilmiş olmalıdır. Burada hemen I.Hattuşili zamanında bugün Hatay ilisınırlarında kalan Alalah kentine yapılan sefer bir kanıt olarak ileri sürülebilir.²³³ İlk olarak Hitit Büyük Kralı I. Hattuşili (M.Ö. 1650), Kuzey Suriye’ye yaptığı seferinden dönüşünde, o bölgede bulunan ve Eski Babil ekolünden olan kâtipleri Anadolu’ya, başkenti Hattuşa’ya getirmiştir. Hattuşili siyasi içeriklivesiyetnamesini Akadca ve Hititçe olmak üzere, çift dilli yazdırtmıştır. Hititler bundan sonra ise, Akadca’yı kendi yazışmalarında kullanma gereği duymamışlar, sadece, bütün Eski Önasya ulusları gibi,

²³⁰ Pulhan, 2003: 50

²³¹ Yiğit, 2005: 80

²³² Dinçol, 2006: 26

²³³ Yiğit, 2005: 84

devletlerarası antlaşmalar ve mektuplarda diplomatik dil olarak kullanmışlardır.²³⁴

A. Anadolu' da Kullanılan Çivi Yazısının Özellikleri

Hitit çivi yazısı hece yazısıdır. Hece işaretlerini genel olarak üçe ayırmak mümkündür:

1. sesli + sessiz = at, ik
2. sessiz + sesli = ta, ši
3. sessiz + sesli+ sessiz = maš, kir

Bu işaretlerin yanında bir de, tek bir sesliyi ifade eden işaretler de mevcuttur. Bunlar a, e, i ve u sesleridir; o sesi Hitit çivi yazısında yoktur. Hitit insanı, hece işaretlerini arka arkaya getirmek suratiyle söz konusu kelimeyi yazar ve kelime bitiminde bazen bir hece işaretinin sığacağı yer kadar küçük bir boşluk bırakırdı.²³⁵ Bu durum büyük bir olasılıkla Hitit çivi yazısını okumayı kolaylaştırmıştır.

Heceler basit bir sisteme göre sıralanırdı. Genellikle bir hecenin bittiği ses ile yeni hecenin başlaması söz konusudur.²³⁶ Örneğin, “Hattuşili” adı Ha-at-tu-ši-li şeklinde yazılmaktaydı.

Hitit çivi yazısında bir işaretin ideogram, determinatif ve fonetik değerleri bulunmaktadır.²³⁷ Bunlardan ilk önce ideogramları ele alacağım.

İdeogramlar daha öncede açıkladığımız gibi tek bir işaretle bir kelimenin ifade edilmesidir. İdeogramlara bir örnek vermek gerekirse “haššu-” kökü Hititçedir ve “kral” anlamına gelmektedir. Bu kelimenin yalın hali olan

²³⁴ Dinçol, 2006: 26

²³⁵ Alparslan, 2009: 13

²³⁶ Alparslan, 2009: 13

²³⁷ Süel, 2012: 306

“haššuš”u yazabilmek için ise, Hitit kâtibi toplam dört işaret yazmak zorunda idi (ha-aš-šu-uš). Oysa aynı kelimeyi tek bir ideogram kullanarak “lugal” şeklinde yazılabilmektedir. Ancak Hititler bu ideogramları Sümerceden almış olmalarına rağmen, Hitit insanı ideogramları okurken Sümerce değil, Hititçe olarak okurdu. Bu durum ideogramların yanına yazılan çekim eklerinden anlaşılmaktadır. Örneğin, lugal = uš, yani haššu = š gibi. Sondaki ekten Hititli’nin bu kelimeyi Sümerce yazıldığı şeklinde yani lugal-uš değil, Hititçe olarak haššuš şeklinde okuduğu anlaşılmaktadır.²³⁸

Hititçe de işaretler *fonetik* özellik göstermektedir. Daha öncede açıkladığım gibi fonetizim, kelimelerin içerdikleri ses değerleri ile okunmaya başlanmasına denmektedir.²³⁹ Babilliler ve Asurlular kendi dillerini kısmen fonetik, kısmen herhangi bir fonetik tamamlayıcısı olmayan ideogramlarla ve kısmen de karışık bir şekilde, yani kelimenin ana fikrini bir ideogramla gösterip bunun arkasına fonetik çekimli ekleri ilave ederek yazıyorlardı. Hititler de bu yolu benimsemiş ve bunlara Hititçe bir metinde yazılışları fonetik olarak görünen Akadca kelimeleri de karıştırma özelliğini ilave etmişlerdir. Bu kelimelerin Akadca mı yoksa Hititçe mi telaffuz edildiğini anlamak güçtür.²⁴⁰

Sessiz belirteç olarak ifade ettiğimiz determinatif ise, kadın, erkek, nehir, dağ, meslek, tanrı, şehir ve benzeri özel isimlerin başına, bazen de sonuna konarak, yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Buna göre, determinatifler “LUGAL” kral, “URU” kent, “HUR.SAG” dağ, “KUR” ülke, ve benzeri sözcüklerin önüne ya da arkasına yerleştirilen ve onları okumaya yardımcı olmak için bir kategoriye ait hale getirmektedir.²⁴¹ Örneğin,

Kent adı: ^{URU (KENT)} Ha-at-tu-ša(Hattuşa kenti)

Dağ adı: ^{HUR.SAG (DAĞ)} Ha-az-zi (Hazzi dağı)

²³⁸ Alparslan, 2009: 13–14

²³⁹ Hırçın, 1998: 8

²⁴⁰ Friedrich, 2000: 94

²⁴¹ Hawkins, 2011: 142

yazı türünü kullanmışlardır. Çoğunluğu Asur çivi yazısı ile pek azı da hiyerogliflerle yazılmıştır.²⁴⁵

Hititçe ve Urartuca dışında Anadolu'da birçok dil kullanılmaktaydı. Boğazköy'de bulunan Hititçe, Hurrice, Sümerce ve Akadca iki, üç dilli metinleri inceleyen Emil Forrer, 1919 yılında Boğazköy tabletlerinde birçok dil kullanıldığını belirlemiştir. Bu da gösteriyor ki, Hititler o dönemde Anadolu'da kullanılan dillerden sıklıkla Luvice, Palaca ve kendilerinden önceki yerli dil olan Hatticeyi de yazılarında kullanmışlardır.²⁴⁶

Hititler çivi yazısını, semitik bir toplum olan Babil devletinden alıp, kendi Hint-Avrupa kökenli dillerine uygulamışlardır; onlar da bu yazıyı, onu icateden Asyakökenli Sümerlerden almışlardır. Anadolu'nun güneydoğusunda ve Kuzey Mezopotamya'da yerleşik olan ve dilleri bugünkü Çeçen, Inguş, Dağıstan dilleri gibi, Doğu Kafkas dilleri ile akraba olan *Hurriler* de, çivi yazısını dillerine uygulamışlar ve hatta bazı hece işaretlerine ekler yaparak, dillerinin fonetik gereksinimlerine cevap vermeye çalışmışlardır. Hititlerle aynı etnik kökenden, yani Hint-Avrupalı olan ve Anadolu'nun batı ve güneyinde yerleşik *Luviler*'in dili de yine bu yazıyla yazılmıştır. Hititler, çivi yazısını kendi dillerine uyguladıkları gibi, kendilerinden önce Anadolu'da yaşayan, ülkelerine adlarını veren *Hattiler*'in, Hitit İmparatorluğu zamanında işlerliğini yitirdiği ve ölmeye yüz tuttuğu varsayılan ve de günümüzdeki Batı Kafkas dillerinden Gürcüce ile akraba olduğu anlaşılan, Hatti dilini de çivi yazısı ile kayda geçirmişlerdir.²⁴⁷

Tarihsel çağlarına başlayan Anadolu'nun ilk büyük devletini kuran Hititler, yaklaşık olarak M.Ö. II. binyılın başlarında Anadolu'ya gelerek, Kızılırmak kavsi içine yerleşmişlerdir.²⁴⁸

²⁴⁵ Üçcan, 2002: 85

²⁴⁶ Üçcan, 2002: 87

²⁴⁷ Dinçol, 2006: 27

²⁴⁸ Hırçın, 1998: 18

Hitit kelimesinin temelinde hat(t)- kökü vardır. Aynı kök başkentlerine verdikleri Hattuş(a) ve ülkelerine verdikleri Hatti adlarında da görülmektedir. Hattiler, Hititlerden önce Anadolu'da bulunan ve eskiden yerli halkı olarak kabul edilen toplumdur. Hitit ve Hitiler kelimeleri ise, Tevrat'ta geçen (Eski Ahit) bir kelimeye dayanmaktadır. (Het Oğulları, İbranice *hittim*, Arapça *Ben-i Het*) ancak Tevrat'ta geçen Het Oğulları ile Anadolu'da büyük bir devlet kuran Hititler aynı değildir. Tevrat'ta bahsedilen Het Oğulları, M.Ö. I. binyılda, yani Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra, ağırlıklı olarak Kuzey Suriye'de kurulan Geç Hitit Devletleri'dir. Het Oğulları olarak Tevrat'ta geçen isim, daha sonra modern dillere, Almanca *Hethiter*, İngilizce *Hittites*, İtalyanca *Ittiti*, Fransızca *Hittites* olarak geçer. Türkçeye bu isim Fransızca'daki Het Oğulları isminden Fransızca sıfat *Hétéen* kelimesinden girmiştir ve başlarda Fransızcada okunduğu gibi, yani baştaki "h" sesi olmadan, Eti olarak yazılmıştır. Zamanla bu hatalı yazılışından vazgeçilmiş ve Hitit kelimesinde karar kılınmıştır.²⁴⁹

Boğazköy arşivlerinin bulunmasıyla Hititlerin kendilerini "Hitit", dillerini ise, "Hititçe" olarak adlandırılmadıkları ortaya çıkmıştır. Kendilerini Neşalı ve dillerini ise Neşaca olarak isimlendirdikleri yazılı belgelerde geçen neşili, neşili ve nešaumnili (Neşa tarzında) kelimelerinden anlaşılmaktadır. Bu dil daha sonra bölgedeki Hitit öncesi dillerden yani Luvice, Palaca, Hurrice ve Hatticeden hayli etkilenmiştir. Bu dillerden Luvice ve Palaca tıpkı Hititçe gibi Hint Avrupa dil grubundandır.²⁵⁰

Boğazköy'de 30 binden fazla çivi yazılı tablet bulunmuştur.²⁵¹ Bu durum bize, Anadolu'da büyük bir uygarlık kurmuş olan Hititlere ait kültür kalıntılarından en önemlisi olarak nitelendirebileceğimiz belgelerin, çivi yazılı tabletler olduğunu göstermektedir.

²⁴⁹ Alparslan, 2009: 11–12

²⁵⁰ Özçelik, 2002: 92

²⁵¹ Erkut, 1997: 495

1907 yılında gün ışığına çıkarılan Boğazköy tabletleri Birinci Dünya Savaşı sürecinde araştırılmaya başlanmıştır. İlk çözümü Çek bilgini B. Hrozny vermiştir. 1915 yılında Hitit gramerinin bir özetini sunarak Hititçe'nin bir Hint-Avrupa dili olduğunu kesinlikle ortaya koymuştur.²⁵² Hrozny, oluşturduğu metot sayesinde çözüm konusunda başarıya ulaşmıştır. Hrozny'nin çalışmaları çözümleme sürecinde önemli bir adım olduğu için metodları detaylı olarak Anadolu'da Çivi Yazısının Çözümlenmesi başlığı altında detaylandırılacaktır. Hrozny'nin çalışmaları sonucunda bakış açısı haklı çıkmıştı ve bunu takiben "Hititoloji" olarak adlandırılan bu yeni bilim dalı, kesin yöntemlerle çalışan bir filoloji (dilbilim) durumuna geldi.²⁵³

Hrozny'nin Hititçe'nin çözümü yolunda önemli ilerleme göstermesiyle bu tabletlerin şu konuları içerdiği görülmüştür; siyasi anlaşmalar, kral yıllıklar, kanunlar, siyasi mektuplar, bayram törenlerine ait metinler, bağış belgeleri, büyü ve fal metinleri, mitolojik içerikli metinler, dua metinleri vs. olmak üzere çok çeşitli konulardadır. Çoğunluğu dinsel içerikli metinleri oluşturmaktadır. Tabletlere kaydedilen belgelerin yazımında kullanılan dil Hititçe olmakla beraber, Hititlerin kültürel açıdan çok etkilendikleri, ayrıca yazının ilk ortaya çıktığı yer olan Mezopotamya uygarlıklarının dilleri Akadca ve Sümerce birçok sözcükte kullanılmıştır. Hititçe'nin yanı sıra Anadolu'da konuşulmuş diğer diller, Hattice, Palaca, Hurrice, Luvice yazılmış pasajlar da söz konusudur. Dönemin diplomasi dili konumundaki Akadca yazılı metinlerde bulunmuştur.²⁵⁴ Tabletlerin bu kadar çeşitli dillerden oluşması bu dillerin aynı anda kullanıldığı ya da birbirinin çağdaşı olduklarını göstermektedir.

Hitit tabletlerinin Boğazköy'den (Hattuşa'dan) başka çok sayıda bulunduğu diğer merkezler; Maşathöyük (Tapigga), Ortaköy (Şapinuva), Sivas yakınında Kuşaklı (Şarişşa) dır. Bunlar arasında Ortaköy sayı bakımından Boğazköy'den sonra ikinci sıradadır. Ayrıca münferit olarak Alacahöyük'te (Arinna), İnandık'ta (Hanhana), Tarsus'ta (Tarşa), Hatay'da, tel

²⁵² Akurgal, 1989: 51

²⁵³ Alparslan, 2009: 77

²⁵⁴ Güven, 2007: 133

Atçana'da (Alalah), Suriye'de Ras Şamra'da (Ugarit), Mekene'de (Emar) ve Mısır'da Tel el-Amarna'da Hitit tabletleri bulunmuştur.²⁵⁵

Hititlerin kendilerine Neşalı dediklerinden bahsetmiştik. Neşa, Hititlerin Erken Hitit çağındaki (Koloni çağında) bir başkentinin adıdır. Bu kentin aynı çağda ve Hitit çağındaki diğer adı Kaneş'tir. Bu nedenle Hitit metinlerindeki Kanişumnili "Kaneşçe" sözü de Hititçenin diğer adıdır. Kaneş/Neşa günümüzde Kayseri'nin doğusundaki Kültepe'dir.

Hititler Koloni çağında Neşa ile birlikte daha eski başkentleri olan Kuşşar'ı da başkent olarak kullanmaya devam ettiler ve Boğazköy'e Kuşşar'dan taşındılar. Hititler oturdukları coğrafi bölgenin adı olarak Hattililerden aldıklarını Hatti sözünü benimsediler. Belgelerden, Hitit krallarının kendilerine "Hatti ülkesinin kralı" dediklerini ve kendi halklarına verdikleri diğer ad da "Hatti adamları" olduğunu öğrenmekteyiz. Hatti dilinin ve dininin Hititçeye etkileri bu iki topluluğun yüzyıllarca iç içe yaşamalarıyla açıklanmaktadır.²⁵⁶

Anadolu'da M.Ö. II. binyılda iki tür yazı kullanılmıştır: çivi yazısı ve hiyeroglif yazısı. M.Ö. IV. binde Güney Mezopotamya'da Sümerlerin buldukları çivi yazısını ilkten M.Ö. II. binyılın başlarında Asurlu tüccarlar Anadolu'ya getirmişler ve bu yazıyı kendi dillerinde yazdıkları ticari mektuplaşmalarda ve diğer işlerde kullanmışlardır. Asur ticaret kolonilerinin M.Ö. II. binin ilk çeyreğinin sonlarında sona ermesi ile bu yazının Anadolu'da kullanımı da sona ermiştir. İkinci tür çivi yazısı Hititlerin M.Ö. 1700 tarihlerinden itibaren itibaren kullandığı kabul edilen ve M.Ö. 1200 tarihlerinde Büyük Hitit İmparatorluğu'nun yıkılması ile kullanımı sona eren eski Babil türündeki çivi yazısıdır. Bu yazının Kuzey Suriye yolu ile Anadolu'ya girdiğinden "Anadolu'da Çivi Yazısı" başlığı altında detaylı olarak ele almıştık.

²⁵⁵ Alp, 2002: 4

²⁵⁶ Alp, 2002: 5

Hititler, dillerini yazıya geçirmek amacıyla, bir hece yazısı olan çivi yazısını kullanmışlardır. Çivi yazısı o dönemde, yani M.Ö. 1700 tarihlerinde bin seneye aşkın bir zamandır Mezopotamya'da kullanılmaktaydı. Yani Anadolu'da yazı Mısır'a ve Mezopotamya'ya nazaran daha geç başlamıştır. Anadolu'da ilk yazı örnekleri M.Ö. II. binin başlarında ortaya çıkmaktadır. Bu yazı önce çivi yazısıdır. Çivi yazısı önceki konularda da bahsi geçtiği gibi Sümerlilerin icadıdır. Çivi yazısının çok uzun bir, tahminen 4 ila 5 bin yıllık bir ömür süresi vardır.²⁵⁷

Hititlerin M.Ö. 1650 tarihlerinden itibaren kullandığı kabul edilen ve M.Ö. 1200 tarihlerinde Büyük Hitit İmparatorluğu'nun yıkılması ile kullanımı sona eren eski Babil türündeki çivi yazısıdır.²⁵⁸

Hittitler yazım sistemine sahip bir toplumdur. Tablet üzerinde her zaman çivi yazısı kullanılırken, mühürlerde ve özellikle kaya anıtlarında hiyeroglif yazı sistemini tercih etmişlerdir. Hiyeroglifte kullanılan dil Hititçe'den çok, Luvice'ye benzerlik gösterdiği için, Luvi hiyeroglifi olarak da anılmaktadır. Bu yazı, Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da yerleşen, Geç Hitit Devletleri döneminde de kullanılmaya devam edilmiştir.²⁵⁹

Tarihin farklı bir döneminde ancak Hitit Devleti gibi Anadolu'da varlığını sürdürmüş olan Urartu Devleti'nin dili üzerinde duracağım. Urartuca, M.Ö. IX. yüzyıl sonlarından M.Ö. VI. yüzyıl başlarına kadar Urartu Devleti'nin yayılım alanı olan (günümüz: Ermanistan, Azerbaycan – İran Azerbaycan'ı ve Kuzeydoğu Irak'tan Fırat nehrine kadar olan) bölgelerde yazıya aktararak yaşatıldı.²⁶⁰ Anadolu'da M.Ö. II. binyılda kullanılan Hurrice ile yakın bir

²⁵⁷ Alp, 1981: 19

²⁵⁸ Alp, 2002: 6

²⁵⁹ Hırçın, 1998: 19

²⁶⁰ Alp, 2002: 24

akraba olduğu düşünölen Urartuca, Hurrice kadar geniş bir alana yayılmamıştır.²⁶¹

Urartu dili, bulunan yazılı belgeler sayesinde tanınmaya başlayınca, bu dilin Hurri dili ile olan ilişkisi,²⁶² ilk olarak; Haupt'un 1892 yılındaki eserinde belirtilmiş ve daha sonraki filolojik çalışmalar sonucunda da bu görüş doğruluk kazanmıştır.²⁶³

Her iki dil arasında zaman ve mekân bakımından farklar bulunmasına rağmen, yani; Urartu belgelerinin Doğu Anadolu'da Hurri belgelerinin ise Kuzey Suriye ve Mezopotamya'nın kuzeyinde yoğun olarak bulunmasına ve her iki dilin arasında kronolojik olarak uzun bir dönem bulunmasına rağmen, Urartu ve Hurri dillerinin belirgin bir akrabalık ilişkilerinin varlığı günümüze kadar yapılan birçok araştırma sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Bu benzerlikler; her iki dil de ergatif yani bitişken yapıya sahiptir. Diğer unsur ise, Hurri Urartu dillerinin Kafkas dillerinin bir üyesi olduğudur. Urartuca ile Hurrice arasında ortak kelimeler de vardır. Bunlar;²⁶⁴

Urartuca	Hurrice
ag(e)- "getirmek"	ag- "getirmek"
aru- "vermek"	ar- "vermek"
pabani "dağ"	pabani "dağ"
ebani "ölke"	umini "ölke"
huradie "asker"	huradi "asker"

Hititlerin yıkılışı ile Anadolu'nun, çivi yazısı kültür alanı dışına çıkışından çok sonra, M.Ö. IX. yüzyılda Van gölü ve çevresinde kurulan Urartu Devleti, bölgesindeki en büyük düşmanı Yeni Asur İmparatorluğu'nun yazısı olan Yeni Asur çivi yazısını kabul ederek, hem eski hece sistemi

²⁶¹ Alp, 2002: 24

²⁶² Alp, 2002: 24

²⁶³ Tekoğlu, 1989: 85

²⁶⁴ Alp, 2002: 24

yazılara, hem de bu yazının binlerce yıldır oluşturduğu kültüre geri dönmüştür.²⁶⁵ Kuşkusuz bu eskiye olan özlemden kaynaklanmamaktadır. Urartu hanedanı, Asur'dan getirilmiş çivi yazısını genellikle güçlerinin ve genişlemiş devletlerinin merkezi yönetiminin aracı olarak kullanmıştır.²⁶⁶

Urartu Devleti'nin kökeni bir "kabile devleti" idi ve tüm idari ve askeri organizasyonu, dönemin en gelişmiş siyasi gücü ve askeri varlığı olan Asur İmparatorluğu'nu örnek alarak kurmuştur. Kendi egemenlik anlayışları farklı parametrelere dayanan kabilelerin Asur baskısına karşı bir araya gelmeleri sonucu ortaya çıkan Urartu Devleti'nin izleyeceği modeli Asur olması kaçınılmazdı. Bu nedenle Urartu'nun yazısı da Asur'da yüzyıllardan beri kullanılan çivi yazısının yeni Asur versiyonu olmuştur. Urartular Akad orijinli olan Yeni Asur çivi yazısı sistemini örnek aldığı model gibi yazı sistemini de heceler, ideogramlar ve determinatiflerden oluşmaktaydı.

Urartu Devleti yazısını en güçlü ekonomik rakibi ve düşmanı olan Asur'dan almakla eski Önasya'nın geleneksel kültür dünyasına girmişti. Fakat başka bir yerde icat olunmuş ve geliştirilmiş bir yazı sistemini almak ve yerel dile uygulamak genellikle üç aşamalıdır:

İlk olarak yazı sistemi ona bağlı dil ile birlikte kullanılır. İkinci aşamada yazı yerel dile uygulanır, fakat metinler hem yerel hem de yabancı dilde olmak üzere kaleme alınır. Son gelişme ise yabancı dilin tümüyle terk edilip, yazı sisteminin yerel dile tamolarak uygulanması, hatta dilin fonetik (sese ait) gereklerini daha iyi karşılayacak özel yazı işaretleri yaratılabilmesidir.²⁶⁷ Asur çivi yazısını kabul etmesi de bu aşamalardan geçmiştir. Bu geçiş süreci Urartu yazıtlarında da kendini göstermektedir.

I. Sarduri döneminde Van Kalesi'nin eteklerinde, Madırburç denilen yerde yaptırılan yazıtlar sadece Asurca'dır. Daha sonraki Urartu krallalarının da çift dilli yazıtlar yazdırmasını ise, yazı kabulünün bir aşaması olarak değil,

²⁶⁵ Dinçol, 2011: 460

²⁶⁶ Salvini, 2006: 206

²⁶⁷ Dinçol, 2011: 460

Asurca konuşan insanların fazla olduğu sınır bölgelerinde, her ne kadar okur-yazar sayısı çok düşük ise de, hem Urartu hem Asur toplumuna “hitap” etmek isteği olarak görmek gerekir. Bunun örnekleri, Zagros Dağları’ndaki Urartuca-Asurca olmak üzere çift dilli Kelişin ve Topzavastelleridir. Sınır bölgesi olmadığı halde, Urartuca-Asurca çift dilli bir yazıt da Van dolayındaki Kevenli Köyü’nde bulunmuştur. Yazıtın varlığının nedenini; savaşta Urartu orduları tarafından sürülerek, bir tür ucuz işgücü sağlamak amacıyla erleştirilen Asurlu sivil esirler için yazdırılması olarak açıklanmaktadır.²⁶⁸

Urartu dilinde ele geçen yazıtların sayısı 180’i aşmaktadır. Elde pek az iki dilli yazıt olması²⁶⁹ bizlere Anadolu’nun diğer bir uygarlığı olan Hititlere ait yazılı belgeleri inceleme gereksinimini ortaya çıkarmıştır. Bu uygarlığa ait ilk yazılı belgelerden Hattuşili’nin siyasi vasiyetnamesi adlı belge, hem yazının alındığı uygarlığın dili olan Akadca, hem de Hititçe yazılmıştır.²⁷⁰

Urartular, çivi yazısının yanında kendilerine özgü bir hiyeroglif yazı sistemini de kullanmışlardır. Geç Hitit Şehir Devletleri’yle olan ilişkiler sonucunda dar kapsamlı ve kısa süreli de olsa hiyeroglif yazı sistemini kullanmışlardır.²⁷¹ Urartu devletinin batıya doğru yayılması sırasında, Anadolu-Hitit hiyeroglifi kullanan Geç Hitit devletleriyle teması sonucunda bu yazıyı da tanıdığı ve bundan esinlenerek ortaya bir Urartu hiyeroglif yazısının çıktığı anlaşılmaktadır.²⁷² İşlek olmayan hiyeroglif yazısındaki şekil veya işaretler bir heceyi değil, bir kelimeyi ifade etmek üzere çizilmiştir.²⁷³ Bugün bile anlamı tam olarak anlaşılmayan çeşitli resimsel işaretlerin büyük boyutlu depolama küplerinin üzerinde, bazı kulplu testilerin kulp altlarında, bazı damga mühür ve özellikle mühür baskıları üzerinde bulunmaktadır.²⁷⁴

²⁶⁸ Dinçol, 2011: 460

²⁶⁹ Alp, 2002: 24

²⁷⁰ Dinçol, 2011: 460

²⁷¹ Hırçın, 1998: 20

²⁷² Dinçol, 2006: 34

²⁷³ Günbattı, 2007: 56

²⁷⁴ Yıldırım, 2004: 130

Budin plakası olarak belirtilen bir tunç levha üzerindeki yazıt ve Hoşap bölgesindeki Giyimli Köyü'nde ortaya çıkarılan tunç adak levhalarından birkaçı üzerindeki daha kısa hiyeroglif yazıtlar yanında, testiler, küpler gibi pişmiş toprak kaplarda görülen sayı işaretleri ve hacim ölçüsü birimlerini gösteren işaretler vardır. Bunlar ekonomik kayıtları tutabilmek için, çivi yazısı bilmeyen küçük memurların görsel belleğinde kolay yer bulan işaretlerdir. Hiyeroglif sisteminin Urartu'da gelişmeye fırsat bulamadığını, çünkü devletin yıkılmasına az kalmışken bu yeni yazının ortaya çıktığını söyleyebiliriz.²⁷⁵

Urartular'da çivi yazısı ile yazılmış kil tabletler ele geçmiştir ancak komşusu Asur'un aksine tabletler çok yaygın değildir, yazılar daha çok kaya kitabelerinde görülmektedir. Bunların sayıları 15 kadardır. Çivi yazısını taşta yazmakta büyük ustalık gösteren Urartulu kâtiplerin, çok daha kolay olduğu halde, kil tabletlere yazmayı niçin tercih etmediklerinin sebebi bilinmemektedir.²⁷⁶ Kullanılan taş genellikle bazalt ve daha az kireç taşıdır. Bazaltın tercih nedeni, hava koşullarından kireç taşına göre çok daha az etkilendiğinin bilinmesidir.²⁷⁷

XIX. yüzyılın sonlarına doğru dilbilimciler Asur-Babil çivi yazılı belgelerde bulunan ideogram ve determinatif işaretlerini tespit ettikten sonra Urartu yazıtlarının ne hakkında olduklarını aşağı yukarı anlaşılmıştır. 1882 yılında A.H.Sayce, dilin temel özelliklerinin anlaşılmasında zorluklar yaşamasına rağmen çalışmalarıyla ilk başarılı çevirileri yapmayı başarmıştır. 1932 yılına kadar da çalışmalarını sürdürmüştür.

Berlin müzesinde asistan olarak çalışan C.F. Lehmann-Haupt, 1892 ve 1935 yılları arasında ortaya koymuş olduğu filolojik yardımlar büyük önem taşımaktadır.

²⁷⁵ Dinçol, 2011: 460- 461

²⁷⁶ Günbattı, 2007: 56

²⁷⁷ Dinçol, 2011: 461

Urartu dili grameri üzerine yapılan ilk çalışma, 1933 yılında Alman Orientalist Johannes Friedrich tarafından gerçekleştirilmiştir. En son gramer eskisi ise, Rus bilgini Melikişvili'ye aittir.²⁷⁸

C. Anadolu' da Çivi Yazısının Çözülmesi

1887/1888 yıllarında Kahire'nin karaborsasında çivi yazısı ile yazılmış tabletler orataya çıkartılmıştır. Bu tabletler Mısır'ın en önemli firavunlarından biri olan IV. Amenophis'in arşivine aittir. İsmi bugünkü Mısır'daki buluntu yerleri *Tel el-Amarna*'dan alan bu tabletlerin çoğu, o dönemde çözülmüş olan Akadca ile yazılmışlardır ve okunabiliyorlardı. İçlerinden iki tanesi, iki mektup, farklı bir dil ile yazılmıştır. Mektuplarda kullanılan çivi yazısından dolayı okunabilen, ancak farklı bir dil kullanıldığından bir türlü anlaşılamayan bu mektuplar *Arzava Mektupları* olarak adlandırılmıştır, tablette kullanılan dile ise, Arzava Dili ismi verilmiştir. 1902 yılında bu tabletler ilk defa J.A. Knudtzon tarafından yayınlanmıştır.

Knudtzon, bu yayınında Arzava Mektupları'nda kullanılan dilin bir Hint-Avrupa dili olabileceğini ileri sürmüş fakat karşılaştığı tepkilerden dolayı bu görüşünden vazgeçmiştir.²⁷⁹

XX. yüzyılda Sümercenin daha iyi anlaşılmasının yanında, bir Anadolu dili olan Hititçenin yorumlanması da gerçekleşmiştir. 1906 yılında *Hugo Winckler*, Ankara'nın doğusunda 150 km. uzaklıktaki Boğazköy harabeleri arasına Hitit krallarına ait bir devlet arşivini ortaya çıkarmıştır. Bu arşivin belgeleri kil tablet üzerinde Babil çivi yazısıyla kayda geçirilmiştir. Bunlardan küçük bir kısmı Akadca olmakla birlikte, çoğu Hitit dilinde yazılmıştır. Bu dile uzmanlarca "Hitit Çivi Yazısı Dili" denilmektedir, çünkü daha ileride ele alacağımız gibi bir de "Hitit Hiyeroglif Yazısı Dili" bulunmaktadır.²⁸⁰ Bunları birbirinden ayırmak, karışmalarını önlemek için bu şekilde

²⁷⁸ Tekoğlu, 1989: 85

²⁷⁹ Alparslan, 2009: 73

²⁸⁰ Friedrich, 2000: 92

isimlendirilmişlerdir. Boğazköy’de ele geçen tabletler sayesinde yeni edinilen bilgiler olmuştur. Daha evvel Arzava Dili olarak nitelendirilen dilin Hititçe olduğunu, Hititlerin ise dünya tarihine yön veren bir imparatorluk olduğunu ortaya koymuştur. Boğazköy kazılarında bulunan tabletlerin büyük bir bölümü, çalışılmak üzere İstanbul Arkeoloji Müzeleri’ne götürülmüştür.²⁸¹

Birinci Dünya Savaşı’nın başlangıcında Çek asıllı araştırmacı *Friedrich (Bedrich) Hrozny*, İstanbul Arkeoloji Müzeleri’ndeki Hitit çivi yazılı tabletleri kopyalamakla meşguldü. Oldukça kısa sürede dilin gramer yapısına nüfuz ederek şaşırtıcı bir şekilde, dilin Hint-Avrupa özellikleri taşıdığını çözmeyi başarmıştır.²⁸²

Hitit çivi yazılı metinleri yorumlayabilmek için Hititçenin kendine özgü ideografik yazım şekilleri incelenmiştir. Babilliler ve Asurlular kendi dillerine kısmen fonetik, kısmen herhangi bir fonetik tamamlayıcısı olmayan ideogramlarla ve kısmen de karışık bir şekilde, yani kelimenin ana fikrini bir ideogramla gösterip bunun arkasına fonetik çekim ekleri ilave ederek yazıyorlardı. Hititler de bu yolu benimsemiş ve bunlara Hititçe bir metinde yazılışları fonetik olarak görünen Akadca kelimeleri de karıştırma özelliğini ilave etmişlerdi. Bu kelimelerin Akadca mı yoksa Hititçe mi telaffuz edildikleri hala bilinmemektedir. Ne olursa olsun, Hititçe bir metin, üç ayrı dilden elemanlar içermektedir: kısmen Hititçe (veya bazen de Akadca) çekim ekleri almış Sümerce ideogramlar, Akadca kelime ve kelime parçacıkları ve son olarak da fonetik olarak yazılmış Hititçe kelimelerdir. Daha fazla açıklık kazandırmak için Hitit yasalarının 11. Paragrafının bir çeviri ve transkripsiyonunu verelim. Burada küçük harfler fonetik olarak yazılmış Hititçe kelime ve kelime parçacıklarını, düz büyük harfler Sümerce ideogramları, eğik büyük harfler de Akadca kelime ve kelime parçacıklarını göstermektedir.²⁸³

²⁸¹ Alparslan, 2009: 74

²⁸² Alparslan, 2009: 75

²⁸³ Friedrich, 2000: 94

ták-ku LÙ.ULÙ^{LU}EL.LUM QA.AZ.ZU na-aš-ma GĪR-ŠU ku-iš-ki tu-wa-ar-ni-iz-zi nu-uš-še 20 GÍN KUBABBAR pa-a-i.

“Eğer bir kimse hür bir adamın kolunu veya bacağına kırarsa (ceza olarak) ona 20 şekel gümüş versin / verir”.

Burada, “adam, erkek, insan” ifadesini gösteren kelime Sümerce LÙ.ULÙ^{LU} ideogramıyla yazılmıştır ve bu nedenle, sonuna cümle yapısı bakımından gerekli olan Hititçe akuzatif –an eki fonetik olarak ilave edilmemiştir. “Hür” kelimesi Akadca EL.LUM olarak yazılmıştır; gene aynı şekilde “onun eli” ifadesi de Akadca QA.AZ.ZU olarak yazılmıştır. “Onun ayağı” GĪR-ŠU ifadesinde ise “ayak” kelimesi Sümerce GĪR ideogramıyla gösterilmiş ve buna Akadca aidiyet bildiren üçüncü tekil şahıs eki – ŠU “onun” ilave edilmiştir. 20 GÍN.KUBABBAR “20 şekel gümüş” değerindeki cezalandırma, tamamen Sümerce yazılmıştır. takku “eğer”, tašma “veya”, kuiški “herhangi bir kimse veya birisi”, tuwarnizzi “kırar”, nušše “o zaman ona” ve pai “versin / verir” kelimeleri fonetik olarak Hititçe yazılmışlardır.²⁸⁴

Bir ideogram ve ona ilave edilmiş bir çekim ekiyle yapılmış yarı ideografik yazım yoluna gidilmesi, özellikle, hangi çekim ekinin bir isme veya bir fiile hangi işlevde ait olduğunu ortaya çıkarmak bakımından büyük bir olanak sağlamıştır. Örneğin LUGAL-uš “kral”, LUGAL-un “kralı”, SAL.LUGAL-ri “kraliçenin” ve benzerlerindeki fonetik tamamlayıcılar, isim çekim ekleri alanına girmektedir; GUL-un (GUL-ahhun) “ben vurdum / çarptım”, DÙ-at “o yaptı” ve benzerlerinde ise, fiil çekim eklerini göstermektedir. İdeografik yazılışlar özellikle Hitit yasalarında işlenmiştir.²⁸⁵

Böylece kısa zamanda pek çok kelimenin anlamı Hititçenin gramer yapısı ortaya çıkarılmıştır. Hrozny, tartışma götürmeyen değerli sonuçlar elde etmiştir. Kelimeler arasındaki ses benzerliklerine dayanarak, Akadca alanında da elde etmiş olduğu başarılarından da cesaret almış olmalı ki,

²⁸⁴ Friedrich, 2000: 95

²⁸⁵ Friedrich, 2000: 99

anlamı bilinmeyen Hititçe kelimeleri yorumlamak için diğer Hint-Avrupa dillerindeki kelime okunuşlarını bir araç olarak Hititçede kullanmıştır. Buna örnek; nu NINDA-an e-iz-za-at-te-ni wa-a-tar-ma e-ku-ut-te-ni “ekmeği yiyiniz ve suyu içiniz”.²⁸⁶

Burada NINDA logogramının “ekmek” anlamına geldiğini bilmekteydi; ikinci cümle için de, Almanca ve İngilizce’de su anlamına gelen, “wasser” ve “water” kelimeleriyle eşleştirildiği, watar(-ma) kelimesi bulunmaktaydı. Her iki kelimenin ardından –teni şahıs takısıyla gelen e-iz-za ve e-ku- çekimli fiillerini de Latince ed- “yemek” ve aqua “su” kelimeleriyle karşılaştırarak, cümleyi “ekmek yiyecek ve su içeceksiniz” diye çevirmeyi başardı.²⁸⁷

1905 yılından 1912 yılına kadar Almanların yaptıkları ilk kazılarda yaklaşık bin kadar tablet ortaya çıkarılmıştır. Bu belgeler ışığında yapılan ilk çalışmalar, bu tabletlerin kapsamlarıyla birlikte Friedrich Hrozný ismi ön plana çıkmıştır.²⁸⁸ Hrozný, incelemelerinde Hititçenin dil yapısını ve gramerinin diğer Hint-Avrupa dilleri ile aynı özelliklere sahip olduğunu saptamıştır. Artık bilim aleminde Hititçeye farklı bir yer verilmeye başlandı, bu da bilim dalı olarak *Hititoloji*’nin doğuşu oldu. Hrozný, *Die Sprache der Hethiter* (Hitit Dili, 1917) ve *Hethitische Keilschrifttexte aus Boghazköi* (Boğazköy Hitit Çiviyazılı Metinleri, 1919) adlı yapıtları bu bilimin gelişmesinde temel oluşturmuştur.²⁸⁹

Anadolu’daki bir başka dil olan Urartuca’nın çözümlenmesine yönelik çalışma A. A. Vayman (1978) tarafından yapılmıştır. (bkz. res. 41) Karmir-Blur’daki bir kap üzerinde yer alan 3 işaretten ortadaki testi işaretini tahıl için bir birim olarak yorumlamış, bunun içine tahıl ambarı kuruluş yazıtlarından bir karşılaştırma yapmıştır; burada burada “şu kadar kapi burada korunmaktadır” biçiminde bir ifade mevcuttur. Daha öncede söylediğimiz gibi kapi tahıl için kullanılan bir birim olduğundan, buradaki işareti iştini olarak yorumlamaktadır. Aynı işarete, üzerinde bir ağaç büyümüş olan kule işaretiyle ilişkili olarak

²⁸⁶ Brandau-Schickert, 2003: 27–28

²⁸⁷ Kinal, 1962: 174

²⁸⁸ Tekoğlu, 1989: 81

²⁸⁹ Seeher, 2006: 90

tunçtan kâselerde de rastlanmıştır. Vayman burada iştini, işaretinin ikinci bir anlamı olarak “için” sözcüğünü önermektedir ve hule sözcüğü ise “pars pro toto” mantığıyla “kale” olarak anlaşılmalıdır. Yazıtın çevirisi bu gerçekleştirmeye dayandırılarak söz konusu kabın kale için olduğunu ifade etmektedir.²⁹⁰

D. Anadolu’ da Kullanılan Yazı Araç ve Gereçleri

3. Yazı Araçları

a. Stilus

Anadolu’da yazı taşıyıcısı olarak kullanılan kil tabletler, balmumu kaplı ağaç tabletler ve benzeri malzemeler üzerine yazmak için kullanılan kalemlere ilişkin günümüzde bilgilere sahibiz. Bu kalem, genellikle kemik, bronzdan yapılan stilus idi.²⁹¹ Boğazköy’de yapılan kazılarda Hititler’den kalma çok sayıda bronz ve kemik stilus bulunmuştur. Bunların arasında en ilginç olanı 1978 yılında yapılan kazılarda kentin yukarı kısmındaki binalardan birinin bodrum katında, tabanda bulunan bronz stilustur. Bir ucu sivri, diğer ucu enli olan bu bronz stilus usta bir zanaatçının elinden çıkmış izlenimi vermektedir. Bronzdan yapılmış stilusları tapınaklarda ya da devlet işlerinde görevli, ayrıcalıklı kişilerin kullandıkları, diğerlerinin ise yazı yazmak için kemik, tahta ya da kamıştan yapılmış kalemlerle yetindikleri sanılmaktadır.²⁹²

4. Yazı Gereçleri

a. Bronz Tablet

Bronzdan yapılmış levhalar, üzerine adak yazılarını, kanunları, antlaşmaları ve törenlerle ilgili dökümanları yazmak için kullanılırdı. Hititlerden kalma bir bronz tablet Boğazköy’ün Yerkapı mevkiinde

²⁹⁰ Salvini, 2006: 220

²⁹¹ Yıldız, 2000: 46

²⁹² Demiriş, 1998: 20

bulunmuştur. 35x23,5 cm boyutlarında ve 8–10 mm kalınlığında olan bu dikdörtgen tablet üzerinde Büyük Kral Tuthaliya ile Tarhuntaşşa Kralı Kurunta arasında yapılmış bir sözleşmenin metni yer almaktadır. Yazı iki sütun halinde yazılmış olup tabletin her iki yüzünde de yer almaktadır. Ağırlığı 5 kg olan tabletin kısa kenarından birinde, köşelerde bulunan iki delikten bronz bir zincir geçirilmiştir.²⁹³ Yüzük şeklindeki bronz mühürlerde ise sahibinin adı ve ünvanları yazılı idi.²⁹⁴

Urartular tarafından da kullanılmış olan bronzdan yapılmış çeşitli kap, silah ve at koşumları üzerine çivi yazısı ile kralların adları v.s. yazılmıştır. Bu arada kurşun üzerine de benzer sihir metinleri ve kehanetler yazılmıştır.²⁹⁵

Urartular, tunçtan yapılmış eserler üzerine de yazmışlardır. Çoğunlukla tek satırdan oluşmakta ve o eşyanın Urartu kralına ait olduğunu belirtmektedir.²⁹⁶ Üzerinde en fazla altı işaretin bulunduğu ve takdim sahnesinin verildiği bir tunç disk mevcuttur. Bugün bu eser Cenevre’de özel mülkiyette bulunmaktadır.²⁹⁷

b. Kil Tabletler

Anadolu’da çivi yazısı kil tablet üzerine yazılmıştır. Hititlerin başkenti Hattuşa’da (Boğazköy) yapılan kazılarda Anadolu’nun önemli kil tabletleri ortaya çıkarılmıştır. Büyükkale’nin yamacındaki kil tablet buluntuları “krallık arşivi” olarak nitelenmiştir. Büyükkale’nin batı yamacındaki bir depoda ve Büyükkale’nin güney köşesinde çok odalı ve kolidorlu yapısının ikinci katında bulunan resmi arşiv ve yazı işleri yapısında da 3500 kadar kil tablet çıkartılmıştır. Bunların dışında I.Büyük tapına magazin bölümü 10, 11 ve 12. odaları, krallık arşivinin devamı olan “K” yapısı ve mühür deposu olarak

²⁹³ Demiriş, 1995: 6

²⁹⁴ Yıldız, 2000: 45

²⁹⁵ Yıldız, 2000: 45–46

²⁹⁶ Belli, 1982: 196

²⁹⁷ Salvini, 2006: 217

bilinen “D” yapısının alt katı da gene kil tablet deposu idi. Zile’nin 20 km güneyindeki Maşat Höyük, Hattuş’a bağlı Hitit merkezlerinden biri idi. Höyüğün üçüncü yapı katındaki sarayın doğuya bakan iki odasında çivi yazılı kil tabletler bulunmuştur. Aynı höyükte, batıya bakan odalarda Hitit saray arşivinde de büyük kral ile onun adına burayı yöneten Prensler arasındaki yazışmaları içeren kil tabletler vardır. Düşmanlara ilişkin belgeler dışında, tarla listeleri, depodaki eşya ve yiyeceklere ilişkin listeleri içeren bu kil tabletler, ağaç raflar üzerinde duruyordu.²⁹⁸

Kilden mühürler üzerinde de yazılara rastlanmaktadır. Eski Hitit dönemine tarihlenen İnandıktepe’de bulunan mülk bağış listesi ile Tahurvaili mührü üzerindeki yazılar örnek olarak verilebilir. Büyük Hitit devleti zamanında kral III. Hattuşili ile Puduhepa’nın mühür baskıları, Kargamış kralı İni-Teşup’un çivi yazılı kil mühür baskısı diğer bir örnektir.²⁹⁹

Görüldüğü gibi kil tablet ile birlikte çivi yazısı, Anadolu’da uzun süre yönetim, ticaret, bilgi ve kültürün koruyucusu olarak kullanılmıştır. Hititler, bu şekilde Hurrice, Sümerce, Akadca iki veya üç dili metinler yazmışlar; Luvice, Palaca, ve Hatticeyi de yazıya geçirmişlerdir. Hititler’in kullandığı Babil stilindeki yazı ile yazılmış belgeler, yukarda sözü edilen arşivler aracılığı ile günümüze dek gelebilmiştir. Kil tabletin, Anadolu arşivlerinde özel korunma biçimleri vardı. Hattuş’daki kütüphanede tahta masalar üzerinde dikey durduğu sanılan kil tabletlerin, tutabilme amacıyla bir tarafları konveks idi. R. Naumann ve K. Bittel’e göre, yazılı olmayan uzun kenarlarından biri üzerine dayalı duruyordu. *Kolofon*’un bulunduğu köşe ve tabletin adı yukarıya doğru dönük bulunduğundan, kullanan da *kolofon*’u kolayca görebiliyordu. Tabletlerin yazıldığı tarih, yıl, ay, gün, şehir olarak alt köşede yazılı idi. Aynı konuda olan kil tabletler gruplandırılarak, bu gruplardan oluşan seriler meydana geliyordu. Her seride 20, 30, 40 veya 100 kil tablet vardı. Böylece,

²⁹⁸ Yıldız, 2000: 41

²⁹⁹ Yıldız, 2000: 41

bir çeşit sistematik düzen sağlanmıştı. Bu kil tabletler düzenlenirken, kataloglardan da yararlanılıyordu.³⁰⁰

Urartular, az da olsa kil tablet üzerine yazılı eserler bırakmışlardır. Bugüne kadar oldukça az sayıda kil tablet ele geçmiştir. Toprakkale, Karmir-Blur, Çavuştepe ve Bastam kazılarında ele geçirilen kil tabletlerin içeriği daha zengindir.³⁰¹

c. Taş ve Kayalar

Urartular çivi yazısını daha çok taş ve kayalar üzerine yazmışlardır. Taş ve kayalar üzerine yazılan yazı diğer malzemeler üzerine yazılana oranla daha fazladır. Bunlar Urartu krallarının askeri eylemlerini, dinsel faaliyetlerini ve mimarlık faaliyetlerini içermektedir.

Van kalesinin (Tuşpa) kuzeybatı eteğinde anıtsal Sardur Burcu ya da Madır Burcu yapısının taş blokları üzerine altı kez yinelenen yazıt, Asur diliyle yazılmıştır. Urartu krallarının ve başkent Tuşpa'nın ilk yazılı belgesini oluşturan bu yazıtı, Urartu krallığının kurucusu Lutipri oğlu I. Sardur (M.Ö. 840–830) yazdırtmıştır. I. Sardur'un oğlu kral İşpuini döneminde, Urartu topraklarının güneydoğusunda, Asur sınırına yakın yerde bulunan Kelişin Steli, çift dilli, Asurca ve Urartuca yazılmıştır. Urartu dilinde yazılan ve günümüze kadar gelen en eski yazıtlar, Urartu kralı İşpuini (M.Ö. 830–810) dönemine tarihlenmektedir.³⁰²

E. Anadolu' da Bilim

Hitit uygarlığı Anadolu kültürünün oluşmasında büyük bir rol oynamıştır. Belgelere göre Hititler hem çivi yazısını hem de hiyeroglif yazıyı kullanmışlardır. Yazı, kullanan toplumun uygarlık seviyesini göstermesinden

³⁰⁰ Yıldız, 2000: 42

³⁰¹ Belli, 1982: 196

³⁰² Belli, 1982: 196

dolayı Hititlerde geliştirdikleri yazıyı artık bilimde kullanma seviyesine yükselmişlerdir.

İlk olarak Hititçe çivi yazılı sayılardan üzerinde duracağım. Hititler onluk sayı sistemini kullanmışlardır. (bkz.res. 44) sayı tablosunda her bir çivi işareti bir rakama işaret etmektedir. Birden ona kadar olan sayılar dikey çivilerle, 10 ve onun katları ise yatay çiviler ve yatay ve dikey çivilerin birleşiminden oluşan bir sistemle ifade edilmiştir.³⁰³

Hititlerin sayılarla ilişkilerini belgelerden öğrenmekteyiz. Örnek olarak vereceğimiz, Karahna şehrindeki bir tapınağa ait envanter metni oldukça çarpıcı bilgiler içermektedir. Bu metnin kolofon kısmında, tapınakta görevli personelin toplamı olarak 775 sayısı verilmiştir. İlginç olan, bu sayıya ulaşırken matematikteki dört işlemde ikisini (toplama ve çıkarma) uygulamış olması ve yaptığı işlemleri adım adım anlatmasıdır. Söz konusu metnin kolofonu şöyledir:

“Karahna şehri ile ilgili birinci tablet bitti: 537 tapınak görevlisi.

Daha sonra 141 görevli verilmiştir. (yani yeni tahsis edilmiştir). Bunların içinden 34’ü ölmüştür.

Ayrıca 131 “tapanavant” görevlisi, bu görevlilerin içinde altısı eskiden kalma 26 kadın din görevlisi.

Genel toplam (büyük toplam): yediyüzyetmişbeş tapınak görevlisi, kadın ve erkek din görevlileri de bu toplama dahildir.. hurma şehri ve Kumma şehri bunun içinde değildir.”³⁰⁴

Bir hesap yaptığımızda:

$$537 + 141 = 678$$

³⁰³ Taş, 2008: 87

³⁰⁴ Süel, 2012: 306

$$678 - 34 = 644$$

İkinci grup görevli 131 (6'sı eski 26'sı yeni 32 kadın, 99'u erkek olmak kaydıyla)

$$644 + 131 = 775$$

Sonucun metinde yazılı genel toplamı verdiği görülmektedir.³⁰⁵

Hititlerin sayılarla olan ilişkileri hayatlarının çeşitli alanlarında özellikle de ağırlık ve alan ölçülerinde ortaya çıkmaktadır. Hitit toplumsal yaşantısında oldukça etkin bir uygulama alanı bulan ve standartlaşmış bu ölçüler, gerek Hititlere özgü ve gerekse diğer uygarlıklarda kullanılan şekli ile Hitit belgelerine yansımaktadır. Ele geçen Hitit metinlerinde ağırlık ve alan ölçü birimlerine rastlanmaktadır. Bunlardan en sık karşılaşılan ağırlık ve alan ölçülerine örnekler şu şekildedir:³⁰⁶

Alan Ölçüleri:

$$1 \text{ AMMATU} = 50 \text{ cm}$$

$$1 \text{ IKU} = 30 \text{ AMMATU} = 1500 \text{ m}$$

$$1 \text{ DANNA} = 100 \text{ IKU} = 1500 \text{ m}$$

$$1 \text{ IKU} = 3600 \text{ m}^2$$

$$1 \text{ gipessar} = \text{arşın} (=50 \text{ cm})$$

şekan “bir karış”

Ağırlık Ölçüleri:

$$1 \text{ zipaddani} = 1 \text{ maşrapa}$$

³⁰⁵ Süel, 2012: 306

³⁰⁶ Süel, 2012: 307

1 PA = 50 lt

1 Şekel = 12,4 gr

1 mina = 496 gr = 40 Şekel

Vakŕur “sıvıların lmnde kullanılan bir kap”

Ayrıca l olarak kullanılan kelimeler:

UMBIN (Hititçesi: ŕankuvai) “tırnak”

Kalulupa/ SU. SI “parmak uzunluğu”

UPNU “avuç”

Haŕtai “bir kemik ls”

Hitit sosyal yaŕamında l sisteminin ne kadar yaygın kullanıldığı göze çarpmaktadır. Hititlerde insanın gündelik yaŕamında ihtiyacı olan hemen hemen her ŕey fiyatlandırılmıŕtır. Bunlar, tarım ürünleri ve arazilerin fiyatları, hayvan ve ürünlerinin fiyatları, iŕgc fiyatları, sağlık harcamaları, eğitim harcamaları, kira fiyatları gibi konularda yukarıda geçen l birimlerini kullanmıŕlardır.³⁰⁷

Ailelerin çocuklarının yetiŕtirilmesi için bt ayırmaktadırlar. Bu konuya Anadolu’da Kâtip baŕlıđı altında daha detaylı ele alacağım. Burada bizi ilgilendiren kısım Hitit toplumunda ailenin çocuklarını eğitmek için ne kadar bir bt ayırdığıdır. Bu durum Hitit metinlerinde ŕu ŕekilde geçmektedir:

³⁰⁷ Reyhan, 2010: 66,75

“Eğer bir genci/bir oğlu bir eğiticiye biri verirse ya marangoz olarak ya demirci olarak ya dokumacı olarak ya işçi olarak ya keçeci olarak, o zaman eğiticinin <ücreti için> altı şekel gümüş versin...”

Ailenin çocuğunun eğitilmesi için ayırdığı bütçe 6 şekel yani 1 şekel = 12,4 gr gümüş olduğuna göre, $6 \times 12,4 = 74,4$ gr gümüştür.³⁰⁸

Hitit Devleti'nde mevsim bilgisinin olduğunu Şuppiluliuma'nın oğlu II. Murşili tarafından düzenlenen yıllıkta anlamaktayız. Bu yıllıkta, Mısır Kraliçesi'nin mektubunu içeren kısımda şöyle bir ifade geçmektedir: *“Hattuzaşiti, Karkemiş'i düzene sokunca Hatti ülkesine geri geldi. Hatti Ülkesi'nde kışı geçirdi. İkbahar olunca, Hattuzaşiti Mısır ülkesinden geri geldi.”*³⁰⁹ Burada görülen tercümeden de anlaşılacağı üzere Hititlerde mevsim kavramı vardı. Kış ve ilkbahar gibi mevsim isimlerine rastlanması buna kanıt olarak gösterilmektedir.

Hititler astronomi bilimi ile de ilgilenmişlerdir. Mezopotamyalılar gibi onlarda gök olaylarını incelemiş ve bu doğrultuda bilimlerini geliştirmişlerdir. Hititler, bazı doğaüstü olayları, tanrıların insanlara gönderdikleri işaretler olarak yorumlamışlardır. Bu işaretlerin gözlemlenmesiyle kehanetler ortaya çıkmıştır.³¹⁰ Hitit düşüncesinde kehanet, Mezopotamya kehanet anlayışından daha farklı olarak, arada sırada oluşan bazı değişik olaylar şeklinde yorumlanmış ve hiçbir zaman genelleştirici olmamıştır. Hurriler aracılığıyla Mezopotamya'dan Anadolu'ya geçen bu kehanet kültürü, Hititlerin zihniyetin uyduğu oranda kabul görmüştür. Hititler arasında en yaygın kabul görenleri, astrolojik kehanetlerdir. Ay ve Güneş ile ilgili bazı işaretler, Ay ve Güneş tanrılarının isteklerinin belirtisi olarak yorumlanmış ve genellikle de bir felaketin habercisi sayılarak, kötülüğü uzaklaştırıcı ayinler düzenlenmiştir.³¹¹

³⁰⁸ Reyhan, 2010: 73

³⁰⁹ Alp, 2002: 97

³¹⁰ Erginöz, 2007–2008: 203

³¹¹ Erginöz, 2007–2008: 204

Hitit astronomisi hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayan kaynakların başında, Hititlerin merkezi Hattuşa'daki devlet arşivinden çıkarılan çivi yazılı tabletler gelmektedir. Hitit saray arşivindeki belgeler arasında, başlı başına astronomiye ait tablet bulunmamaktadır. Ancak kehanet amaçlı kullanılan gökyüzü rasatlarını içeren ve büyük kısmı Ay, Güneş ve yıldızlarla ilgili olan Mezopotamya kökenli belgeler ele geçmiştir. Güneş'in doğuşu ve Güneş tutulması ile ilgili gözlem ve yorumları içeren bu Akadca belgelerin bir kısmı Hititçe'ye tercüme edilmiştir. Bu Hititçe metinlerde Güneş tanrısının üç görünüş şeklinden bahsedilir: Suyun Güneş Tanrısı, Göğün Güneş Tanrısı ve Yerin (Toprağın) Güneş Tanrısı. Bu da Hititlerin Güneş gözlemleri yaptıklarını ve Güneş'in günlük hareketini gözlemlediklerini ortaya koyar. "Suyun Güneş Tanrısı" ifadesinde ^dUTU ME.E denizden yükselmeye başlayan Güneş'ten veya onun sudaki aksinden bahsedilmektedir. "Göğün Güneş Tanrısı" ifadesinde, denizden suyun üstüne çıkarak göğe yükselen Güneş'ten söz edilmektedir. "Yerin Güneş Tanrısı" ise gece olduğunda, Güneş'in toprağın içine geçtiğini düşündüklerini ortaya koyar. Buna göre Güneş geceleri "yıldızların altında" kalır.³¹²

Hitit takvimi hakkında bilgi veren kaynaklar arasında, Hitit dini tören ve bayramlarına ait metinler bulunmaktadır.³¹³ Hititlerde kült törenleri için belirli günlerin olduğu ve bu günlerin toplanmasıyla da bayram takviminin meydana getirildiği bilinmektedir. Doğanın canlanması Eski Önasya'da bahar aylarında düzenlenen bayramlarla kutlanmıştır. Bu tanrı ve tanrıçaların kültü, daha sonra Hititlere de geçmiştir. Hititlerin dini bayramları hakkında günümüze kadar gelmiş bayram takvimleri ve Hitit krallarına ait annaller (yıllıklar) bilgi vermektedir. Hititler yılda bir defa "yıl bayramı"nı ve ayda bir defa da "ay bayramı"nı kutluyorlardı. Yıl bayramı, ay bayramından daha önemliydi ve bubayram muhtemelen ilkbaharda kutlanıyordu.³¹⁴

³¹² Erginöz, 2007–2008: 204–205

³¹³ Erginöz, 2007–2008: 207

³¹⁴ Ökse, 2006: 52

Hititlerdeki takvim düzenlemeleri genellikle Mezopotamya'dakiler ile uygunluk gösterdiği bilinmektedir. Mezopotamya'da olduğu gibi Hititlerde de sene, Ay'a bağlı olarak tespit edilmiş ve Ay takvimi kullanılmıştır. Hititler her bir ayı 28 veya 29 gün olarak kabul etmişlerdir. Hititlerin, Ay takvimini kullandıklarını gösteren belgelerden biri de Hitit kanunlarıdır. Kanunlarda, hamile bir kadının çocuğunun düşmesine yol açacak kadar eziyet görmesine sebep olanlara verilecek cezanın belirtildiği maddeler bulunmaktadır. Bunlardaki ifadelerde, hamileliğin 'onuncu ayı'ndan bahsedilmektedir. Bilindiği üzere, normal hamilelik süresi, güneş takvimine göre 9 ay 10 gün yani 280 gündür. 280 gün, Ay takviminde ise onuncu ayın karşılığı olmaktadır. Hititçe'de 'ay' kelimesinin karşılığı olarak *arma* kullanılmıştır. *Arma* terimi hem dünyanın uydusu olan Ay, hem de yılın on iki ayından biri için kullanılmıştır. Aynı zamanda Hititçe'de Ay tanrısının ismidir.³¹⁵

Hitit uygarlığını Anadolu kültürünün oluşmasında büyük bir rol oynamıştır. Bilimin temelini oluşturan yazı ile birlikte önemli gelişmeler olmuş ve böylece yazının önemi bir kez daha ortaya çıkmıştır.

Urartu devleti hakkında çok detaylı bir bilgiye sahip olmamadığımız için kısaca üzerinde duracağım. Urartu yerleşmelerinde depolarda ele geçmiş, içinde erzak saklanan büyük küplerin gövde veya kenarlarında, sıvılara ilişkin miktar ifadeleri çivi yazısıyla kazınmıştır; bunlar *aqarqi* ve *tirusidir*. Bazen bunlar hiyeroglifler şeklinde de karşımıza çıkabilmektedirler. Burada sayılar, küçük daireler veya noktalar olarak verilir. Bu durumdan faydalanarak uzmanlar, çivi yazısındaki ölçü birimleri *aqarqi* ve *tirusi* terimleriyle, iki ayrı kap deseni arasındaki ilişki kurmuşlardır. Batsam ve Çavuştepe'de bulunmuş olan çift yazıtlı pithoslar bu eşleştirmeyi onaylayabilmektedir.³¹⁶ *Kapi*, tahıl için kullanılan bir başka birimdir.³¹⁷

³¹⁵ Erginöz, 2007–2008: 209

³¹⁶ Salvini, 2006: 218

³¹⁷ Salvini, 2006: 220

Bazı testilerin kulp bölümünde nokta ve daire işaretleri bulunmaktadır. Nokta ve dairelerin “bir, on ve yüz” gibi sayıları anlamlandırdığı anlaşılmaktadır.³¹⁸

F. Anadolu’ da Kâtip

Mezopotamya dışındaki en zengin çivi yazısı kültürüne sahip olan Hititler, çok yönlü ve büyük ölçüde bağımsız bir yazı kültürünü yerel dillerinde geliştirirken bir yandan da Sümer-Akad okul geleneğine büyük ilgi göstermişlerdir.³¹⁹ Orta Hitit Dönemi zamanında, Mezopotamya okul geleneğinde Hattuşa’da kaleme alınmış Akadca metinlerinden varlığı bilinmektedir. Bunlar arasında özellikle, Kehanet Edebiyatına ilişkin doğum ve iç organlarla ilgili kehanet metinleri söylenebilir. 1983 yılında Hattuşa’nın Yukarı Şehir kesiminde ele geçen, Gılgamış Destanına ait Akadca yazılmış tabletler Orta Hitit dönemine ait ve muhtemelen Hattuşa okulu kâtiplerince kaleme alınmış kopyalar oldukları saptanmıştır. Bu tablet, hece yapısından dolayı Hititli bir kâtip tarafından yazıldığına işaret eden karakteristik özellikler taşımaktadır. Bu metinle birlikte, yazı geleneğinin Suriye’nin aracılık ettiğini, geleneksel bir yolla bölgeye girdiğini gözlemlemekteyiz.³²⁰

Boğazköy arşivlerinde yaklaşık olarak ele geçmiş olan tabletlerin sayısı 30 binin üzerindedir. Bu belgelerin zamanımıza kadar kalabilecek, hatta bizden sonra nesillere ulaşabilecek olan malzemeler üzerine yazılması, neredeyse bugünkü arşivleme veya kütüphane sistemlerine benzer bir düzen içerisinde muhafaza edilmesi, muhakkak ki kâtip dediğimiz ve Hitit sosyal sınıfları içerisinde çok önemli bir yeri olan bu kişiler tarafından yerine getirildiğidir.³²¹

³¹⁸ Belli, 1982: 197

³¹⁹ Wilhelm, 1990: 72

³²⁰ Wilhelm, 1990: 73

³²¹ Karasu, 1990: 224

Mezopotamya metinlerinden edinilen bilgiler, Mezopotamya’da, Erken Bronz Çağ döneminde bile kâtipler için okullar olduğunu gösteriyor. Genellikle tapınaklarla bağlantılı olan okulları, Sümerler, “tablet evi” olan é-dub-ba-a terimiyle tanımlamışlardır. Yazı Hitit dünyasına girdiğinde benzer kurumlar Hititler tarafından da kurulmuştur.³²² Friedrich bu kurumu, É^{LÜ} tuppáš = é-dub-ba-a “tablet evi, okul”³²³; Gurney, é-dub-ba-a’yı “kayıtların yapıldığı ev, yönetim yeri, yani hesap işlerinin yapıldığı tabletlerin bulunduğu yer”³²⁴ olarak tanımlarlar. Yazı uğraşına yönelik bu tür kurumlarda yetiştirileceklerin eğitimi erken yaşlarda başladı. Öğrenciler hafızalarına yerleşene kadar defalarca kopya ettikleri basit hece ve kelime işaretlerini öğrenerek başlar ve sonra daha karmaşık işaretlere yönelmektedirler.³²⁵ Eğer Mısır’daki gibi bir eğitim sistemi izleniyorsa, tembellik, ihmalkârlık ve beceriksizlik durumlarında dayak yiyerek, çok sert bir disiplinden geçmiş olmalılardır.

É-dub-ba-a yani tablet evi, Sümer ve Babil kültürünün zengin mirasını korumakla kalmamış, bütün Batı Asya’ya bilgi ve edebiyatın yayılmasında aracı olmuştur. Erken tarihlerde ticaretin artması sonra da imparatorluğun genişlemesi gibi çeşitli nedenlerle Sümer çivi yazısı sistemini ve onunla beraber Mezopotamya’dakine benzer bir okul sistemini Sümer’den İran, Suriye’ye ve Anadolu’ya kadar ulaştırmıştır.³²⁶ Gılgamış Destanı’nın Hitit okullarında defalarca kopya edilmesi Hititlerin bu kültürü devraldığını göstermektedir. Bu egzersiz, muhtemelen, öncelikle klasiklerin kaydedildiği karmaşık yazıda uzmanlaşmak için yapıldı, ancak toplumun birçok kültürel geleneğindeki eğitimle boy veren bir yazının doğmasına da vesile olmuştur. Kâtipler, bazen bu gelenekleri yerel anlayışlara uydurmuşlardır. Böylece, Gılgamış’ın Hitit dilindeki uyarlanmasının, Gılgamış’ın Uruk şehriyle ilgili bölümlerinin çoğunun kısaltmasıyla, Anadolu’ya bir dinleyicinin ilgisini

³²² Bryce, 2003: 75

³²³ Friedrich, 1952: 228

³²⁴ Garstang-Gurney, 1959: 68

³²⁵ Bryce, 2003: 75

³²⁶ Oates, 2004: 172

çekeceğine kuşku yoktur. Genel olarak kâtip okulları, Sümer döneminden itibaren, büyük olasılıkla, bütün Yakındoğu uygarlıklarında kültürel geleneklerin yayılmasının güçlü bir aracı olmuşlardır.³²⁷

Kâtipler toplum içindeki yerlerinin yanı sıra onlara yönelik talep her zaman önemini korumaktaydı. Hititler'in geniş bir faaliyet alanıyla ilgili tuttukları bol miktardaki kayıt ve okuryazarlığın Hitit dünyasındaki büyük ölçüde bir kâtip sınıfıyla sınırlandığı göz önüne alınırsa, kâtiplerin dâhil olmadığı herhangi önemli bir etkinliğin gerçekleştiğini düşünmek zordur. Kâtipler, kopyalama işlerinde, uluslararası anlaşmalarda vasal anlaşmaları gibi önemli belgelerin birden fazla kopyasının çıkarılmasında ve yabancı krallarla, vasal yöneticilerle ve bölge valileriyle yazışmalarda görev almışlardır. Kâtiplerden kraliyet buyruklarını, arsa bağışlarını, yasal bildirileri ve davalarda verilen hükümleri kaydetme gibi işlerde bakarlardı.³²⁸

Kâtipler, ayrıca Hititlerin komşusu ülkelerin dilleri olan Palaca, Luvice, Akadca, Hurrice ve Sümerce gibi dilleri ve bunların çok kullanılan biçimlerini de biliyor olmalıydılar. Çünkü Hitit kütüphaneleri içinde başka ülkelerden getirilen edebi eserlerde vardır. Bulunan tabletler arasında Babil dili ile yazılmış efsane, destan ve başka edebi türler vardır.³²⁹

Hitit toplumunda önemli görevleri üstlenmiş bulunan kâtiplerde kendi aralarında çeşitli rütbe ve ünvanlara sahiptiler. Genelde ve bilhassa metni yazan kâtibin denetçiliği görevini üstlenen GAL DUB.SAR veya GAL DUB.SAR^{MEŠ} denilen “Baş Kâtip veya kâtiplerin başı ya da büyüğü” şeklinde ifade edilmektedir.³³⁰

Anadolu'da Hitit kâtipleri kullandıkları yazı malzemesinin türüne göre isim almışlardır. Kil tablet yazan kâtip başka, tahta tablet yazan kâtip başka adlandırılmıştır. Tableti yazan esas “kâtip” veya diğer bir deyişle Hitiler

³²⁷ Bryce, 2003: 75

³²⁸ Bryce, 2003: 77

³²⁹ Yıldırım, 2004: 112

³³⁰ Karasu, 1990: 224

tarafından en çok kullanılan yazı malzemesi “kil”in üzerine yazdıkları için “Kil Tablet Kâtibi” olarak isimlendirilen kâtipler ise DUB.SAR veya ^{LÜ}DUB.SAR“tahta tablet kâtibi” ise, DUB.SAR.GİŞ unvanlarını belirtmekteydi.³³¹ “Tahta Tablet Kâtiplerini” Anadolu’da hiyeroglif yazısı alt başlığında inceleyeceğiz. Tahta tabletler üzerine hiyeroglif yazı ile yazıldığı görüşü yaygın olduğundan, çivi yazısı ile yazılan kil tabletler üzerinde bu başlık altında değinmemiz daha doğru olacaktır.

“Küçük kâtip veya asistan kâtip” belki öğrencilikle kâtiplik arasına yerleştirilebilen nitelikte olan ^{LÜ}DUB.SAR TUR adı verilen kâtiplikte söz konusudur.³³²

Tabletlerin çokluğu bu belgelerin, kâtipler tarafından saklanması ya da korunması için çeşitli yöntemler geliştirdikleri, belgelerin incelenmesinden anlaşılmaktadır. Bu yöntemler arasında en çok kullanım alanı bulan kolofonlardır. Eski Yunanca “bir şeyin bitmesi” veya “sona ermesi” anlamına gelen “kolofon” kelimesi tabletlerde de genellikle yazının bittiği son kısma rastlamasından dolayı, bu kısma verilmiş olan bir terimdir. Kolofonlarda ise şu konular işlenmiştir: Tablet bitip bitmediği, konusuna göre sayısı belirtilmiştir. Dinî bir metinle ilgili bir tablet kolofonunda da âyin ya da kurbanın veya bayram törenlerinin kaçınıcı günlerinin tamamlanıp tamamlanmadığı hakkında bilgi verilmektedir. Daha sonra da tableti yazan kâtibin adı, bazen soyağacının da birlikte yazıldığı kısım gelmektedir.³³³

Kâtiplik uğraşı içindeki kendi içerisinde bir hiyerarşi söz konusudur. Kâtibin becerisine, deneyimine ve kıdemine uygun oranda meslekte ilerleme olanağı bulunuyordu. Ancak mesleki terfi aşamalarına ilişkin açık bir tabloya sahip olunmasa da, iki ya da üç belgede, sıradan bir kâtip olarak ortaya çıkan ancak daha sonra kâtip okulunun başına geçen Palla’nın oğlu, Anuvanza’nın öğrencisi Angulli gibi bazı kâtiplerin meslekteki güzergâhlarının göstergesi

³³¹ Karasu, 1990: 225

³³² Karasu, 1990: 225

³³³ Otten, 1962: 202

vardır. Bu tür bilgileri tabletlerin son kısmında yer alan kolofonlardan edinmekteyiz.³³⁴

Bir kâtibin Hitit yönetiminin en üst düzeylerine gelmesi Başkâtip seviyesine kadar yükselmeleri mümkündü. Bu üst düzey görevlilerin ömür boyu değil, sınırlı süre görevde kalmaları söz konusuydu. Ancak bu durum, kimi görevlerin aile içinde kalmasına da engel değildi; örneğin Mitannamuva başyazıcıydı, daha sonra bu görevi oğulları Purandamuva ve Valzaziti üstlendi, yine Naninzi adlı bir başka oğlu ve torunu Talmi-Teşup da bu görevi getirilmiştir. Bu gibi üst düzey görevler ailelere göre değil, niteliğe göre verilirdi ama aile üyelerinin bu gibi görevleri üstlenmiş olması, sonrakilere avantaj sağlardı. Böylece bu durum oğullar, aile gelenekleri sayesinde söz konusu görevlerin gerektirdiği zorlu ve kapsamlı eğitime bir an önce başlamalarını sağlamıştır.³³⁵ Hitit kâtiplerinin başı olan bu adamın önemi, yöneticilerden gelen hediyelerden yararlananların sıralanmasında kral, kraliçe ve veliaht prensten hemen sonra gelmesinden anlaşılmaktadır. Bu kâtiplere ayrıca DUMU.LUGAL gibi, kral ailesiyle gerçek kan bağı olmayan birkaç seçkin görevliye verilen onursal “kralın oğlu” ünvanı da verilir.³³⁶

Kâtiplerin, yazmanlık ve idarecilik bilgisinin yanı sıra, tıp bilgisine de sahip olması gerekmekte olduğu düşünülmektedir. KBo IV 12 metninde III. Hattuşili'nin babası zamanındaki hastalığından ve bakımı için başyazıcı Mittannamuva'ya verildiğinden bahsedilmektedir. Hattuşili Mitannamuva'nın itinalı gözetimi altında iyileşmiştir. Bu nedenle başyazıcı II. Murşili ve II. Muvatalli zamanından başlayarak onurlandırıldığı, metinlerde geçmektedir.³³⁷ Bu durum bize, kâtiplerin tıp bilgisine de sahip olduğunu gösterdiği gibi Hattuşili ve başyazıcı Mitannamuva ile ilişkilerinin iyi olduğunu

³³⁴ Bryce, 2003: 82

³³⁵ Brandau-Schickert, 2003: 276

³³⁶ Bryce, 2003: 83

³³⁷ Soysal, 1995: 147

göstermektedir. Yukarıda ele alınan hususları içeren KBo 4.12 (CTH 87) metninin ilgili pasajının transkripsiyon ve çevirisi şöyledir:³³⁸

CTH 87

Öy. (§ 2)

5 Babamın zamanında, ben küçük bir çocukken, bana kötü bir

6 hastalık (geldi) ve babam beni yazmanların başı Middanna'nın

7 eline verdi ve o (benim için) çaba harcadı

8 ve beni hastalıktan iyileştirdi. Middannamuwa ise

9 babam (tarafından) onure edilmiş bir insandı.

10 Beni hastalıktan iyileştirdiği zaman, onu (benim için)

11 onurlandırdı.

Muvatalli Hitit Devleti'nin başkentini Tarhuntaşşa'ya taşımasından sonra Hattuşa'nın idaresini başyazıcı Mitannamuva'ya bırakması çok ilgi çekicidir. Muvatalli'nin başkenti taşımasında, kardeşi III. Hattuşili'nin idaresine verdiği Yukarı Ülke'de fazla nüfuz sahibi olmasından korkması ayrıca güneyden gelecek olan Mısır tehlikesi rol oynamış olabilir.³³⁹ Adı geçen kralın Hattuşa'nın idaresini başyazıcıya bırakması tesadüf olmasa gerektir. Okuma yazma işini yazmanlar yürüttüğü için herhalde başkent kitaplıkları, Mitannamuva yönetimine bırakmış olmalıdır.³⁴⁰ Bu örnek başkâtiplik müessesesinin ne kadar önemli olduğunu ve kral ailesine yakın olduğu yukarıdaki örnekte açıkça görünmektedir.

Kayıt ihtiyacından doğan yazı o kadar işlevselleşti ki aileler çocuklarının okumaları için ellerinden geleni yapıyorlardı. Aileler çocuklarının

³³⁸ Alparslan, 2007: 42

³³⁹ Dinçol, 1982: 44

³⁴⁰ Dinçol, 1982: 98

yetiştirilmeleri ve bir meslek sahibi olmaları için debütçe ayırmaktadırlar. Bu da aileye 6 şekel gümüşe mal olmaktadır:

Hitit Kanunları, Paragraf 200B: *“Eğer bir genci/bir oğlu bir eğiticiye biri verirse ya marangoz olarak ya demirci olarak ya dokumacı olarak ya işçi olarak ya keçeci olarak, o zaman eğiticinin <ücreti için> altı şekel gümüş versin. Eğer (o) onu kusursuz bir şekilde eğitmezse o zaman ona bir kişi versin.”*³⁴¹

Esmâ Reyhan bu durumu, *“bir Hitit gencinin eğiticiye verilerek marangoz, demirci, dokumacı, işçi, keçeci olarak yetiştirilmesi isteyen aileler onların iyi yetişmesinin, kusursuz eğitim almasının garanti edilmesini istemektedirler. Bu amaçla verdiği kötü eğitimin tazmini olarak, eğitici, çocuğun ailesine ya da onunla ilgilenen kişiye bir kişi vermekle yükümlü kılınmıştır”*³⁴² şeklinde yorumlanmaktadır. Ayrıca bu durum, ailelerin çocuklarının eğitilmesi için gösterdikleri bu çabanın karşılıksız kalmaması için eğiticilerin öğrencilere gösterdikleri sert muameleyide açıklamaktadır.

İşî kâtiplik olan kişilerin yanı sıra bazı Hitit görevlilerinde yan branş olarak kâtiplik yaptıkları bilinmektedir. Bunlar; ^{LÜ}A.Zu SAG “Baş hekim”, ^{LÜ}A.Zu “hekim”, ^{LÜ}A.ZU TUR “Küçük hekim veya Asistan hekim”, EN^{URU} Hurma ve EN^{URU} Nerik gibi bazı “Şehir beyleri”, LUGAL DUB.SAR “Kral Kâtibi” DUMU.É.GAL “Saray görevlisi” UGULA É.GAL “Saray başı” ve GAL ^{LÜ}MUHALDIM “Baş ahçı”dır.

Hitit yazımcılarının nasıl eğitildikleri konusunda çok fazla bilgi bulunmamasına rağmen, yazıcıların öğretmen-öğrenci ya da sanatçı-çırak ilişkisinde eğitim gördüklerini söylememiz mümkündür. Ayrıca, elde edilen diğer bir bilgi de çoğunlukla yazım mesleğinin babadan oğula geçmesidir.

³⁴¹ Reyhan, 2010: 73

³⁴² Reyhan, 2010: 74

Hitit toplumunda belirli bir mevkii olan kişilerin ailelerinden seçildiği yani güven duyulabilecek insanlardan meydana geldiği anlaşılmaktadır.³⁴³

Kil tabletin yanında tahta tabletlere yazan kâtiplerde özel bir ünvana sahiplerdi. “Baş tahta tablet kâtibi” ^{LÜ}DUB.SAR, “tahta tablet kâtibi” ise, DUB.SAR.GİŞ unvanlarını belirtmekteydi. Ayrıca 1986 yılında ortaya çıkan Bronz Tablet, yazı yazma sanatının, Hititli kâtipler tarafından nedenli ileri boyutlara ulaştırıldığıнын bir kanıtı niteliğindedir.³⁴⁴

G. Anadolu’ da Kütüphane

Anadolu’da yazının kullanılmaya başlanmasıyla birlikte gelişen yazı gittikçe yazılı belgelerin artmasına neden olmuştur. Bu yazılı belgeler, artan ekonomik ve kültürel ilişkilerin sonucu olarak çoğalınca, onların korunup saklanmasını gerektiren arşiv ve kütüphanelerin ortaya çıkması zorunlu olmuştur.

Anadolu’da yazı önce Asurlu tüccarların getirdiklerinden bahsetmiştik. Asurlu tüccarların aileleri ve ortakları ile olan mektuplaşmaları Kültepe’de tüccarların oturduğu “Karum” denilen özel bölgede, tüccarların evlerinde, özel arşivler olarak bulunmuştur. 1948 yılından beri devam eden Kültepe kazılarında bulunan tablet sayısı yirmi bini geçmiştir. Tabletler o dönemde Kuzey Mezopotamya’da yaygın olarak kullanılan Eski Asurca çivi yazısıyla yazılmıştır.³⁴⁵

Genellikle tapınaklarla bağlantılı olan okulları, Sümerler, “tablet evi” olan é-dub-ba-a terimiyle tanımlamışlardır. Yazı Hitit dünyasına girdiğinde benzer kurumlar Hititler tarafından da kurulmuştur.³⁴⁶ Tablet evi, Sümer ve Babil kültürünün zengin mirasını korumakla kalmamış, bütün Batı Asya’ya

³⁴³ Karasu, 1990: 225–226

³⁴⁴ Karasu, 1990: 224

³⁴⁵ Pulhan, 2003: 50

³⁴⁶ Bryce, 2003: 75

bilgi ve edebiyatın yayılmasında aracı olmuştur. Erken tarihlerde ticaretin artması sonra da imparatorluğun genişlemesi gibi çeşitli nedenlerle Sümer çivi yazısı sistemini ve onunla beraber Mezopotamya'dakine benzer bir okul sistemini Sümer'den İran, Suriye'ye ve Anadolu'ya kadar ulaştırmıştır.³⁴⁷

Hititler'in başkenti Hattuşa'da (Boğazköy) bulunan çok sayıda tablet, Doğu ile kültürel, siyasi ve ticari ilişkileri ortaya çıkartmıştır.³⁴⁸ Ortaköy Şapinuva Arşivi, Anadolu'nun Hitit dönemine ait keşfedilen, Hattuşa'dan sonra ikinci büyük arşivdir.³⁴⁹ Maşat Höyük, çivi yazılı tabletler bulunmuştur.³⁵⁰ Hitit arşivlerinin bulunduğu kentleri daha detaylı inceleyelim.

Boğazköy-Hattuşa arşivi, Büyükkale'nin bulunduğu tepenin yamaçlarındaki A harfi ile adlandırılan, yapının yamaca yaslanmış ve içine güneyden girilebilen alt katı arşivin deposuydu. Bu katta iki büyük enine geçit, önünde buna dik bir oda ve yanında dört uzun oda bulunmaktadır. İçerisinde güneyden girilen üstteki esas katın ise kil tablet arşivi olduğu sanılmaktadır. Bunun içerisinde 3500 tablet yer almaktadır. Ayrıca kalenin en büyük yapısı olan ve D harfi ile adlandırılan yapının alt katının bir arşiv deposu, üst katının ise toplantı salonu olduğu kabul edilmiştir. Bunlardan başka "Yamaçtaki Ev"de dini metinlerin saklandığı bir arşiv binası idi.³⁵¹ Metinlerin çoğunluğu, kehanetler, ilahiler, dualar, ritüeller ve bayramlar gibi dini konularla ilgili olmasına rağmen, bu arşivler, tarihi, politik, yönetimle ilgili, edebi ve yasal özellikteki konularla da ilgilidir.

Boğazköy arşivlerinde, "etiket" adı verilen, oval şeklindeki kil tabletler mevcuttur. Tabletlerin ucundan sarkan bu tabletçikler üzerinde serinin adından başka hiçbir şey yazılı değildir ve bunlar bir olasılıkla parçanın kolay bulunmasını sağlıyordu. Büyük bir olasılıkla ait oldukları tabletin önünde

³⁴⁷ Oates, 2004: 172

³⁴⁸ Yıldız, 1985: 12

³⁴⁹ Süel, 2011: 300

³⁵⁰ Yıldız, 1985: 13

³⁵¹ Yıldız, 1985: 12–13

duruyorlar ve tabletin içeriği hakkında bilgi veriyorlardı.³⁵² Bugün bizim kitaplarımızdaki sırt yazısının görevini yapıyorlardı.

M.Ö. 1650 yılından hemen sonra, Eski Hitit Devleti'nin ilk yılları süresince Suriyeli kâtiplerin, Suriye ve yakın çevresinden Hitit başkentine gelmeleri sonucu Anadolu'ya geçtiği söylenebilir. Böylece yazışmalarda önce Akadca'nın, daha sonra da yalnızca Hititçe'nin kullanıldığı sanılmaktadır. Hititli kâtiplerin eğitimlerinde kullanmış oldukları malzemeleri, yani kelime listeleri, kehanetleri, ritüel prosedürlerini içeren ve ansiklopedik bir yaklaşımı vurgulayan belgelere daha çok "bilimsel literatür" kapsamındaki belgelerdir. Gene bu arşivlerde bulunmuş olan Sümer metinleri, "bilimsel literatür" kapsamına dahil edilmektedir. Yabancı devletlerle yapılan antlaşmalar ve yazışmalar için Akadca, bu dönemin yazışma ve diplomasi dili olarak kullanılmıştır.³⁵³

1906 yılında Büyükkale'de yapılan kazılarda Mısır ve Hitit Devletleri arasında yapılan Kadeş Antlaşması gün yüzüne çıkarılmıştır. Bugün İstanbul Arkeoloji Müzelerinde korunmaktadır. Tabletler arasında Hititlerin komşularıyla olan ilişkilerine ışık tutan diplomatik yazışmalar ve mektuplar önemli bir grup oluşturmaktadır. Bu yazışmalarda o zamanın diplomasi dili olan Akadca dili kullanılmıştır.

1990 yılında başlayan Şapinuva kazılarında bugüne kadar şehrin iki ayrı bölgesinde birçok yapı kalıntısı gün ışığına çıkarılmıştır. Hitit Devleti'nin başkentlerinden Şapinuva, Çorum il merkezinin 53 km güneydoğusundaki Ortaköy ilçesinin 3 km güneybatısında yer almaktadır. Şapinuva Hitit Devleti'nin bir başka önemli merkeziydi. Buradan 4 bine yakın tablet çıkarılmıştır. Bugün için, Ortaköy-Şapinuva Arşivi, Anadolu'nun Hitit dönemine ait keşfedilen, Hattuşa'dan sonra ikinci büyük arşividir. Bulunan 4 bine yakın Hititçe, Hurrice, Hattice, Akadca gibi çeşitli dillerde ve idari, dini, siyasi, fal gibi çeşitli konularda yazılmış tablet ve tablet parçası, bir kraliyet

³⁵² Otten, 1962: 202

³⁵³ Tekoğlu, 1989: 80

arşivi ile karşı karşıya olduğunu gösterir. Ortaköy-Şapinuva tabletlerinin büyük bir kısmının M.Ö. XIV. yüzyıla ait olmaları, Hitit tarihinin zaman dizinsel olarak bu sorunlu dönemin anlaşılmasında önemli rol oynamıştır.³⁵⁴

Maşat Höyük Tokat'ın Zile ilçesinin 20 km güneyinde, Hattuşaş'a bağlı Hitit merkezlerinden biridir. Höyüğün 3. yapı katındaki Sarayın doğuya bakan 19 odasından ikisinde çivi yazılı tabletler bulunmuştur. Bulunan bu Saray arşivindeki tabletler, daha çok Boğazköy'de oturan büyük kral ile bu küçük şehirdeki onun temsilcileri arasında sürdürülen yazışmaları ortaya koymaktadır. M.Ö. 1400 yılına tarihlenen bu sarayın arşivi, Hattuşa ile Maşat Höyük arasındaki yazışmaları içine almaktadır. Din ve edebiyat konularıyla ilgili metinler yoktur ve burası arşiv niteliğindedir. Tabletlerin altında duran kömürleşmiş ağaç parçalarından, yangından önce tabletlerin, Boğazköy ve Kültepe'deki gibi ağaç raflar üzerine düzenli bir şekilde yerleştirildikleri anlaşılmaktadır.³⁵⁵ Boğazköy'de bulunan tabletlerin hepsi aynı yapı içinde değildir. Katalogların içinde sistem prensibi olarak eserlerin yazarın isimlerinin sayıldığını bir vesikada görmekteyiz. Gruplandırma özellikle "Mugauwar" dualarında ve kraliyet fermanlarında. Fakat böyle bir tanzim hiçbir zaman sistematik değildir. Duaların yanında birden bire devlet anlaşmaları görülür.³⁵⁶ Tabletleri içerik yönünden ele aldığımızda, aralarında bir konu birliği olmadığı yani belirli yapılarda belirli konuları içeren belgelerin saklanmadığını göstermektedir.

Hitit çivi yazılı tabletler, başka bölgelerde nadiren de olsa ele geçmektedir. Tarsus, Alalah, Ugarit ve Amarna'dan dağınık örnekler bulunmuştur.³⁵⁷

³⁵⁴ Süel, 2011: 300–301

³⁵⁵ Yıldız, 1985: 13

³⁵⁶ Otten, 1962: 206

³⁵⁷ Tekoğlu, 1989: 79

III. DİĞER UYGARLIKLARDA ÇİVİ YAZISI

1. Ebla

Mezopotamya'nın batı yarısında konuşulan bir Sami dil olan Amurru dilinin bir varyantıdır. Bugünkü adı Tel Mardih, Suriye civarında olan Ebla'da 1964 yılında yapılan kazılar sonucunda, Suriye'de M.Ö. III. binyılda çivi yazısının kullanıldığı anlaşılmıştır.³⁵⁸ M.Ö. 2400 yıllarından itibaren Eblacaya da çivi yazısı uyarlanmış ve yeni seslere göre düzenlenmiştir.³⁵⁹

Ebla dilin bir Proto-İbrani dili ve Batı-Semitik dillerinin öncüsü olduğu kabul edilmektedir. Abu Salabih tabletlerinden anlaşıldığına göre, Sümer ile çağdaş olan ve ticari ilişkilerinin yanı sıra Sümerlerin edebi geleneklerini de önemli ölçüde benimseyen Eblalılar, kendi ekonomik kayıtlarını tutmak için de Sümer hece işaretlerini kullanmışlardır. Tabletlerin %80'inin Sümerce ve sadece %20'sinin Ebla dilinde yazılmış olması, metinlerin kolayca anlaşılmasını sağlamakla birlikte Ebla dili üzerine yeterince bilgi sahibi olabilmemizi de önlemektedir. Metinlerde karma bir sistem izlenerek, çoğu isim, fiil ve sıfatlar Sümerce; edat, zamir, bağlaç ve özel isimler ise Ebla dilinde verilmiştir.³⁶⁰

Ebla dili, Ebla'nın Akad Kralı Naram-Sin (M.Ö. 2254 – 2218) tarafından zaptına kadar kullanılmıştır. Bu dile ait bilgilerin çoğu, Kuzey Suriye'de Halep yakınlarındaki Ebla (Tel Mardih) kentinde, G Sarayı'nda bulunan arşivdeki binlerce yazılı tablete dayanır.³⁶¹

³⁵⁸ Alparslan, 2009: 65

³⁵⁹ Köroğlu, 2010: 35

³⁶⁰ Hırçın, 1998: 15

³⁶¹ Köroğlu, 2010: 35

2. Elam

İran'ın Mezopotamya'ya komşusu Kuzistan bölgesinde, eski adıyla Elam'da Proto-Elamit adı verilen piktografik yani resim karakterli bir hiyeroglif yazısı ortaya çıkmıştır. M.Ö. 3000 yılı dolaylarına tarihlenen bu yazı ile ekonomik içerikli olduğu anlaşılan yüzlerce tablet yazılmışsa da, sayı işaretlerinin dışında, ses değerleri kesin olarak saptanabilen işaret sayısının azlığı nedeniyle, sistem tam anlamıyla çözülememiştir. Bu yazı uzun süre içinde evrimleşmesi ile M.Ö. 2200 yıllarında işaretlerinin daha basitleştiği, fakat piktografik karakterini kaybetmemiş bir yazı biçimi meydana gelmiştir. Bu yazı bir süre sonra yerini, Mezopotamya'dan alınan çivi yazısına terk etmiştir.³⁶²

Elam uygarlığının başkenti Susa, İran körfezinin kuzeyi ve Aşağı Dicle Nehri arasında, bugünkü İran sınırları içerisinde olan bölgedir. Elam eski dönem tarihi de Sümer ve Akad uygarlıklarının tarihleri ile çağdaştır. Yüzyıllar boyu Batı Asya'nın önemli krallıklarından biri olarak hüküm süren ve M.Ö. 640 yılında Asur İmparatorluğu tarafından tarih sahnesinden silinen Elam yazı tarihi de ilginç süreçlerden geçmiştir.

Proto-Elam olarak adlandırılan, Susa'da ortaya çıkan yerli piktografik yazının tarihi Uruk tabletleri kadar eskidir. Akad hanedanı döneminde, Susa kâtipleri, bir süre Sümer yazısını kullanmışlardır, ancak çok geçmeden Elamlı bir istilacı olan Puzur -Insusinak, Proto-Elam özelliklerine dayanan yerli bir yazı üretti. Çok az deşifre edilebilen bu yazının da ömrü çok kısa olmuş ve bundan sonraki 600 yıl süresince, sadece 4 metin dışındaki bütün belgeler Babilce yazılmıştır.

Orta Elam döneminden itibaren ise, tekrar Elam dilinde yazılan çivi yazılı metinlerin başladığını görüyoruz. Budönemde Babil'den kısıtlı sayıda işaret alınarak, fonetik Elamca kelimeler, ideogramlar şeklinde ifade edilmiştir. 80'den fazlasının hece işareti olduğu bu yazıda, toplam

³⁶² Dinçol, 2006: 24

karakterlerin sayısı, 113'tür.³⁶³ Akhaimenid Sülalesi dönemi yazıtları Elam dili ve kullandıkları çivi yazısı hakkında bilgi vermektedir. Bunlardan en önemlisi daha öncede bahsettiğimiz gibi üç dille yazılan bu yazıt Bisütun anıtıdır. Eski Persçe ve Babilce yazılarının da bulunmasıyla Elamcanın yorumlanması ve çözümlenmesi aşamasında büyük kolaylıklar sağlamış olmasına rağmen Elamca diğer dillere oranla daha az bilgi içermektedir. Akhaimenidler dönemi yazıtları, bilinen bir dilin yardımıyla diğerlerinde çözümünün olanaklı görüldüğü üç dilli bir yazıt olarak göz önünde bulundurulabilirdi.

Grotefend, çalışmaları süresince her üç metni ayrıntılarıyla kendi aralarında inceleyerek kıyaslama yöntemini kullanmak zorunda kalmıştır. Bu kıyaslamadan bir takım sonuçlar ya da her bir yazıyı saran karanlığı bir nebze olsun aydınlatan varsayımlar çıkarıyordu. Çözümüne ulaşmak fazla uzun sürmemişti, ikincisi tam anlamıyla, açıkça heceye dayalı bir sistem sunuyordu. Burada işaretlerin her biri telaffuz edilebilir bir sese gönderme yapıyordu: çoğunlukla basit (a, gu, ya da ab) bazen karmaşık (pan, mush) bir hece türü söz konusuydu. Belirli sayıdaki karakterler, bazen “düşünce yazısı” olarak kullanılabilirler ve doğruca bazı şeylere gönderme yapabiliyorlardı. Bunlardan biri, hecesel bağlamda *kur* olarak telaffuz edilirken, başka yerlerde “dağ”ı belirtmek amacıyla kullanılabilirdi. Bir diğeri *an* olarak okunurken bir başka yerde “tanrı”yı belirtebiliyordu. Bir başkası da bazen *min* hecesini, bazen de “kadın” olgusunu işaret ediyordu.³⁶⁴ Çalışmalar sonucunda yaklaşık yarım düzine karakterin herhangi bir şekilde telaffuz amaçlı kullanılmadığı görüldü: daha öncede bahsettiğimiz gibi determinatif adı verilen bu işaretler, nesnenin sınıfına ya da yapısına ilişkin bir şeyler eklemek amacıyla kullanılmıştır. Bir erkek özel isminin önündeki dik bir çivi işareti, bu ismin erkek cinsiyetini vurgulamaktaydı; bir başka işaret bir kadını; bir diğeri bir tanrıyı belirtiyordu. Dolayısıyla diğerlerine göre biraz daha karmaşık yapıya

³⁶³ Hırçın, 1998: 15

³⁶⁴ Bottero-Stéve, 2013: 33

sahip olmasına rağmen ilk kolonun anlaşılması, her zaman yazının çözümünde ilerleme kaydedilmesini sağlıyordu.³⁶⁵

Yazıtların ikinci bölümünde, yani bugün bildiğimiz üzere Yeni Elam dilinde yazılmış metinlerde geçen işaretlerin sayısı, üçüncü bölümdekilere oranla daha azdı ve çözümlenmesi nispeten daha kolay görünüyordu. İlkinde sadece kırk kadar farklılık bulunurken, ikinci bölümde yüz farklı işaret, üçüncü bölümde beş yüze kadar farklı işaret bulunuyordu. Kelimeler arasında bir bölme işaretinin yokluğu, çözümleme işlemleri için bir engel oluşturmuştur.³⁶⁶

Yeni Elamca'nın çözümlenmesi yolunda ilk girişimleri 1837'de Grotefend tarafından yapılmıştır. Bu alandaki daha iyi sonuçlara, Norris'in 1853'te büyük Bisütun yazıtını yayımlaması üzerine ulaşılmıştır. Bu yayınlı daha önceden bilinen şahıs adlarının miktarı yaklaşık 40'tan 90'a kadar çıkabilmiştir. Bu yayınlı, Elamca hece işaretlerinin çok büyük bir kısmı tespit edilebilmiş ve Persçe çevirisi yardımıyla hem sözlük hem de gramer bazında kelimeler tek tek açıklanabilmiştir. Ama yine de batı İran bölgesi dışında fazla yayılmamış olan bu yazının grameri hakkında belirsizlikler bulunmaktadır. Diğer çivi yazılarına göre bu dille yazılanlar üzerine çalışan bilim adamlarının azlığı da önemli bir eksiklikler. Batı İran bölgesi dışında fazla önem ve yaygınlık kazanmayan bu dille günümüzde uğraşan bilim insanlarının sayısı oldukça azdır.³⁶⁷

Çivi yazısının çözümünde kullanılan Bisütun yazıtlarında Pers kralları aynîmetni yan yana bu üç dilde yazmışlardı. Elamca da Sümerce gibi dördüncü binyılın sonlarından itibaren kullanılmaya başlanmıştır ve diğer Önasya dillerinden farklı özelliklere sahip bir dildir. Persepolis, Susa, Kabnak, Anşan (Tall-i Malyan) gibi kentlerdeki arşivlerde bu dilde yazılmış belgeler bulunmuştur.³⁶⁸

³⁶⁵ Bottero-Stève, 2013: 34

³⁶⁶ Bottero-Stève, 2013: 19

³⁶⁷ Friedrich, 2000: 51

³⁶⁸ Köroğlu, 2010: 36

3. Ugarit

M.Ö. XIV. yüzyılda Suriye sahilinde Lazkiye yakınlarında bulunan modern adı Ras Şamra olan Ugarit'te 1929 yılında yapılan kazılar sonucunda sayıları bini bulan kil tabletler bulundu.³⁶⁹ Çivi yazısının son gelişme safhasını ortaya koyan Ugarit çivi yazısı Mezopotamya'da ve Anadolu'da kullanılan çivi yazıları gibi bir hece yazısı değil, tam anlamıyla alfabetik bir yazıydı. Suriye topraklarında yeni bir kültür etkeninin varlığı ortaya çıkarılmıştır.

Bu yeni yazıyla, bilinen Babil çivi yazısı arasındaki farklar hemen dikkat çekmiştir. Oldukça basit bir formu bulunan 30 kadar işareten meydana geliyordu ve dilde herhangi bir determinatif türü mevcut değildi. Burada Babil çivi yazısına eş bir hece yazısının söz konusu olmadığı, aksine Pers yazısına yakın benzer bir yazıyla karşı karşıya kalındığı kısa sürede anlaşılmıştır.³⁷⁰ Kelimeleri birbirinden ayıran ve dikey bir çividen oluşan bir işaret kullanılırdı. Bu işaret başlangıçta çözümleme işleminin daha kolay olacağını göstermiş olsada öte yandan çiftdilli metinlerin yokluğu başka bir engel olarak ortaya çıkmıştır.³⁷¹ Ancak bu kadar az sayıda işaretin yorumlanması, 100 veya daha fazla işareten meydana gelen bir hece yazısının yorumlanmasından daha kolay olabilirdi.

Dilin gramer yapısını ortaya çıkarmak için kelimeler arasında kullanılan ayraç işareti yol gösterici olmuştur. Bu işaretler daha geç dönemlerde ortaya çıkan, İbrani ve Fenike semitik alfabelerinde olduğu gibi, sadece sessiz harflerle ifade edilen harfleri yansıtır, ancak Ugarit alfabesinde 3 tane de sesli harf kullanılmıştır. Soldan sağa doğru ve stylusle kil üzerine yazılmalarından başka hiçbir ortak yanları yoktur.³⁷²

Ugarit dili, Sami dil ailesine bağlıdır ve böylece çağdaş olan Akadca (Babilce- Asurca) ile akrabadır. Ugaritçe olarak yazılmış kil tabletlerin

³⁶⁹ Alparslan, 2009: 66

³⁷⁰ Friedrich, 2000: 109

³⁷¹ Alparslan, 2009: 66

³⁷² Hırçın, 1998: 20

arasında ekonomik içerikli metinler olduğu gibi, mitolojik ve dini içerikli metinler de çok sayıda mevcuttur.³⁷³ Bu yazı, M.Ö. 1200 yıllarında Ugarit'in deniz kavimleri göçü sonucu tahribine kadar kullanılmıştır.

Halleli Semitist Hans Bauer, 1930 yılında Sami dillerindeki sessiz harf değerlerini Ugaritçede okunamayan kelimelere vermeye çalışarak deneme yanılma yoluya bulmaya çalışmıştır. Sami dillerindeki sessiz harflerin yerleştirilmesiyle yapılan bu okuma girişimi sonucunda 17 işaretin ses değeri tam olarak saptanabilmiştir. Kazılar sonucu orataya çıkartılan birkaç bronz balta üzerinde yer alan yazıtların da kuşkusuz önemi büyüktür. Bu yazıtlardan bir tanesi oldukça kısıydı ve yalnızca altı işaretten meydana geliyordu. Bir diğerindeki ise yine birinci yazıttaki altı işaretin aynı ve buna ilaveten dört ayrı işaretin varlığı dikkat çekmekteydi. Bauer, burada mülkiyet sahibinin ismini arıyordu. Bu dört işaret için “balta” anlamında bir kelimenin varlığını düşünmüştür ki, İbranice *garzen* olarak okunmakta ve *grzn* sessiz harflerinden oluşmaktadır, daha sonradan da anlaşıldığı gibi Ugarit dilinde de *hršn* olarak görünmektedir.³⁷⁴

Fransız araştırmacılar Dhorme ve Virolleaud, Ugarit dili ile yakından ilgilenmişlerdir. Dhorme ve Virolleaud, Bauer tarafından ortaya konmuş olan, konsonantlara dayalı okuma girişiminin daha kesin bir okuma girişimi olduğu yapılan çalışmalarda görülmektedir. Bu okuma girişimi daha önce metinlerde aranmamış birtakım Hurri tanrı adlarının da bilinmesine yardım etmiştir. Babil çivi yazılı, diğer bir kısımda Ugarit çivi yazılı belgelerde Ugarit ülkesi sınırları içerisinde kalan merkezlerle ilgili bilgiler edinilmektedir.³⁷⁵

Ugaritçe fonetik olarak yazılmış listelerden birinde, şarap dağıtım miktarı belirtilmiştir. Bu testilerin toplam miktarı 148 adet olarak geçmekte ve

³⁷³ Alparslan, 2009: 67

³⁷⁴ Friedrich, 2000: 109–110

³⁷⁵ Friedrich, 2000: 110–111

listenin sonunda tam bu miktara denk olarak Akadca 1 *me-at* 48 DUG GESTIN “148 testi şarap” ifadesi yer almaktadır.³⁷⁶

4. Hurri

Araştırmaların daha ilk safhalarında Mitanni dili ve Subarca terimleri, Hurri dilini tanımlamak amacıyla kullanılıyordu. Yani Kuzey Mezopotamya’da Hurrice konuşan bölgenin adı Subartu idi. Hitit çivi yazılı metinlerde, *Hurlili* olarak geçmektedir. Bu dilin ismi, Hitit metinlerinde genellikle “Hurri Ülkesi’nin şarkıcısı şöyle şarkı söylüyor” ya da “şarkıcı, Hurlili şarkısını söylüyor” gibi bir formülle işaretlenen Hurrice pasajlardan elde edilmiştir.³⁷⁷

M.Ö. III. binyılın son yüzyıllarında Hurriler, coğrafi olarak Kuzey Mezopotamya ovasına ait olan Mardin bölgesinde bulunuyorlardı. Bu semitik ve Hint Avrupalı olamayan etnik grubun, Doğu Anadolu dağlarını aşarak Anadolu’ya gelmiş oldukları genellikle kabul edilen bir görüştür. M.Ö. II. binyılın başlarında Hurriler, Güney Anadolu ve Kuzey Mezopotamya’ya dalgalar halinde yayılmışlardır.³⁷⁸ M.Ö. XVI. yüzyıl sonlarına doğru, bölgeye gelen İndo-Ari kökenli savaşçı toplumla bir devlet örgütü haline gelmiş ve bu devlete resmi bir ad olarak Mitanni Devleti denilmiştir. Mitanni, daha çok bölgeye verilen coğrafi bir isim olarak korunurken, halkın çoğunun Hurrili olması nedeniyle, bu isim kullanılmaya devam etmiştir. Yaklaşık M.Ö. 1340 yıllarında Hititler tarafından zayıflatılan Mitanni devleti, önce Asur İmparatorluğu’nun vasali olmuş, M.Ö. 1270 yılında ise, Asur kralı I. Salmanassar tarafından siyaset sahnesinden atılarak, bir Asur eyaleti haline gelmiştir.³⁷⁹

Eski yakındoğu metinlerinde Hurrilere ait bazı özel isimlere ve kelimelere rastlanmıştır. Bu kelimeler arasında özellikle at yetiştirmekle ilgili

³⁷⁶ Friedrich, 2000: 111–112

³⁷⁷ Gurney, 2001: 108

³⁷⁸ Tekoğlu, 1989: 83

³⁷⁹ Hırçın, 1998: 16

bazı teknik terimler bulunmuştur. Bunların, daha sonra atların eğitimiyle yakından ilgilenen Hititleri etkilemiş olması mümkündür. Sümerce, Akadca, Hatti dili, Palaca ve Luvica'den sonra İndo-Aryan özellikleri içeren bu iki dil, Hitit arşivlerinin 6. ve 7. dillerini meydana getirmektedir.³⁸⁰

Hurri tabletlerinin belli başlı buluntu yerleri Boğazköy'den başka Ortaköy (Şapinuva), Kuzey Suriye'de Ras Şamra (Ugarit), Suriye'nin orta Fırat bölgesinde Meskene (Emar)'de, yine Suriye'de Tel Hariri (Mari)'de, Yukarı Mezopotamya'da Tel Berak ve Mısır'da Tel el-Amarna'dır. Boğazköy'de bulunan Hurrice metinlerin büyük çoğunluğu dinsel içeriklidir. Huri diline ait zengin şahıs adı malzemesi Akadca yazılı Nuzi (Kuzey Irak'ta Kerkük civarında) tabletlerinde ortaya çıkmış ve işlenerek yayınlanmıştır. Hurice kişi adlarına diğer bazı merkezlerde özellikle Tel Açana'da (Alalah) bulunan tabletlerde de rastlanmaktadır.³⁸¹

Hurriler çivi yazısını Akadlardan almışlardır. Ancak ne semitik, ne Hint-Avrupa dilleriyle ve ne de Sümerce ile yakınlığı olmayan dillerinin, sadece yine ölü bir dil olan Urartuca ve bugün yaşayan bazı Kafkas dilleriyle akrabalıkları saptanabilmektedir. 1983 yılında Boğazköy'de bulunan Hurrice - Hititçe çift dilli metinler, bu dil ve grameri hakkında oldukça önemli bilgiler vermiştir. Yine Boğazköy'de Babil Gılgamış Destanı'nın Hurrice çevirisine ait fragmanlar, Akadca – Hurrice çift dilli metinler ve Hurrice kelimelerin karşılıklarını Sümerce, Akadca ve Ugarit dilinde veren okul metinleri, Ugarit'te de bu 4 dildeki kelimeleri paralel kolonlar halinde veren bir sözlük metni bulunmuştur.

1877 yılında Tel-el Amarna'da bulunan M.Ö. XV. yüzyılın sonu XIV. yüzyılın başına tarihlenen, Mitanni kralı Tuşratta'nın Mısır kralı III. Amenophis'e gönderdiği uzun mektup, Hurri dilinde yazılmış en önemli kaynaktır.³⁸² Tuşratta değişik dönemlerde Mısır'a pek çok mektup

³⁸⁰ Tekoğlu, 1989: 84

³⁸¹ Alp, 2002: 19–20

³⁸² Hırçın, 1998: 17

göndermiştir. Bunların hemen hemen hepsi Akadcadır. Yalnızca bir tanesi Hurrice yazılmıştır ve 400 satırdan fazla bir uzunluğu vardır. Çivi yazılı bir metinde şahıs adları, tanrı adları, yer adları ve benzerleri, bilinmeyen bir dilde yazılmış olsalar da, determinatifler aracılığıyla kolaylıkla tanınabilmektedir. Mitanni Mektubu'nda yer alan isimler Tuşratta'nın Akadca yazılmış mektuplarındaki isimlerle aynı olduğundan, şimdi burada, Hurrice yazılmış olanlarla aynı şeylerden bahsetmiş olabileceklerinin ileri sürülmesi gerekir.³⁸³

Mitanni mektubundan sonra bir diğer önemli dil anıtı 1983 yılında Boğazköy'de bulunan Kuzey Suriye menşeli *Serbest Bırakma Destanı*'dir. Halep'in 65 km. güneyindeki Ebla'nın Kral Mengi'nin Fırtına tanrısı Teşup'un emri üzerine köleleri serbest bırakmayı istemesini ve bu isteğe bölgedeki güçlü ailelerin karşı çıkmasını ve buna karşı Ebla'yı Teşup'un tehdit etmesini işleyen Hurrice eser Hititçe tercümesi ile birlikte düzenlendiği için Hurri dilinin araştırılmasında yeni atılımlara neden olmaktadır. Bu eser, Orta Bronz çağında Suriye'deki etnik durumu çok iyi canlandırmaktadır. İki dilli metin Orta Hitit çağında yazılmışsa da Hurrice orijinalinin yazılışı çok daha gerilere, belki de Orta Bronz çağın başlangıcına gitmektedir.³⁸⁴

IV. Tuthaliya zamanına ait olan Boğazköy'ün kuzeyindeki Yazılıkaya açık hava kaya tapınağında hiyerogliflerle yazılı tanrı adlarının büyük ölçüde Hurrice oluşu Hitit kültürüne Hurri etkisinin zirvesini oluşturmaktadır. Mitolojide Kumarbi Efsanesi ile Ullikummi Destanı Hurri kültürünün Hitit kültürüne etkisine diğer bir örnektir.

Hurrice, Sümerce, Hattice ve Urartuca, Türkçe gibi bitişken bir dildir. Bu dillerde bir kelimenin anlamı sonuna eklenen eklerle değişmektedir. Bu bakımdan yaşayan diller arasında Türkçe ile yakınlık gösterirler. Hurice ile Urartuca arasında yapılan karşılaştırmalar bu iki dilin çok yakın akraba olduklarını ortaya koymuştur.³⁸⁵ Bu dillerden yalnız Urartuca Hurricenin yakın

³⁸³ Friedrich, 2000: 105

³⁸⁴ Alp, 2002: 20

³⁸⁵ Günbattı, 2007: 39

akrabası ve onun M.Ö. I. binin ilk yarısında Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgesindeki devamıdır. Hurrice Türkçede olduğu gibi gramerde cinsiyet ayrımı yoktur. Hurricede ön ek yoktur. Gerek isimler gerek fiiller son ekler ile çalışmaktadır. İsimde son ekler ile ilgili bazı örnekler; Akkade “Akad”, Akkaduhe “Akkad’lı”, Hatti “Hatti ülkesi”, Hattuhi “Hitit”, ašte “kadın”, aštuhhi “kadına ait, dişi” gibi.³⁸⁶

Hurri dili üzerine yapılan araştırmalar, birkaç bilim adamının eş zamanlı yazılarıyla 1890 yıllarında başlamıştır. Sonradan Bedrich Hrozný ve Emil O. Forrer, Boğazköy arşivlerinde Hurrice belgelerin bulunduğunu keşfetmişlerdir.³⁸⁷ Goetze ve Laroche gibi çalışmaları başarıyla sonuçlanmış araştırmacılar arasında Introduction to Hurrian (Hurriceye Giriş) kitabının yazarı E. A. Speiser bu alanda çalışmış bilim adamlarındandır.³⁸⁸

Sedat Alp, Hurricenin araştırılmasında büyük ilerlemeler kaydedilmiş ise de bu dilin Hititçenin anlaşılma düzeyine ulaşılabilmesi için daha uzun yıllar araştırılması gerektiğini ortaya koymuştur.³⁸⁹

5. Pers

Eski Persçe, M.Ö. VI. yüzyılın ortalarından M.Ö. IV. yüzyılın ikinci yarısına kadar Ahamenid sülalesinin resmi diliydi. Çivi yazısından sadece dış görünüş itibarıyla etkilenmiş ve yarı alfabetik bir yazı sistemi ile yazılmıştır.³⁹⁰ Bu yarı alfabetik yazı çivi yazısının doğal gelişimi sonucuna oluşmamış, bunda Elam ile olan kültürel ilişkisi çivi yazısını benimsemesine neden olmuştur. Olasılıkla o dönemde Arami alfabesinin Önasya’da hâkim bir dil haline gelmesi, yazının alfabetik değer kazanmasına yol açmıştır. Böylece bu

³⁸⁶ Alp, 2002: 21–22

³⁸⁷ Tekoğlu, 1989: 84

³⁸⁸ Friedrich, 2000: 106

³⁸⁹ Alp, 2002: 23

³⁹⁰ Alparslan, 2009: 67

kavimlerin yazım türlerinden çeşitli özelliklerin bir araya getirilmesi sonucu böyle karışık bir sistem orataya çıkmıştır.

Eski Pers çivi yazısında toplam 41 işaret vardır. Bu işaretlerin 36 tanesi hece işareti, 5 tanesinde ideogramdır. Bunlardan 3 tanesi sesli harftir. Bugünkü İran sınırları içinde kalan Bisütun'daki ünlü yazıtta olduğu gibi o dönemin yazıtları, çoğunlukla Eski Persçe, Elamca ve Babilce olmak üzere üç dilde yazılmıştır.³⁹¹ Ayrıca kaya yazıtının yanı sıra taş, metal, mühür ve ağırlık taşları üzerine de yazıldığı saptanmıştır.³⁹² Eski Persçe, III. Artaxerxes'ten sonra (M.Ö. 358–338) tamamen terk edilmiştir.³⁹³

Çivi yazısı Sümerde doğup, Önasya dünyasında işlerlik kazanarak, Pers dünyasına kadar yayıldığından bahsetmiştim. Çivi yazısı ile yazılan dillerin çözümü ise, tam ters noktadan başlayarak, Eski Perçe yazıtları çözümlemeye ışık tutmuştur.³⁹⁴

Eski Persçe'nin çözümlenmesine ışık tutan Bisütun anıtının bulunması ve anıt hakkında detaylı bilgiyi vermiştim (bkz. s.41–42).

1802 yılında Friedrich Münter, üç dilli yazıtların Ahaimenid krallarına ait olduklarını ve bu nedenle dillerinin de Zerdüştlarin kutsal kitabı olan Avesta'nın diline akraba olması gerektiğini tasdik etmiştir. Kelime ayracını fark ederek ilk versiyonunun alfabetik, ikincisinin hece sistemi ve üçüncüsünün de ideografik olarak yazıldığını söylemiştir. Tam olarak gerçeği yansıtmasa da doğru adım atmıştır. Metinde geçtiğini tahmin ettiği “kral” ve “kralların kralı” ifadelerini doğru yerinde bulmuştur.³⁹⁵

Grotefend'in Bisütun anıtını çözümlemek için büyük katkıları olmuştur. Grotefend tarafından çözümlenmiş iki yazıtın bugünkü bilgilerimizle nasıl

³⁹¹ Hırçın, 1998: 20

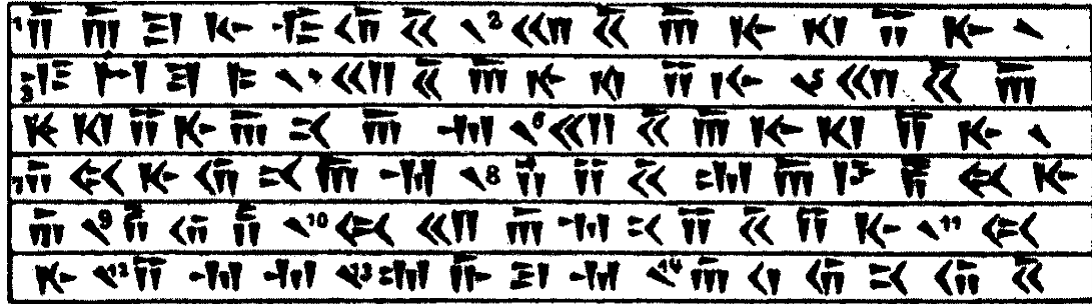
³⁹² Hırçın, 1998: 21

³⁹³ Hırçın, 1998: 21

³⁹⁴ Hırçın, 1998: 26

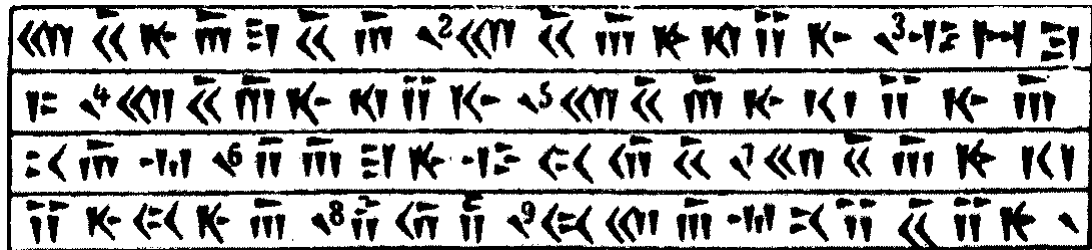
³⁹⁵ Friedrich, 2000: 71

okunması ve tercüme edilmesi gerektiğini bulmuştur. ³⁹⁶

Çevirisi:

“Dareios, büyük kral, kralların kralı, ulusların kralı, Hystaspes’in oğlu, Akhaimenid soyundan, bu sarayı inşa eden (o’dur).”

Çevirisi:

“Kserkses, büyük kral, kralların kralı, Dareios’un, kralın oğlu, Akhaimenid soyundan.”

Böylece Grotefend, kısa bir zamanda ve herhangi bir çift dilli yazıtın yardımı olmaksızın, o zaman değin tamamen bilinmeyen işaretleri okumakla yazıtların anlaşılmasına öncülük etmiştir.³⁹⁷ Onun girişimlerinin üzerinden on yılı aşkın bir süre geçtikten sonra, 1826 yılında Danimarkalı Profesör Rask, “kralların kralı” ifadesinde bir genetif plural eki saptayabilmiş ve 1836 yılında Avesta metinleri konusunda uzman Fransız Burnouf ve ondan biraz daha başarılı, Bonn’da Sanskritçe Profesörü Alman Araştırmacı Christian Lassen,

³⁹⁶ Friedrich, 2000: 74

³⁹⁷ Friedrich, 2000: 76

yazıtların birinde var olan halklarının bir listesini çıkararak, Eski Persçedeki işaretlerin büyük bir kısmının değerlerini saptayabilmişlerdi.³⁹⁸

1835 yılında, Albay Henry Rawlinson İran'da askeri danışman olarak görevlendirildi ve bölgede yaptığı gezilerde Eski Persçe yazıtları yerinde inceleme fırsatı bulmuştur. Mezopotamya'da yazının çözümülenmesi başlığı altında bu konu detaylandırılmıştır.

En son çivi yazılı belge M.S. 74 yılına tarihlenmektedir.³⁹⁹ Yani bilinen en eski belgesinin M.Ö. 3200'e, sonuncusunun ise M.S. I. yüzyıla tarihlendiği çivi yazısı, 3000 yıldan daha fazla bir süre kullanıldı. Bu süre içerisinde Pers ülkesinden Anadolu'ya, Hazar denizinden Nil kıyılarına kadar, tek uluslararası yazı sistemi ve medeniyetin büyük bir aracıydı.

³⁹⁸ Friedrich, 2000: 78

³⁹⁹ Dinçol, 2006: 24

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HİYEROGLİF YAZI

I. MİSİR'DA HİYEROGLİF YAZI

Mısır, 15–25 km genişliğindeki Nil Vadisi'ni kaplar. Dünyanın en uzun nehri olan Nil, Viktorya Gölü civarında ortaya çıkar ve kuzeye doğru akarak Akdeniz'e dökülür. Eski Mısır Uygarlığı, Nil Vadisi'nde gelişmiştir. Nil Vadisi'nin batısı dağlık olan Batı Çölü, doğusunu Doğu Çölü, Kızıldeniz tepeleri ve Kızıldeniz sınırlamaktadır.

Hiyeroglif yazısı, Mısır'da icat edilen ve daha sonra Ege ve Anadolu'da etkisahasını genişleten, işaretleri resim özellikleri taşıyan yazıların genel bir ismidir.⁴⁰⁰ Hiyeroglif eski Mısırlıların, anıtların,⁴⁰¹ mezar taşlarının⁴⁰² ve sütunların üzerini kazıyarak yaptıkları şekillere Yunanlıların⁴⁰³ verdikleri addır. “Hiyeroglif” kelimesi Yunanca Hieroglyphikos kelimesinden gelmektedir.⁴⁰⁴ “Kutsal” anlamına gelen “hieros” ve “oymak” anlamına gelen “glyphikos” sözcüklerinin birleştirilmesinden oluşmakla beraber Yunanca da “kutsal oyma” ya da “kutsal yazı” anlamına gelmektedir.⁴⁰⁵

Mısır geleneğine göre hiyeroglif, bilgelik ve öğrenim tanrısı Thot tarafından yaratılmış ve insanlara bağışlanmıştır.⁴⁰⁶ Bundan dolayıdır ki hiyeroglif “tanrıların yazısı” olarak atfedilmektedir.⁴⁰⁷

⁴⁰⁰ Dinçol, 2006: 23

⁴⁰¹ Uçankuş, 2000: 692

⁴⁰² Jean, 2012: 29

⁴⁰³ Uçankuş, 2000: 692

⁴⁰⁴ Jean, 2012: 27

⁴⁰⁵ Uçankuş, 2000: 692

⁴⁰⁶ Brewer-Teeter, 2011: 137

⁴⁰⁷ Jean, 2012: 28

A. Mısır Hiyeroglif Yazısının Özellikleri

Hiyerogliflerde genel olarak tanrıların ve tanrı sayılan firavunların adları, metinlerde bu sözcüklerin kutsal niteliğinin belirtilmesi için kartuş adı verilen çerçeve içerisine alınmıştır.⁴⁰⁸ (bkz.res. 26)

Hiyeroglifler sütunlar halinde yukarıdan aşağıya doğru veya satırlar halinde yazılırdı.⁴⁰⁹ Yazının yönü değişkendi; sabit değildi.⁴¹⁰ İlk hiyerogliflerin bazıları soldan sağa doğru yazılmış olmakla beraber bunlar çoğunlukla sağdan sola ya da yukarıdan aşağıya doğru yazılırdı.⁴¹¹ (bkz. res. 27) Ayrıca, bütün insan ve hayvan figürleri, el ve ayaklar satır başına doğru bakmaktaydı.⁴¹² Hiyerogliflerin okuma yönlerinin belirlenmesi her zaman kolay olmayabilirdi.⁴¹³ Örneğin, bir anıtın ya da bir tapınağın duvarındaki bir yazı önemli bir tanrı ya da firavun heykelinin yakınındaysa yazıtlardaki yüzler onlara dönük olurdu; bu durum okumanın yönünü değiştirdiği gibi yorumu da zorlaştırıyordu.⁴¹⁴

Tanrının bir hediyesi olarak bilinen hiyeroglif yazısı, “küçük çapta bir sanat”⁴¹⁵ olarak da kabul edilir. Yazının simetrik ve dengeli olması ona bu özelliği kazandırmıştır. Aynı zamanda işaretler arasında metnin görüntüsünü bozacak boşluklar bırakılmamaya çalışılmıştır.⁴¹⁶ (bkz. res. 27)

Hiyeroglifler tanrısallığın her şeyden önemli olduğunu vurgulamak için tanrıların isimlerini her zaman önce yazmaktaydılar. Tanrıları onurlandırmak amacıyla yapılan bu durum hiyerogliflerin kutsal göstergeler oluşturduğunu bize belirgin bir şekilde göstermektedir.

⁴⁰⁸ Jean, 2012: 28

⁴⁰⁹ Faulmann, 2005: 23

⁴¹⁰ Friedrich, 2000: 19

⁴¹¹ Friedrich, 2000: 19

⁴¹² Friedrich, 2000: 19

⁴¹³ Jean, 2012: 29

⁴¹⁴ Jean, 2012: 29

⁴¹⁵ Brewer-Teeter, 2011: 148

⁴¹⁶ Brewer-Teeter, 2011: 148

Çünkü Tanrı Amon'un ismi herşeyin üstünde gelmekteydi.⁴¹⁷ Örnekten de anlaşılacağı gibi Eski Mısır tanrıları durmaksızın yüceltilmiştir.⁴¹⁸

Mısırlar, yazı yazmaya ilk başladıkları zaman, düşüncelerini, duygularını açıklayabilmek için akıllarına gelen cisimlerin basit birer şekillerini (resimlerini) çizerlerdi. Hiyeroglifler resim özelliği taşıyan yazıların genel olarak ismidir. Mısır hiyeroglif yazısının kökenleri bilinmemekle birlikte, sülaleler öncesi dönemin sonlarında (M.Ö. 3100) ortaya çıktığı sanılıyor.⁴¹⁹

B. Mısır Hiyeroglifini Kullanan Uygarlık

1. Mısır

Mısır hiyeroglif yazısı sahip olduğu iç yapı itibariyle, Hitit hiyeroglif ve Babil çivi yazısında olduğu gibi üç unsurdan oluşmaktadır.⁴²⁰ Bunlar ideogramlar, fonetik işaretler ve determinatiflerdir. Hiyeroglifler hem resim ile ifade edilen hem de fonetik özelliği olan bir yazıdır. Ideogramlar “fikir işareti”, determinatifler “sessiz belirteçler”, fonetik “ sessel işaretler” şeklinde kısaca tanımladıktan sonra aşağıda daha detaylı bir şekilde ele alalım.

İdeogramlar bir nesneyi veya canlı bir varlığı görüntü olarak yansıtan işaretlerdir.⁴²¹ Her işaret bir düşünceye denk gelmektedir.⁴²² Bu durumda bu yazı sistemi kelimenin okunuşuna değil, onun yansıttığı düşünceye dikkat çekmektedir.⁴²³ Yani ideogramlar insanın ağzından çıkan sesleri saptayamamaktadır.⁴²⁴ Ideogramlar somut sözcüklerin ifade edilmesinde kullanılmaktadırlar. Yani canlıların veya nesnelerin gerçek anlamlarını ifade

⁴¹⁷ Brewer-Teeter, 2011: 137

⁴¹⁸ Jean, 2012: 29

⁴¹⁹ Uçankuş, 2000: 692

⁴²⁰ Friedrich, 2000: 21

⁴²¹ Friedrich, 2000: 19

⁴²² Vercouter, 2009: 91

⁴²³ Friedrich, 2000: 22

⁴²⁴ Alkim, 1981: 5

eden ideogramlar basit ideogramlardır. Bu dilin pratiğini yapmayan bir kişi tarafından da kolayca anlaşılabilir.⁴²⁵ Yalın anlamlarıyla kavranabilen eylemleri gösteren Mısır ideogramlarına örnek olarak balık , su , uçmak , yemek yemek gösterilebilir.

Bununla birlikte şunu da belirtmek gerekir ki, basit ideogramlardaki canlı veya nesneye ait işaretler eylemleri de ifade edebilmektedirler.⁴²⁶ Örneğin, “göz” ideogramı “görmek”, “kulak” ideogramı “işitmek, dinlemek, haber almak”, “bacak” ideogramı “yürümek, gitmek, adımlamak” için de kullanılmıştır.⁴²⁷

Ideogramlarla soyut kavramlar da ifade edilebilirler. Örneğin, “oluşturmak” eylemini anlatmak için körük , “başlangıç, mühürlemek” kelimeleri için altında düz bir çizgi olan daire , elinde yumurta taşıyan biri “vermek”, buğday “acele etmek, bağlamak”, ters duran örgü ideogramı “kuzey” anlamına, Yukarı Mısır’da yaygın olarak kullanılan zambaktan iki tane çizilmesi “benzer olmak” anlamına gelmektedir.

Her eşyayı, resmini yapma yolu ile anlatmak, fikir ve istekleri anlatmaya yetmiyordu. İstenilen her şeyi daha iyi ifade edebilmek için her resim bir hecenin yerini tutmaya başladı. Bundaki amaç yazı yazmayı daha kolay bir hale getirmektir. Bundan dolayı yazıya doğrudan doğruya heceyi göstermeye yarayan şekiller girdi. Bu durumda, çizilen şekil ile anlatılan olayın bir ilgisi olmayabiliyordu. Yani çizilen resimler başlı başına resimde görülen cismi değil de o cismin adını söylerken ağızdan çıkan heceyi belirtmeye başladı.

⁴²⁵ Friedrich, 2000: 19

⁴²⁶ Alkim, 1981: 6

⁴²⁷ Alkim, 1981: 6

Resim değerinden bağımsız olarak⁴²⁸ tek bir sessiz harften meydana gelmiş fonetik işaretler, iki sessiz harften meydana gelmiş ikili işaretler⁴²⁹ ve üç sessiz harften meydana gelmiş üçlü işaretler bulunmaktadır.⁴³⁰

Eski Mısır dilinde, çeşitli sesleri temsil eden yirmi dört alfabetik işaret bulunmaktaydı.⁴³¹(bkz. res. 28) Bu alfabede, birkaç çeşit d, t, s, h, b, k harfleri bulunmasına karşılık sesli harfler yoktu. Konuşulan dilde e, u gibi sesli harfler mevcut olmasına rağmen yazı dilinde ünlü harfler yer almıyordu. Eski Mısır yazısında sesli harfler olmadığı için yalnızca sessiz harfler aşağıda görüldüğü

gibi, Re_mss(Ramses), Thout_ms (Thutmosis) yazılmaktaydı.⁴³²

Çok sayıda işareti içinde barındırmasına rağmen Mısır yazısına tam bir açıklık getirmeye yetmiyordu. Mısır yazısında önemli bir eksikliği gidermek için yeni ve kullanışlı bir sistem geliştirildi: bu sistem “determinatif” ti.

Yaklaşık yüz elli kategorilik ayrıntılı bir işaret sistemi oluşturuldu.⁴³³ Determinatifler benzer formlarda yazılmış fakat anlamları farklı kelimeleri birbirinden rahatlıkla ayırabilmek için Mısır hiyerogliflerinin vazgeçilmez bir parçası haline geldiler.⁴³⁴ Örneğin; yazman ve yazı sözcüğünü birbirinden

ayırt edebilmek için yazman sözcüğünün sonuna insan figürü (), yazı sözcüğünün sonuna da papirüs figürü yerleştirilmektedir().

Determinatifler kelimenin sonunda kullanılmaktadır; sonuna geldiği kelimelere açıklık ve netlik kazandırmaktadır. Kelimenin sonuna konan ancak okurken hiçbir sessel değeri olmayan yani telaffuz edilmeyen bu işaretlere “sessiz belirteç”ler de denilebilir.

⁴²⁸ Hornung, 2004: 34

⁴²⁹ Friedrich, 2000: 26

⁴³⁰ Brewer-Teeter, 2011: 146

⁴³¹ Brewer-Teeter, 2011: 146

⁴³² Brewer-Teeter, 2011: 150

⁴³³ Iversen, 1993: 20

⁴³⁴ Friedrich, 2000: 28

Bazı durumlarda determinatif yatık bir çizgiyle yer değiştirebilir. Bu genellikle yazıcıların yazmaktan kaçınmak istediği işaretlerin olduğunda ya

da   yerine   örneğinde olduğu gibi yazmakta zorlandığı durumlar da oluşur.⁴³⁵

Hiyeroglifler, Mısır tarihinin en eski devirlerinden itibaren yazılmaya başlanmıştı. M.Ö. 3000 yılında kullanılmaya başlanan bu yazı, daha basite indirgenmiş, resim özelliklerini yitirmiş, rahiplerin kullandıkları hiyeratik ve halkın kullandığı demotik türüyle beraber, M.S. 400 yılına kadar yaşamıştır.⁴³⁶ Gündelik hayatı kolaylaştırmak üzere çabuk yazmayı sağlayan **hiyeratik yazı**, hiyeroglif yazı sisteminden doğmuştur. Hiyerogliflerde beş ya da altı farklı işaretle belirtilen bir sözcüğün yazılması oldukça zaman alıyordu. Bunun üzerine Mısırlı yazıcılar hiyeroglif yazı sisteminden doğan hiyeratik yazı işaretlerini basite indirgemişlerdir. Bundan dolayıdır ki, hiyeroglif yazı ile aşağı yukarı aynı dönemde ortaya çıktığı sanılmaktadır.⁴³⁷

Hiyeratikos sözcüğü Yunanca’ da “rahipler sınıfına ait” anlamına gelmektedir.⁴³⁸ Yunan tarihçisi Herodotos’a göre “papaz yazısı” da denilmekteydi. Çünkü bu yazı ilk başlarda papazlar tarafından kullanılıyordu.⁴³⁹ Mısır yazısı dış formlar itibariyle değişikliklere maruz kalmıştır.⁴⁴⁰ Yazı yazılırken hızlı el hareketleri kullanılmasıyla çizgiler yuvarlaklaşmaya başladı.⁴⁴¹ Bundan dolayı hiyeratik yazı el yazısı ile kitap yazısı arasındaki farka benzetilmektedir. Bu yazı biçimine daha çok papirüs üzerinde rastlandığı için son dönemlerinde “kitap yazısı” tanımı kullanılmaya başlanılmıştır.⁴⁴²

⁴³⁵ Iversen, 1993: 20

⁴³⁶ Dinçol, 2006: 23

⁴³⁷ Jean, 2012: 42

⁴³⁸ Brewer-Teeter, 2011: 143

⁴³⁹ Jean, 2012: 42

⁴⁴⁰ Friedrich, 2000: 31

⁴⁴¹ Yıldız, 2000: 45

⁴⁴² Hournung, 2003: 35

Kâtip adaylarına önce hiyeratik öğretilip ardından da hiyeroglif yazı öğretiliyordu.⁴⁴³ Genellikle kalem ve mürekkeple papirüs üstüne yazılan hiyeratik yazı⁴⁴⁴ M.Ö. III. yüzyıla kadar kullanılmıştır.⁴⁴⁵ Yatay ve dikey sütunlar halinde sağdan sola yazılırdı. Hiyeratik yazı daha çok papirüs üzerine yazılsa da taş üzerine yazılmış örnekleri de vardı. Örneğin Rosetta Taşı ve Ptolemy dönemine ait cenaze töreni ile dikili taştır.⁴⁴⁶

M.Ö. 650 yılına doğru, hiyeroglifler ve hiyeratik yazı hâlâ kullanılmaktayken,⁴⁴⁷ Mısır yazısının üçüncü türü olan **demotik yazı** geliştirildi. Hiyerogliflerin bu son şekli daha çok halk tarafından günlük yazılarda kullanıldığı için “demotik” yani “halk yazısı” denmiştir. Demotik, Yunanca demotikos sözcüğünde türetilmiş olup “halka ait” anlamına gelmektedir.⁴⁴⁸ Hiyeratik yazının basitleştirilmiş hali olan bu halk yazısı, hukuk, yönetim ve ticaret gibi günlük yaşam alanlarında kullanılmıştır.⁴⁴⁹

Sistematik bir bakış açısı ile bakıldığı zaman, bu yeni yazı (demotik yazı) eski yazılarla (hiyeroglif ve hiyeratik yazı) temel bir bağ kurdu; fonogram, ideogram ve determinatiflerle kullanılmaya devam etti ve her zaman sağdan ve yatay bir şekilde yazıldı. Hiyeratikle karşılaştırıldığı zaman çoğu açıdan bir basitleşme ve halk arasındaki yaygınlığı ile kullanımsal gelişimi temsil etti. Demotik tablosuna bakıldığında görüldüğü gibi, bazıları hiyerogliflerden türetilmiş, bazıları ise bağlardan ya da işaret gruplarından geliştirilmiş hiyeroglif benzeri olmayan yeni işaretler türetilmiştir.

Eski Mısırlılar M.Ö. 3000 den beri hükümdarlarını ve kabilelerini tanımlamak kendi tarihlerini kaydetmek, önemli olayları anlatmak için piktograf (resim) içerikli hiyeroglif yazıyı kullandılar. Nitekim piktograflar (resim ya da çizimler) gündelik kullanımlar için fazla zahmetli olduğundan bu

⁴⁴³ Brewer-Teeter, 2011: 143

⁴⁴⁴ Gündüz, 2002: 84

⁴⁴⁵ Brewer-Teeter, 2011: 144

⁴⁴⁶ Brewer-Teeter, 2011: 144

⁴⁴⁷ Jean, 2012: 42

⁴⁴⁸ Brewer-Teeter, 2011: 144

⁴⁴⁹ Brewer-Teeter, 2011: 143

yazı çok geçmeden üç varyant halinde gelişti: “kitap yazısı” denilen “hiyeratik”, “halk yazısı” denilen “demotik” ve son olarak ta günümüze kadar gelmeyi başaran “kıpti” (kopt) yazısıdır.⁴⁵⁰

Kıpti, Yunanca “Aiguptios”, “Aigiptioi”, “Aigyptos” kelimelerinden gelmiştir. Bu kelimenin başındaki “ai” ve sonundaki “os” harflerinin kalkması sonucunda ortaya çıkan “gypt” şekli, “egypt” ve “copt” kelimelerinin kökünü teşkil eder. Kıpti terimi Yunanca “Aiguptios” kelimesinin Arapça söylenişidir. Yunanlıların Mısırlılarla tanışmasından sonra bu kelime, Mısır’ın yerli halkının adı olmuştur. Yani Mısır’ın yerli hristiyanlarını ifade etmek için Kıpti kelimesi kullanılmıştır.⁴⁵¹

Mısır’da hristiyanlığın yayılması tüm hiyeroglif gelişmelerinden son kaderi olmuştur. Kıpti dili, yirmi dört harften oluşan Yunancaya, Yunanca’da bulunmayan fonetik özellikleri taşıyan altı⁴⁵² ya da yedi⁴⁵³ demotik harfin eklenmesiyle yazılan Mısır dilidir.⁴⁵⁴ Kıpti dili her zaman yatay satırlarla soldan sağa doğru yazılmaktadır. Kıpti olarak bilinen gelişimin son evresi yalnızca sessiz harflerden oluşmuyordu; içerisinde sesli harfleri de barındırıyordu.

Kıpti, demotik yazı dilinin yerini almış, Arap istilasından sonra da Hristiyan Mısırlıların dili olarak 18. yüzyıla kadar canlılığını korumuştur.⁴⁵⁵ Bugün bile kıpti, Mısır ve Habeşistan’ın hristiyan topluluklarını içeren tüm kiliselerin iletişim dilidir ve demotik sayesinde hiyeroglif benzerlerine dayanan yardımcı altı harf, hiyeroglif geleneği hâlâ kullanılan ve kullanımda olan son öğeleridir.

⁴⁵⁰ Jean, 2012: 27

⁴⁵¹ Erdem, 1997: 152

⁴⁵² Brewer-Teeter, 2011: 144

⁴⁵³ Hournung, 2003: 35

⁴⁵⁴ Brewer-Teeter, 2011: 144

⁴⁵⁵ Hournung, 2003: 49

İşte bu nedenle Champllion, hiyeroglif yazıyı anlamak için her şeyden önce kipti yazısını okumak gerektiğini söylemiştir.⁴⁵⁶ Champllion'un bu sözü bize kipti yazısının demotik ve hiyeratik yazılarının devamı ve geliştirilmiş bir versiyonu olduğunu göstermektedir.

C. Mısır'da Hiyeroglif Yazının Çözümlemesi

Mısır'da hristiyanlığın yayılması ile birlikte hiyeroglif yazısını kullanan rahiplerin ortadan kalkması ve çok daha basit bir yazma dilinin (Kopt dili) gelişmesiyle birlikte Antik yazı sistemi ortadan kaybolmuştur. Mısırlı bir din adamı olan Horapollo, M.S. 5. Yüzyılın sonlarında "Hieroglyphica" adlı eserini kaleme almıştır.⁴⁵⁷ Kitap Yunanca'ya çevrilmiş ve bu şekilde bize ulaşmıştır. Horapollo'nun çalışması yanlış yön gösteren bir kaynak olmuştur. Örneğin, "anne" sözcüğünün yazılışında bir akbaba sembolünün kullanıldığı konusunda bilgi vermiştir; çünkü doğada erkek olan hiçbir akbaba yoktur. Benzer olarak "tavşan" sözcüğü "açık" sözcüğünün yazılmasında kullanıldığı iddia etmektedir; çünkü tavşan hiçbir zaman gözlerini kapatmamaktadır. Doğada erkek akbabanın olmaması ve tavşanın gözlerinin hep açık olması bilgileri doğru olmasına karşın Horapollo hiyerogliflerin şekli ile anlamı arasında tümüyle yanlış bir düşünceye sahipti.⁴⁵⁸ Bu düşünce, hiyeroglif üzerine çalışma yapanları zaman zaman yanlış yöne sürüklemiştir.⁴⁵⁹

1636 yılında, Alman rahip ve dilbilimci Athanasius Kircher, hiyerogliflerin sesleri belirten simgeler olduğu varsayımından yola çıkarak ilk çözüm girişiminde bulunmuştur.⁴⁶⁰ Kircher, Roma'ya taşınan ve Piazza del Popolo veya Piazza del Minerva gibi çeşitli kent meydanlarına konan dikilitaşlardan hareketle, hiyeroglifin anahtarını bulmayı başarmıştır.⁴⁶¹

⁴⁵⁶ Jean, 2012: 44

⁴⁵⁷ Brewer-Teeter, 2011: 138

⁴⁵⁸ Ray, 2010: 28–29

⁴⁵⁹ Friedrich, 2000: 33

⁴⁶⁰ Uçankuş, 2000: 692

⁴⁶¹ Vercoutter, 2009: 17

Kircher İbranice biliyordu ve dilbilim teorisine önemli katkılarda bulunmuştur. Örneğin, Kopt dilinin Mısır Kilisesi'nin dili olduğunu ortaya koyan ilk kişidir.⁴⁶² Bu konuda önemli bir şeyi tek başına başarmış olsa da Mısır hiyerogliflerini çözmeye yeterli olmamıştır. Mısırlılar ve özel olarak Mısır dili konusunda ulaştığı bilgileri büyük çalışması *Oedipus Aegyptiacus* adlı dört ciltlik kitap olarak 1652 ve 1654 yılları arasında yayınlamıştır.⁴⁶³

William Warburton 1698–1779 dönemlerinde yaşamış başka bir din adamıdır. O, yazının, resimlerin kullanımı ile başladığı tartışmasını başlatmış ve düşüncelerin şekiller aracılığıyla ifade edildiğini savunmuştur. Bunlar çarpıcı ilerlemelerdir. Ve Jen- François Champollion, Mısır yazısını okuma konusunda öncellerinden biri olarak Warburton'a katkısı nedeniyle minnettarlığını ifade etmiştir.⁴⁶⁴

1761 yılında Jean Jacques Barthelemy hiyeroglif metinlerinde bulunan oval halka şeklindeki kartuşların (Mısır hiyeroglif yazısında firavunların isimlerinin yazıldığı kabartma dikdörtgen kutucuk) kralların isimlerini gösterdiğini bulmuştur.⁴⁶⁵ Fakat buraya kadar hiyerogliflerle ilgili kayda değer bir başarı elde edilmemiştir. Görüldüğü gibi Horapollon'un yazmış olduğu kitap yüzyıllarca kanun olarak kabul görmüştür.⁴⁶⁶ Modern çağın başlarında bile, Mısır yazısının yüksek derecede ezoterik din adamları sınıfına özgü sırlar içeren bir yazı olduğu fikri ortadan kalkamamıştır.⁴⁶⁷ XVIII. yüzyılın sonlarına doğru, önyargılardan arınmış bir kafayla hiyeroglifleri incelemiş⁴⁶⁸ ve yazıların simgesel olduğu kadar fonetik unsurlar içerdiğini savunmuş olan⁴⁶⁹ Zoega, (1755–1809) bireysel işaretlerden yola çıkarak başarılı deşifreler yapmak için adım atmıştır.⁴⁷⁰

⁴⁶² Ray, 2010: 28

⁴⁶³ Ray, 2010: 28

⁴⁶⁴ Ray, 2010: 31

⁴⁶⁵ Brewer-Teeter, 2011: 139

⁴⁶⁶ Friedrich, 2000: 33

⁴⁶⁷ Ray, 2010: 50

⁴⁶⁸ Friedrich, 2000: 33

⁴⁶⁹ Ray, 2010: 31

⁴⁷⁰ Ray, 2010: 32

Mısır uygarlığı ve diline yönelik araştırmalar politik olaylardan oldukça etkilenmiştir. Napolyon'un Mısır Seferi politik bir girişim olmakla birlikte, ülkenin her yanında arkeolojik araştırmalar yapılmasına da katkı sağlamıştır.⁴⁷¹

1799 yılında Nil Deltası'ndaki Rosetta (Arapça adı Reşit) civarında, istihkâm kazdıran Fransız subayı Bouchard ⁴⁷² tarafından meydana çıkarıldıktan sonra 1802 yılında Londra'daki British Müzesi'ne⁴⁷³ götürülen *Rosetta Taşı*'nın (Arapça adı Reşit Taşı) Firavun V. Ptolemaios döneminde M.Ö. 196 yılında yazıldığı da taşın üzerinde ayrıca belirtiliyordu.⁴⁷⁴ Siyah bazalt bir levhadan ⁴⁷⁵ oluşan bu taş; 118 cm yüksekliğinde, 77 cm genişliğinde ve 30 cm kalınlığındadır, ağırlığı 762 kg'dır. Başlangıçta yüksekliği 50 cm daha fazlaydı ancak Antik dönemde kırılmıştır. Yazıtın Eski Mısırca kısmında, özellikle baş tarafında uzun parçalar, demotik kısmında ilk satırların başlarında birkaç kelime ve Grekçe kısmında da, en son satırların son kelimeleri eksiktir.⁴⁷⁶ Üç bölümden oluşan yazıt üzerindeki metinler, üç değişik yazı tarzıyla yazılmıştır: hiyeroglif, demotik ve Grekçe. En üstte 14 satır hiyeroglif yazı, orta kısımda halkın yazısı olarak adlandırılan demotik yazı 32 satırdır ve en alt kısımda Grekçe yazı 54 satırdan oluşmaktadır.⁴⁷⁷ Böylece Mısır halkı ile Mısır asilleri ve Yunanlılar bu yazıyı rahatlıkla okuyabilecekti. Bu yazıt, genç Kral Ptolemaios Epiphanes'in M.Ö. 196 yılı 27 Mart'ında tahta çıkışı vesilesiyle Mısırlı rahipler tarafından onuruna yayımlanmış bir kararname içermektedir. Bu genç kral, tapınaklara ve onların rahiplerine karşı oldukça iyi niyet göstermiş, onlar da bu genç kralı bir tanrı olarak onurlandırmaya ve ele geçirilmiş olan yazıtı benzer bir yazıtla birlikte her tapınağa onun bir heykelini dikmeye karar vermişlerdir.⁴⁷⁸

⁴⁷¹ Friedrich, 2000: 34

⁴⁷² Ray, 2010: 39

⁴⁷³ Ray, 2010: 43

⁴⁷⁴ Brewer-Teeter, 2011: 139

⁴⁷⁵ Gündüz, 2002: 86

⁴⁷⁶ Friedrich, 2000: 34

⁴⁷⁷ Gündüz, 2002: 87

⁴⁷⁸ Friedrich, 2000: 35

RosettaTaşı'nın, hiyeroglifleri çözmek için kullanışlı bir anahtar olduğu hemen görülmüş⁴⁷⁹ ve öneminden dolayı bilim dünyasında büyük ilgi uyandırmıştır.⁴⁸⁰

Hiyeroglif metninin okunmasıyla ilgili ilk girişimler İngiliz Thomas Young (1773–1829) tarafından gerçekleştirilmiştir. Daha önceden Zoega tarafından da dikkat çekilen, kartuşla kapatılmış Ptolemaios adını o da saptayabilmiştir. Başka bir yazıtta ise, "Berenike" adının varlığını öne sürmüştür.⁴⁸¹ 1819 yılında on kadar sözcüğün doğru karşılıklarını bulur, ama diğer çevirilerinde yanılmıştır.⁴⁸² Young'ın taşın anlaşılmasına olan yaklaşım bir alfabenin birkaç harfinden öteye geçmemiştir.⁴⁸³

1802 yılında, biri Fransız bilim insanı Sylvestre de Sacy tarafından diğeri ise Sacy'nin öğrencisi İsveçli diplomat Akerblad tarafından iki önemli katkı yapılmıştır. Akerblad, tam olarak kurulmuş olan demotik yazının yeraldığı kısma yönelmiştir. Gerçekten de, yazıtın Grekçe kısmında belli bir düzen içinde ortaya çıkan isimler, demotik kısımda gene aynı düzen içinde ortaya çıkan belirli işaret kümelenmeleriyle eşitlenebilmiştir.⁴⁸⁴ Ancak Akerblad ve Sylvestre de Sacy demotik metinde birkaç özel ad tanımlamayı başarmışlardır. Örneğin, Ptolemaios adının bulunduğu yerleri tespitetmişlerdir.⁴⁸⁵ Ayrıca Akerblad, birkaç işaretin ses değerlerini doğru olarak belirlemiştir.⁴⁸⁶

Young, Akerblad, Sacy ve hiyeroglif işaretleri çözmeyi başaran Champollion; dördü de araştırmalarını RosettaTaşı'na dayandırır ve hepsinde bu taştaki yazıtların birer kopyası vardır. İlk bakışta problem kolaymış gibi görünmektedir: elde üç yazı türüyle yazılmış bir metin olduğuna göre, Yunanca çeviri hiyeroglif ve demotik versiyonlarında bu metne denk düşen

⁴⁷⁹ Brewer-Teeter, 2011: 139

⁴⁸⁰ Gündüz, 2002: 87

⁴⁸¹ Friedrich, 2000: 36

⁴⁸² Vercoutter, 2009: 93

⁴⁸³ Ray, 2010: 52

⁴⁸⁴ Friedrich, 2000: 35

⁴⁸⁵ Friedrich, 2000: 35

⁴⁸⁶ Uçankuş, 2000: 693

sözcüklerin yeri saptanacaktır. Ama Rosetta Taşı bulunduğundan yirmi yıl sonra bile hiçbir gerçek bir ilerleme kaydedememiştir. Akerblad ve Sacy, demotik versiyonundan bazı sözcükleri çözmeyi başarır. Young ise, 1819 yılında on kadar sözcüğün doğru karşılıklarını bulur ama diğer çevirilerinde yanılır.⁴⁸⁷

1820 yılına gelindiğinde ise Champollion onlardan daha ilerde değildir. Hepsi temel bir ilke sorununa takılıp kalmıştır: Mısır yazısı her işaretin bir düşünceye denk geldiği ideografik bir yazı mıdır, yoksa her işaretin bizim modern dilimizde olduğu gibi bir sesi temsil ettiği fonetik bir yazı mıdır?⁴⁸⁸ Mısır metinleri Grekçe metinden çok fazla işaret içeriyordu. Champollion bu fazlalığın Mısır gösterge sisteminin karmaşık yapısından; yani piktografik, ideografik ve fonetik öğeleri birlikte içermesinden ve aynı metinde, cümlede ve sözcükte bu üç öğeninde kullanılmasından kaynaklandığını algılamıştır. Bu bulguların ışığında, önce Mısır dilinde yazılmış kişi adlarını ve sonra sözcükleri okumayı başardı.⁴⁸⁹

Rosetta Taşından başka çözülemeye yardımcı bir diğer taş Dikili Taş'tır. 1821 yılının sonlarında William Bankes aracılığı ile dikilitaş Philae adasından getirtilerek İngiltere'ye ulaştırılmıştır. Bu dikilitaşın önemi Young'ın gözünden kaçmayacaktır. Bu metin de iki dilde yazılmıştır, hiyeroglif olmasının yanı sıra Yunanca denk yazısı bulunmaktadır. Bu yazıt Kleoptra adına yapılmıştır ve hiyeroglifte onu görmek mümkündür. Onun ismi altı harften oluşmaktadır (l, e, o, p, t ve a) bunlar ayrıca Ptolemaio (Ptolemy) adında da bulunmaktadır. Rosetta Taşı'nda bunlar sıklıkla tekrarlanmaktadır. Young bunun üzerine bir not yazmıştır ve bu not Fransız Enstitüsü'nde yazar Vivant Denon tarafından yazılmış olan kitabından işaretlenmiş bir kopya olarak yer almıştır. Champollion bu bilgilerden de faydalanmıştır.⁴⁹⁰

Artık Champollion 1822 yılında gerçekleştirdiği bu keşfini derinleştirmekten başka birşey düşünmemektedir. Bulabildiğince çok sayıda

⁴⁸⁷ Vercoutter, 2009: 93

⁴⁸⁸ Vercoutter, 2009: 93

⁴⁸⁹ Gündüz, 2002: 88

⁴⁹⁰ Ray, 2010: 69

metin okur ve eline geçen papirüsleri çözerek fonetik özellikler listesini doğrulayıp, genişletti.⁴⁹¹ Champollion, 1824 yılında Mısır dilini fonetik karakterlerini açık bir şekilde oluşturduğu *Precisdu Systeme Hieroglyphique* adlı eserini yayınladı.⁴⁹² Champollion'un ölümünden sonra, 1841 yılında *Grammaire Egyptienne* adlı kitabı yayınlandı.⁴⁹³ Mısır'dan 10 bin papirüs tomarı Avrupa'ya götürüldü. Mezarlardan, anıtlarda, tapınaklardan sürekli gelen yeni belgeler su gibi okunmaya başlandı.

Champollion'dan sonra da Mısır dilinin önü açılmış olup bu konuyla ilgili çalışma yapan çok sayıda bilim insanı olmuştur.⁴⁹⁴

D. Mısır'da Kullanılan Yazı Araç ve Gereçleri

1. Yazı Araçları

a. Kalemler

Papirüs ve parşömen üzerine, günümüzde kullanılan kaleme benzeyen, yontulmuş ve Batı'da hemen hemen XII. yüzyıla kadar kullanılan calamus adı verilen kamış kalemle yazılıyordu. Bu kalemin yapıldığı kamış hasır otu olarak da bilinmektedir. Kelime anlamı olarak "sulak yerlerde yetişen bir kamış" anlamına gelir. Plinius'tan öğrendiğimize göre calamusun yapımında kullanılan kamışlar, Mısır'da bol yetişiyordu.⁴⁹⁵ Kamış kalemi yapımında kullanılan bıçağa *glypheinkalamon* ve *temperarecalamum* deniyordu. Bu kamış kalemleri, hiyeroglif göstergeleri çizebilmek için kullanım amacına bağlı olarak ucu yontulmuş ya da düzleştirilmiş yaklaşık 20 cm uzunluğundaydı.⁴⁹⁶ Kamıştan yapılan bu kalemin zamanla körleşen ucu

⁴⁹¹ Brewer-Teeter, 2011: 141

⁴⁹² Brewer-Teeter, 2011: 141

⁴⁹³ Uçankuş, 2000: 694

⁴⁹⁴ Ray, 2012: 116

⁴⁹⁵ Yıldız, 2000: 189

⁴⁹⁶ Jean, 2012: 41

çakıyla ya da sünger taşıyla sivriltilirdi.⁴⁹⁷ Bunların en iyileri Mısır ve Knidos'ta yapılıyordu. Özellikle parşömen üzerine yazmak için kartal, karga, kaz gibi hayvanların tüyleri tercih ediliyordu. Tüyden yapılan bu kalemlere penna adı verilmiştir.⁴⁹⁸ Bunlar arasında en çok tercih edilen kaz tüyüydü. Sert bir yazı gereci olan perşömene ancak böyle bir yazı aracı dayanabilirdi.⁴⁹⁹

b. Mürekkepler

Mürekkep çok eski zamanlardan beri yazı yazmak için kullanılıyordu. Buluntular sayesinde yazılı belgeler için kullanılan mürekkep çeşitleri hakkında bilgi edinilmektedir. Çok yoğun ve dayanıklı siyah mürekkep is tozu ve su karışımından yapılıyor. Bunlara bir de Arap tutkalını andıran bir yapıştırıcı ekleniyordu. Başlıklar, bölüm başlıkları ve başlangıçları zincifre tozundan, civa ya da kurşun oksidi olan zülfürünkükürtünden elde edilen kırmızı mürekkeple yazılıyordu.⁵⁰⁰ Kırmızı mürekkep çok eski zamanlardan beri kullanılıyordu. En eski Mısır papirüslerinde bile kırmızı mürekkep kullanılmıştır.⁵⁰¹ Yeni Krallık ve Geç Döneme ait papirüslerde altın yaldız bile kullanıldığı saptanmıştır.⁵⁰²

Mürekkeple yazılan yazının silinmesi gerektiği zaman, öncelikle püskül kullanılıyordu. Kamıştan yapılmış fırça ile kalemlerin yazdıkları yazıları ve resimleri silenilmek için sünger kullanılmıştır.⁵⁰³

Bütün bu yazı araç ve gereçlerini bir arada saklamak ve taşımak için bir kılıf ya da kutuya ihtiyaç vardı. Kâtibin iki kamış kalemi palet ve iki ayrı mürekkebin içine konulduğu iki ayrı bölme veya boşluk, bu kutulara yerleştiriliyordu. Bu kutulara çakı, makaslar, kesmek çizmek için levhalar,

⁴⁹⁷ Demiriş, 2002: 20

⁴⁹⁸ Yıldız, 2000: 34

⁴⁹⁹ Demiriş, 2002: 21

⁵⁰⁰ Jean, 2012: 41

⁵⁰¹ Demiriş, 2002: 22

⁵⁰² Hornung, 2004: 41

⁵⁰³ Yıldız, 2000: 35

cetvel, calamuslar ve kazıyıcılar konmuş olabilir. Bu araç ve gereçlerin yanlarındaki “yazı” veya “yazmak” ya da “kâtip” ideogramları bu resimleri yorumlamak için ipuçları olmuşturlardır.⁵⁰⁴

2. Yazı gereçleri

Mısır insanı eline geçen hemen hemen her malzemenin üzerine yazı yazmıştır. Ancak taş, papirüs ve kil üzerine yazılan yazılar daha iyi korunabildiği için fazla önem taşımaktadırlar. Ahşap, metal, deri, kumaş, kemikten yapılan malzemelerin üzerine yazılmış olsa da bunlar kısmen kötü korunduğu için fazla önem taşımamaktadır.⁵⁰⁵

a. Papirüs

Eski Mısırlıların yazı yazmak için ençok tercih ettikleri ürün papirüstür. Mısır’ın kuru ikliminde bunların önemli bir bölümü korunabilmiştir. Yani papirüslerin günümüze ulaşmasını Mısır’ın kuru iklimine borçluyuz.⁵⁰⁶

Papirüs, Nil delta ve vadisinin bataklıklarında bolca yetişen bir bitkidir.⁵⁰⁷ Herodotos bunun bir mevsim bitkisi olduğunu ve su birikintisi içinde toplandıktan sonra sapının ince şeritler halinde kesildiği bilgisini vermektedir. Plinius ise kesilen parçalar birbiri üzerine dik gelecek şekilde yani sıra ile yatay ve dikey olarak bulunduğu bilgisini verir. Bunların birbirine yapışmalarını sağlamak için Nil suyu ile ıslatılıyor ve bu su sayesinde kolayca işlenip, birbirine yapışması sağlanıyordu. Kurutulan papirüs yapraklarının yükseklikleri değişikse alt ve üst uçlardan kesilerek, aynı işlemde geçen

⁵⁰⁴ Yıldız, 2000: 36

⁵⁰⁵ Hornung, 2004: 40

⁵⁰⁶ Hornung, 2004: 40

⁵⁰⁷ Jean, 2012: 40

papirüsler yanyana eklenerek rulo halini alıyordu.”⁵⁰⁸ Böylece birkaç metre uzunluğunda bir rulo elde edilmiş olunuyordu.

Papirüs Mısır’ın anavatanıydı. Papirüsün yazı gereci olarak rulo halinde kullanılışı Eski Mısır’da M.Ö.4000 yılına kadar geri gitmektedir. Yazmak için yazıcı sol eliyle ruloyu açar, papirüs yazılarla doldukça da sağ eliyle sarardı.⁵⁰⁹ Başlarda papirüslerin sadece ön yüzüne yazı yazılmış, Yeni Krallık dönemi ve sonraki dönemlerde ihtiyacın artması nedeniyle arka yüzleri de kullanılmıştır.⁵¹⁰

Mısır’da uzunluğu 43,5 metreyi bulan papirüs ruloları bulunmuştur.⁵¹¹ Eksiksiz ve tam olan papirüs rulosu çok azdır, bunların en uzununu British Müzesi’nde korunan, 40,5 m uzunluğundaki Büyük Harris Papirüsü’dür. Genellikle papirüslere onları bulan kişilerin, ilk sahiplerinin ya da korundukları yerin adı verilir ve metinden alıntı yapılırken sütun ve satır belirtilir.⁵¹²

Papirüs rulosunun kullanımı bittikten sonra deriden yapılmış bir kutu içinde raflarda saklanırdı ya da kovalarda depolanırdı.⁵¹³ Mükemmel bir yazı gereci olan papirüsün Eskiçağ’daki kullanım alanı oldukça genişti. Eski Mısır’da papirüs üzerine tarihi eserler de yazılmıştır. Yazılan eserlerin bir kısmını da tarihi romanlar oluşturur. III. Tuthmosis tarafından Yoppe kentinin işgalini anlatan *Harris Papirüsü* örnektir. Papirüs üzerindeki en önemli tarihi belgelerden sayılabilecek olan bir diğeri ise Mısır-Kadeş yazıtıdır. III. Ramses zamanında Suriye’de Kadeş civarında Hitit’ler ile yapılan savaşa ilişkin bir metni içine alan bu yazıt, M.Ö.1200 yıllarına doğru yazılmıştır.⁵¹⁴

⁵⁰⁸ Yıldız, 1985: 142

⁵⁰⁹ Demiriş, 2002: 14

⁵¹⁰ Hornung, 2004: 41

⁵¹¹ Yıldız, 1985: 22

⁵¹² Hornung, 2004: 41

⁵¹³ Demiriş, 2002: 14

⁵¹⁴ Yıldız, 2000: 30

Eski Mısır papirüslerin bazıları da coğrafya konularını ele almıştır. Orta imparatorluk döneminde (M.Ö.2150–1775), seyahatname türünde kaleme alınan eserler coğrafya türünde yazılan eserlere örnektir.

Matematik, tıp, astronomi gibi bilimsel yazıları konu alan papirüsler de vardır. Rhind Matematik Papirüsü, Moskow ve Berlin papirüsleri buna örnektir.⁵¹⁵

Eski Mısır'da M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren bu konuyla ilgili sözleşmeler ve belgeler de papirüs üzerine yazılan bir diğer konudur. Ekonomi konusunda alım satım, kiralama; evlilik ve evlat edinme gibi sosyal sözleşmeler de artmıştır. *Rollin papirüsü* adı verilen ve M.Ö.1160 yılına tarihlenen hukuki bir belge önem taşımaktadır.⁵¹⁶

Görüldüğü gibi Eski Mısır'da papirüsün kullanım alanı oldukça geniştir. Papirüsün kolay kullanılabilirliği karşısında hiyeroglif çizimler çok fazla sabır ve titizlik gerektiren bir işti. Dolayısıyla yazıcıların hızla bitirmesi gereken kimi çalışmalar yavaş ilerliyordu. Gündelik hayatı zorlaştıran bu durum karşısında, yazıcıların daha hızlı ve kolay yazabildiği bir yazı tür geliştirildi. Bu hiyeratik yazıdır. İşlek yani papirüs üzerinde kayan yazı anlamına gelmektedir. İşlek yani papirüs üzerinde kayan yazı adını da buradan almıştır.⁵¹⁷

b. Tahta Tablet

Tahtadan yapılmış tabletler Eskiçağ'da üzerine yazı yazmak için kullanılan önemli bir malzemedir. Eski Mısırlılar tahtanın yüzeyine üzerine mürekkep yazısı yazar gibi cilaya benzeyen bir bileşimle kaplardı. Bu tür tabletler, hesap yapmak ya da kısa notlar yazmak için kullanılırdı.⁵¹⁸

⁵¹⁵ Yıldız, 2000: 31

⁵¹⁶ Yıldız, 2000: 32

⁵¹⁷ Jean, 2012: 42

⁵¹⁸ Demiriş, 2002: 7

Tahta tabletler Eski Mısır'da, okullarda öğrenciler tarafından üzerine okul ödevlerini yapmak için kullanılırdı. Okul ödevlerinin yazıldığı bu tabletlerde yazının sonunda ay ve gün olarak tarih kaydı da bulunurdu.⁵¹⁹

Tahta tabletin yazı malzenmesi olarak kullanıldığına dair Mısır örnekleri mevcuttur. Mısır'ın kuru iklimi sayesinde günümüze kadar ulaşmayı başaran makbuzlar, alfabeler ve şiir dizeleri yer almaktadır. Bugün British Müzesi'nde XVIII. Süleleden III. Tuthmosis devrine ait 25x14x5 boyutlarında bir okul tableti bulunmaktadır.⁵²⁰ Düzeltilmiş tahta yüzeyinin üzerine bir keten kumaş yapıştırılmıştır, keten kumaşın üstünde ise bir alçı kaplaması vardır ki, bu kaplamayı öğrenci, işi bittikten sonra silgiyle temizleyebilir veya kaplama çok aşınırsa kaplamayı çıkartabiliyorlardı.⁵²¹ Bu durumda Mısır tahta tabletleri eski neslin yazı yazmayı öğrenmeleri için önemli bir yazı malzemesi olmuştur.

Günlük kullanımda kolaylık sağlamak amacıyla, aynı boyutlardaki tabletlerin ikisi ya da daha fazlası bir araya getirilir, kenarlarında iki ya da üç delik açılır, menteşe görevi görececek halkalar kullanılarak birbirine bağlanırdı. İki tabletten oluşan *diptycha* ya da *duplices*, üç tabletten oluşan *triptycha* ya da *triplices*, beş tabletten oluşan *pentaptycha* ya da *quincuplices*, çok tabletten oluşan *polyptycha* ya da *multiplipes* yapılarıdır. İçinde gizli yazılar bulunan tahta tabletler bir sicimle sıkıca bağlanır ve mühürlenirdi.⁵²²

c. Taş

Eskiçağ'da taş, yazı için kullanılan önemli malzemelerden biridir. Doğada hazır bulunmasından dolayı yazı için seçilen ilk malzeme olmuştur. (Mağara duvarları ve kayalar gibi) Tarihi çağlara girilmesi ve yazının

⁵¹⁹ Demiriş, 2002: 7

⁵²⁰ Bossert, 1952: 3

⁵²¹ Bossert, 1952: 3

⁵²² Demiriş, 2002: 8

yaygınlaşması ile tapınak duvarları ve dikili taşları üzerinde hiyeroglif yazılar arttı.⁵²³

Eskiçağ'da Mısır döneminde yazıların, taşlar üzerine yazılmaya devam edildiği görülmektedir. Bunlar, çeşitli belgelerin üzerine yazıldığı tapınak ve resmi binaların duvarları, dikili taşlar, mezar taşları ve diğer çeşitli eserlerdir.⁵²⁴ Bunlardan bir tanesi ülkemizde bulunan Dikilitaş'tır. Roma imparatoru I. Theodosius zamanında Mısır'dan getirilip, bugünkü yerine konulan meşhur Dikilitaş'ın da dört yanını kitabe şeklinde hiyeroglif yazısı süslemektedir. Pembe granitten ve üst ucu piramit şeklinde yontulmuş olan bu taş, Eski Mısır imparatorlarından III. Tutmosis'in Teb şehri civarında yaptırdığı mabetten sökülmüştür.

Çeşitli yerlerde üstüne yazı yazmak için değişik taş türlerinin kullanıldığı bilinmektedir.⁵²⁵ Bazalt, granit, kalker, diorit denilen yeşil taş ve kumtaşı buna örnektir. III. Tuthmosis M.Ö.1450 zamanına ait bir takvim kumtaşına örnektir.⁵²⁶

d. Ostrakon

Mısır'daki buluntular, ostrakonun da bir yazı gereci olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır. Mısır'da ostrakon adı verilen çanak çömleğin kırık parçalarının üzerine de yazı yazılmıştır.⁵²⁷

Tellel-Amarna'da, Deir el-Medine'de bulunmuş bir pişmiş toprak ostrakon üzerinde hiyeratik yazı ile yazılmış kırmızı ve siyah mürekkebin kullanıldığı, tıbbi ilişkin bir metin yer almaktadır. Bir diğer örnek ise, M.Ö.2200–2000 yıllarına tarihlenen pişmiş toprak parçasında ise ölü için

⁵²³ Yıldız, 2000: 23

⁵²⁴ Yıldız, 2000: 23

⁵²⁵ Yıldız, 2000: 23

⁵²⁶ Yıldız, 2000: 25

⁵²⁷ Yıldız, 2000: 23

yazılan bir mektubun metni vardır. Bu mektup mezara armağanlarla birlikte konmuş olup bir kabın dış yüzeyine hiyeratik yazı ile yazılmıştır. Mısır'da şarap küpleri üzerinde, siyah mürekkep ile yazılmış en eski yazı örneklerine rastlanır.⁵²⁸ Ostrakon üzerine yazı yazma alışkanlığı Eski Mısır'da uzun süre devam ettiği görülmüştür.⁵²⁹

e. Parşömen (Pergament)

İklimin kuru olması nedeniyle papirüs gibi perşömen buluntularının da günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır. Parşömen (Pergament) kelimesi Pergamum (Pergama) kentinin isminden gelmektedir.⁵³⁰ Genel olarak hayvan derilerinin işlenmesiyle elde edilen bir yazı gerecidir. Parşömenin yapımında kullanılan hayvan derisinin özenle seçilmesi gerekirdi. Parşömen yapımında özellikle koyun, keçi, buzağı ve kuzu gibi her coğrafyada bulunan hayvanlar kullanılmaktaydı. Geç devirde, Mısır'da İncil yazmaları için antilop ve ceylan derilerinden de yararlanılmıştır.⁵³¹

Mısır'da parşömen, özellikle resmi krallık arşiv belgeleri veya tapınak ritüelleri için kullanılıyordu. Papirüsün vatani olan Mısır'da, parşömen ikinci derecede bir öneme sahipti. Eski Krallık döneminden (M.Ö.2778–2413) kalan deri örnekleri, M.Ö.2000 yıllarına tarihlenmektedir. Ancak Edfu tapınağındaki Denderah yazıtları, IV. Sülale (M.Ö.2480–2680) firavunlarından Keops'tan kalma bozulmuş deri rulo örnekleridir. Yine Keops zamanına ait hiyeroglif ile yazılmış bir metin deri endüstrisinin geliştiğini göstermektedir. Burada, kralın sarayında resmi işlerle görevli, parşömeni işleyen ve ayrıca kralın ayakkabıları için deri tabaklayan *Uta* adlı birinden söz edilir. Adı geçen Uta, deri endüstrisi ve deri atölyesini yönetmiş olmalıdır.⁵³²

⁵²⁸ Yıldız, 2000: 25

⁵²⁹ Yıldız, 2000: 26

⁵³⁰ Demiriş, 2002: 15

⁵³¹ Yıldız, 2000: 160

⁵³² Yıldız, 2000: 33

f. Deri

Hayvan derisi dayanıklı bir yapıya sahip olduğu için, Eskiçağ'da birçok uygarlık tarafından kullanılan deri Eski Mısır'da da kıllarından arındırılmış, temizlenmiş hayvan derisini yazı gereci olarak kullanmışlardır. Eski Mısır'dan, M.Ö.1800 yılına ait deri üzerine yazılmış yazı örnekleri vardır.⁵³³ XVIII. Sülale (M.Ö.1580 – 1320) zamanında kanun metinleri deriler üzerine yazılarak rulolar yapılıyordu. Ülkedeki hukuki işlerde kullanılan, kanun külyatı diyebileceğimiz, deriden 40 kadar rulo sarayda bulunuyordu. Kopt döneminde de deri yazı malzemesi olarak kullanılmaya devam edilmiştir.⁵³⁴

g. Keten Bezi

Keten bezinin yazı gereci olarak kullanımını Eski Mısırlılar başlatmışlardır.⁵³⁵

Keten bezi, tahta tabletin yapımında kullanılmıştır. Daha öncede bahsettiğim gibi tahta yüzeyinin üzerine bir keten kumaş yapıştırılmıştır, keten kumaşın üstünde ise bir alçı kaplaması vardır ki, bu kaplamayı öğrenci, işi bittikten sonra silgiyle temizleyebilir veya kaplama çok aşınırsa kaplamayı çıkartabiliyorlardı.⁵³⁶ Bu durumda Mısır keten bezini eski neslin yazı yazmayı öğrenmeleri için önemli bir yazı malzemesi olmuştur.

h. Metaller

Eski Mısır'da, çeşitli metallerden yapılmış eşyalar üzerinde yazılar görülür. Bronzdan yapılmış silindir mühürler bunlardan biridir. Sadece bronz değil başka metaller de kullanılmıştır. Montuhotep saltanatı zamanına

⁵³³ Demiriş, 2002: 10

⁵³⁴ Yıldız, 2000: 34

⁵³⁵ Demiriş, 2002: 4

⁵³⁶ Bossert, 1952: 3

(M.Ö.2000) tarihlenen gümüş silindir mühür de yazıtlı bir eserdir.⁵³⁷ Altın üzerine yazılan örnekler de vardır. Memphis bölgesinden, Amasis'in zamanında (XXVI. Sülale, M.Ö.550) tarihlenen Tefa'nın mühür yüzüğü de altın üzerine yazılmıştır.⁵³⁸

E. Mısır'da Bilim

İlkçağ insanları başlangıçta sayıları gerçek nesnelerin sayılmasında kullanmışlardır. Bir paleolitik avcı ya da bir çoban avladığı hayvanları ya da sürüsünde bulunan koyunların sayısını hatırlamak için yere saplanmış deynekler, yere dökülen çeşitli maddeler, dal ve çubuklar ile üzerine bağlanan çeşitli renkteki iplikler ve iplerin üzerine belirli aralıklarla yapılan düğümler⁵³⁹ bir sopaya ya da kemiğe açılan çentikler kullanmışlardır. Bütün bunlar bize yazıdan önce matematiğin var olduğunu göstermektedir. Bu şekilde yapılan sayma sistemi ile matematiğin temeli atılmıştır.

Mısır firavununun uçsuz bucaksız zenginliklerinden bahsederken ip, çentik ve çizgi ile kayda geçirilmesi hem zaman alıcı hem de yorucu bir işti.⁵⁴⁰ Buyüzden Eski Mısır'da sayıları gösteren özel işaretlerden oluşan bir sistem geliştirildi. Bu sistem hiyeroglif işaretlerden oluşmaktaydı.

Eski Mısırlılar 1'den 1.000.000'a kadar olan sayıları göstermek için kullandıkları hiyeroglif gösterge sistemi yedi değişik şeklin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Mısır hiyerogliflerinde yukarıdan aşağıya doğru bir düz çizgi (|), günümüzde kullanılan sembollerle 1 şeklinde ifade edilmektedir. Topuk kemiği (∩) şeklinde olan işaret 10, sarmal (∞) şeklinde olan işaret 100, mısır yaşam koşullarına uygun olan lotus çiçeği (⚡) 1.000, işaret parmağı (|) şekline benzeyen sembol 10.000, tatlı su balığını ya da yavru kurbağayı (♀)

⁵³⁷ Yıldız, 2000: 27

⁵³⁸ Yıldız, 2000: 28

⁵³⁹ Yıldız, 2000: 2

⁵⁴⁰ Gündüz, 2002: 77

andıran işaret 100.000, dizlerini yere çökerek ellerini yukarıya doğru açan adam () 1.000.000'u göstermekteydi. Bu rakamları birkaç kez kullanmak suretiyle istenilen sayılar gösterilmekteydi. Bu yapılırkende rakamların bir bakışta doğru okunabilmesi için bu işaretler ikişerli, üçerli gruplar halinde yazılırdı.⁵⁴¹ Zamanla imgeler, özel yazı kalemleri ve fırçalar sayesinde, hızlı el hareketlerinin kullanımı sonucu harfler ve rakamlar birbirine bağlanarak yazılmaya başlandı.⁵⁴² Sonra, harf ve sayı işaretlerinde önemli değişiklikler görülmeye başlandı. Önce çizgi değişikliği ortaya çıktı ve sonra şekillerde değişimler görüldü. Yazı türünde olduğu gibi sayı imgelerinin gösteriminde de hiyeratik yazı türü kullanıldı.⁵⁴³

Hiyeroglifler sütunlar halinde yukarıdan aşağıya doğru veya satırlar halinde yazılırdı. Yazının yönü değişkendi; sabit değildi. Hiyeroglif metinlerin bazıları soldan sağa doğru yazılmış olmakla beraber bunlar çoğunlukla sağdan sola ya da yukarıdan aşağıya doğru yazılırdı. Bütün insan ve hayvan figürleri, satırın başına dönük olarak betimlenirdi. Bu kurala uyarak kimi rakamlar, hiyeroglif metnin okuma yönüne göre yön değiştirmekteydi.⁵⁴⁴ Örnek olarak soldan sağa doğru okumada 100'ü ve 1.000.000' u belirten sarmal ile diz çökmüş ve ellerini göğze kaldırmış bir insan satırın başına dönük olmalıydı. Bu kurala göre 1.243.675 sayısı şöyle yazılıyordu: soldan sağa 1x1.000.000 (bir adet ellerini göğze kaldırmış insan) + 2x100.000 (iki kurbağa yavrusu)+ 4x10.000 (dört işaret parmağı) + 3x1000 (üç lotus çiçeği) + 6x100 (altı sarmal) + 7x10 (yedi topuk kemiği) + 5x1(beş düz çizgi) = 1.243.675. görüldüğü gibi Mısırlılarda rakamlar 10 tabanına dayanıyor, sayıları belirten hiyeroglif simgeler (rakamlar) değer artışına göre yazılarak toplama ve çıkarma işlemleri yapıyordu. Örnekte görüldüğü gibien büyük sayı her zaman sayısal değerleri düşük olanların önüne yazılırdı.

⁵⁴¹ Sayılı, 1991: 34

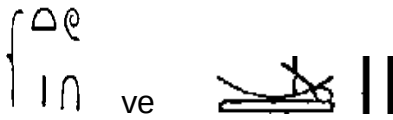
⁵⁴² Yıldız, 2000: 22

⁵⁴³ Gündüz, 2002: 278

⁵⁴⁴ Gündüz, 2002: 278

Sayılar da birden fazla sıra olduğunda en önden başlayarak aşağıya doğru okunur.

İki gemi, üç yüz elli asker, yüz on yıl gibi ifadeler yazılırken; gemi, asker, yıl sözcüklerini belirten ideogramlar öncelikle yazılır; ardından da iki, üç yüz elli, yüz on gibi sayısal değerleri gösteren hiyeroglif işaretler

yazılmaktadır. ve

Sıfır için bu sistemde herhangi bir işaret kullanılmamakla beraber sıra sayılarının gösterimi için özel bir hiyeroglif işaret geliştirilmiştir. Buna örnek

olarak (ikinci) (üçüncü) gösterilebilir.⁵⁴⁵

Hiyeroglif yazıda çıkarma işareti şeklinde, toplama işareti ise şeklinde gösteriyorlardı.⁵⁴⁶ Rakamları ve sayıları kendilerine özgü olan Eski Mısırlıların toplama, çıkarma işlemleri basitti ve rakam yazmaktan farkı yoktu.⁵⁴⁷ Örneğin bir sayıya 153 gibi bir sayı ilave etmek için onu temsil eden rakama bir tane yüz işareti, beş tane on işareti ve altı tane bir işareti eklemek gerekiyordu.

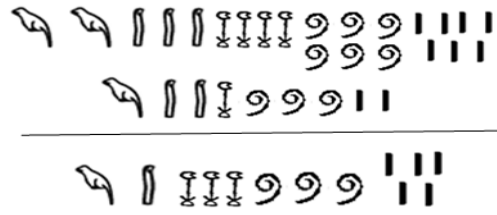

Bir sayıdan 121.302 sayısını çıkarmak için ise o sayının birbirine denk gelen basamak değerlerinden sırayla çıkarılması şeklinde yapılmaktaydı.

⁵⁴⁵ Erman, 1894: 146

⁵⁴⁶ Dönmez, 2002: 206

⁵⁴⁷ Sayılı, 1991: 35

Eski Mısır aritmetiği hakkındaki bilgiler, papirüs tomarlarından elde edilmektedir. Bugün bunlar Kahun, Moskow, Rhind ve Berlin papirüsleri şeklinde adlandırılmaktadır.⁵⁴⁸ Bunlardan Rhind papirüsü Mısır matematiğinin başlıca abidesi sayılmaktadır.⁵⁴⁹ Papirüs 1857 yılında İskoçyalı araştırmacı Aleksander Henry Rhind tarafından Nil Nehri kıyısındaki küçük bir kasabadan satın alınmış ve bu nedenle *Rhind Matematik Papirüsü* adını almıştır. Bu papirüs Apophis zamanına (M.Ö.1600) tarihlenmektedir.⁵⁵⁰ Bu belgede aritmetik problemleri, kare ve üçgenin, hacim ve yüzey hesapları, matematiksel çözümleri yer almaktadır. Başlıklar, problemin çözümünde bazı elemanların değerleri kırmızı mürekkeple ve hiyeratik yazıyla yazılmıştır. 6 metre uzunlukta ve 1/3 genişliğindeki bu papirüs 1863 yılın'da British müzesine konulmuştur.⁵⁵¹

İnsanlar en erken tarihlerden itibaren çevreleriyle ilgilenmişler ve çevrelerini tanımaya çalışmışlardır. Mevsimlerin değişmesi, gündüz ve gece, değişen iklim koşulları ve bunların yanısıra, bu değişen koşullara uyum sağlayarak çevresini tanımaya çalışmış; gözlemleyerek doğayı öğrenmeye çalışmışlardır. Gökyüzünü gözlemleyerek gök olaylarını belirlemeye çalışmışlardır. Zaman içinde gökyüzündeki gezegen ve yıldızlar hakkında bilgi edinirken ve buna paralel olarak zaman anlayışını şekillendirerek, ay ve güneşi kullanarak, zamanı belirlemeye çalışmışlardır. İnsanlar tarım ile uğraşmaya başlayınca, doğal olarak mevsimler, güneşli veya yağmurlu dönemler ve doğa olayları önem kazanmaya başladı. Tarım işlerinin, büyük boyutlarda planlama zorunluluğu karşısında ne zaman hazırlığa

⁵⁴⁸ İnan, 1987: 237

⁵⁴⁹ İnan, 1987: 237

⁵⁵⁰ Yıldız, 2000: 31

⁵⁵¹ Yıldız, 2000: 31

başlanılacağını bilmek gerekiyordu. Doğada bu iş için en önemli ipucu mevsimler ve Mısır için özellikle, senede bir kez olan Nil' in taşmasıydı.

Nil Nehrinin taşmasına ve kuraklığına bağlı olduğundan, bu durumu ölçmek ve kontrol etmek lazımdı. Suyun taşması ve sonrada çekilmesi arazilerin sınırlarını bozuyor ve bunların belirli ölçülere göre tekrar tesbit edilmesi gerekiyordu. *Yerölçmek* anlamına gelen *geometri* bu gibi gereksinimlerden ortaya çıkmıştır.⁵⁵² Ayrıca Mısır'ın dev anıtları olan piramitlerin yapımında üçgen, dikdörtgen, kare gibi hesaplamaların yanında *pi* sayısını bugünküne yakın haliyle bulmuşlardır. Aynı *zamanda* Nil Nehrini kontrol altına alabilmek için ne zaman taşacağını belirlemek önemliydi. Bu gibi benzer ihtiyaçlardan dolayı ortaya çıkan *Mısır takviminde* yıl 360 gün, on iki ay ve her ay otuz gün çekiyordu. Yani Mısırlılar, on iki ayın her birini otuz gün sayıyorlar ve yıla açıktan beş gün ilave ediyorlardı.

Mısırlılar bu takvimi M.Ö. 4241 yılında kullanmaya başlamışlardır.⁵⁵³ Mevsimleri dörder aylıktı ve üç taneydi. Mısır takviminde yıl, Nil nehrinin hareketlerine bağlı olarak üç mevsime bölünmüştür. Bunlar; taşma mevsimi, ekme mevsimi ve hasat mevsimidir.⁵⁵⁴

Mısır takviminde üç esas vardır: Ay takvimi, Güneş takvimi ve Hükümdar takvimidir. *Ay takvimi*; Ay'ın küçülüp büyüme hareketleri esas alınarak hesaplanmıştır. Ay takvimine göre her ay 29,5 günden oluşmuştur. Yıl toplamda 354 gün çekmektedir. Ay hesabı Mısır'da, dini ayinler için bir kronoloji esası olmuştur. Burada Nil'in taşması ile birlikte yeni yıl başlamış oluyordu.

Güneş takvimi; tamamen astronomik gözlemlere dayanmaktadır. Bu takvim esasına göre, 365 ¼ günlük bir dönemi yıldönümü olarak kabul etmişlerdir. Günümüzde kullanılan takvim sistemi ile sadece 6 saatlik zaman farkı vardır. Eski Mısır'da her yıl eksik kalan 6 saati toplayarak, dört defa 365

⁵⁵² Aksoy, 1999: 94

⁵⁵³ Dönmez, 2002: 248

⁵⁵⁴ Winlock, 1940: 447

rakamının eriştiği 1460 yıl sonra takvime bir bütün artık yıl olarak eklemektedirler. Mısırlılar bu 1460 yıllık süreyi “Sothic” dönem olarak isimlendirmişler ve kutsal saymışlardır.⁵⁵⁵ *Hükümdar takvimi*; bu takvim her kralın tahta çıkışının ilk gününden itibaren hesaplanır ve bunlar resmi yıl olarak kabul edilirdi. Metinlerde genellikle hem hükümdar takvimi hem de güneş takvimi aynı zamanda kayıt altına alınmıştır.⁵⁵⁶

Mısırlıların dini inançlarına göre yapılan piramitlerin inşasında hiç hata yapılmaması gerekiyordu ya da hatanın olması durumunda hatanın en aza indirgenmesi gerekiyordu.⁵⁵⁷ Bu inançtan dolayı Mısırlı ustalar, piramitlerde ve anıtsal yapılarda kullanılması gereken blokları en doğru ölçülerde ve en doğru şekliyle biçimlendirmek zorundaydılar. *Ölçü birimleri* olarak parmak, avuç, karış, kübiti kullanmışlardır. *Kübit*, dirsekten orta parmağın ucuna kadar olan mesafe olarak belirlenmiş olup yedi avuç ya da yirmi sekiz parmağa denk gelmekteydi. Bir *avuç* dört *parmağa*, bir *karış* da üç avuca eşitti. Bu ölçü kişiden kişiye farklılık gösterdiği için *krallık kübiti* adını verdikleri, 0,524 m uzunluğuna denk gelen granitten bir kübit çubuğu yaptılar ve tüm kübit çubuklarını standart hale getirdiler.⁵⁵⁸ Kübitler günümüzde kullandığımız metrenin atası kabul edilebilir.

F. Mısır’da Kâtip

Eski Mısır’da hiyeroglif yazısının en büyük ustaları kâtiplerdi. Kâtipler yazının ustaları oldukları için eğitimin de ustalarıydı.⁵⁵⁹ Bunlar yazıcılığa atlayarak değil, yazıcı olma aşamasını geçerek bu makamlara ulaşmış

⁵⁵⁵ Winlock, 1940: 447–448

⁵⁵⁶ İnan, 1987: 30

⁵⁵⁷ Gündüz, 2002: 284

⁵⁵⁸ Dönmez, 2002: 249

⁵⁵⁹ Jean, 2012: 39

kişilerdi.⁵⁶⁰ Her türlü eğitim öncelikle ve her şeyden önce yazının öğrenilmesine dayanmaktaydı.⁵⁶¹

Eski Mısır'da, Eskiçağlarda ki diğer ülkelerde olduğu gibi okuryazarlığı olanlar çok azdı. Okuryazarlık küçük seçkin bir grubun elindeydi. Alfabe yazıları yayıldıktan sonra, yazma işlemi toplumun bütün katmanlarına yayılmaya başladı.⁵⁶² En başından beri okuryazarlığın aranan bir nitelik olduğunu çünkü bir statü göstergesi sayıldığını ve en yüksek makamlara kadar yükselme olanağı sağladığı bilinmektedir.⁵⁶³ M.Ö. 1100'lere ait bir Mısır papirüsünde, baba oğluna şunları öğütlemektedir: “yazı yazmayı sev ki: zor işlerden kendini kurtarasin, büyük saygı gören bir yüksek devlet memuru olabilesin.” gerçekten de okuma yazma bilmek hem bir ayrıcalık hem de bir iktidar aracıydı.⁵⁶⁴

Hiyeroglif yazının karmaşıklığı düşünüldüğünde bu epey güç bir öğrenimdi.⁵⁶⁵ Okuma ve yazma becerileri tapınaklara, saraylara ve devlet dairelerine bağlı okullarda öğretiliyordu.⁵⁶⁶ 10 yaşlarında okula başlayan çocuklar orada yalnızca birkaç yıl kalıyor, en yetenekli olanları eğitimlerini yetişkin çağlarına kadar sürdürüyorlardı.⁵⁶⁷ Yeni Krallık dönemine ait okul metinleri, okuma ve yazmanın klasik eserlerden alıntıları kopyalayarak öğrenildiğini göstermektedir.⁵⁶⁸ Hiyerogliflerin karmaşıklığı düşünüldüğünde bu oldukça zor bir işti. Çünkü herhangi bir alfabe yoktu, öğrenciler belli cümleleri koro halinde saatlerce tekrarlayarak ezberlemeye çalışıyorlardı. Yüksek sesle okumak ve ardından okunan metni kopyalarak öğreniliyor, önce hiyeratik sonra da hiyeroglif yazı öğretiliyordu.⁵⁶⁹ Mısırlı bir kâtibin şu

⁵⁶⁰ Malek- Baines, 1986: 184

⁵⁶¹ Jean, 2012: 39

⁵⁶² Malek- Baines, 1986: 184

⁵⁶³ Brewer-Teeter, 2011: 148

⁵⁶⁴ Jean, 2012: 39

⁵⁶⁵ Jean, 2012: 39

⁵⁶⁶ Brewer-Teeter, 2011: 148

⁵⁶⁷ Jean, 2012: 39

⁵⁶⁸ Brewer-Teeter, 2011: 148

⁵⁶⁹ Jean, 2012: 39

sözlerine bakılırsa, dayak cezaları da etkili oluyordu: “Çocuğun kulağı sırtındadır, arkasına vurunca dinler ancak!”⁵⁷⁰

Kâtiplerin eğitime olan katkılarının yanında; kayıt tutmak ve yüzey ölçmek için matematik, takvim düzenlemek ve astrolojik tahminlerde bulunmak için astronomi, hastalıkları iyileştirmek ve kötü ruhları kovmak için tıp gibi dalları da bilmesi gerekiyordu.

Bu işlerin yürütüldüğü yerler tapınaklara bağlıydı ve bunlara “yaşam evi” adı verilmişti. Edebî metinler bunlar arasında, öyküler, felsefî metinler, din ilahileri, aşk şiirleri, kraliyet emirleri, tıbbî ve matematiksel metinler, âyinler ve gömülme ile ilgili bazı kitaplar bulunuyordu.⁵⁷¹ Bütün bu yazı ürünleri kopya edilirdi. Bu gelenek neredeyse kesintisiz olarak M.Ö. III. yüzyıla kadar devam etmiştir.⁵⁷²

G. Mısır’da Kütüphane

M.Ö. 3000–2500 yıllarında Mısır’da hiyeroglif ve piktograf yazının gelişmesi ile biçimlenmiş, gelişmiş ve yazılı belgelerin gittikçe artmasına neden olmuştur. Bu yazılı belgeler, artan ekonomik ve kültürel ilişkilerin sonucu olarak çoğalınca, onların korunup saklanmaları için gereken arşiv ve kütüphanelerin ortaya çıkması zorunlu olmuştur.⁵⁷³

Mısır kütüphanelerini incelediğimiz zaman devletin teokratik yapısından dolayı bu kütüphanelerin saray⁵⁷⁴ ve tapınaklarda yer aldığı bilgisini edinmekteyiz. Bu dönem de kütüphaneler saray ve tapınak gibi resmi bir kuruma bağlıdır. Mısır kitaplarının konuları; din, kimya, matematik gibi bilimler ve siyasal nitelikteki devlet yazışmaları ile ilgilidir. Her kutsal yerin bir

⁵⁷⁰ Jean, 2012: 39

⁵⁷¹ Malek- Baines, 1986: 184

⁵⁷² Malek- Baines, 1986: 184

⁵⁷³ Yıldız, 1985: 8

⁵⁷⁴ Yıldız, 1985: 9

kütüphanesi ve bir okulu vardı. Bunlara “tablet evi”, “mühür evi” gibi adlar verilmişti.

Papirüsün kullanışı daha çok rahiplerin tekelindeydi. Bu kurumlar kütüphanelerden çok arşiv niteliğindedir. Bu konuda en eski bilgi, IV. Sülaleden (M.Ö. 2720 – 2560) olan Gizeh Kralı Sepseskof’a aittir. Bu kralla ilgili belgede “kral rahibi”, “kralın dostu” ve “kitaplar evinin kâtibi” ünvanları aynı kişiye verilmiştir.⁵⁷⁵ Mısır’da VI. Sülale döneminde hükümet kâtiplerinden biri, bir kütüphane vakfının yönetiminde olmasından dolayı memnuniyetini mezar taşına yazılmasını vasiyet etmiştir.

Cize kazılarının arkeolojik kazısı sonucunda dönemin hükümeti zamanında bir Kütüphane Bakanı ünvanına rastlanmıştır. Bundan da anlaşılıyor ki, Mısır hükümdarlarının çok büyük kütüphaneleri vardı. Bu kütüphanedeki eserler kopya edilmiş dini eserler, geometri, tıp bilimleri, astronomi ve felsefeyi konu alan eserlerden oluşuyordu.⁵⁷⁶ Orta Krallık devrinde III. Amenemhat (M.Ö. 1849–1800) ve özellikle IV. Amenemhat (M.Ö. 1800–1792) devrelerinde El-Amarna’da krallık sarayında bulunan Babil dilinde ve çivi yazısı ile yazılmış 370 kil tablet kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır.

Yeni Krallık devrinde Teb Kralı II. Ramses (M.Ö. 1298 – 1232) ile aynı kişi olduğu söylenen Kral Osymandyas’ın Ramasseum’u üzerindeki “Ruhun Doktoru” yazısı M.Ö. 1200 yıllarında bir kütüphane üzerinde yazılı olduğu bilinmektedir. Bu tapındaki bir odanın içi, yazının tanrısı olduğuna inanılan Toht ve Seshat’ın resimleri ile kaplanmış olarak bulunmuştur.⁵⁷⁷

Teb’te Karnak Mabedi harabelerinde bir “Kitapevi”ne ait bir kitabe bulunmuştur. Yine Teb’te Miamun adlı baba oğul olan iki kütüphane müdürünün mezarları keşfedildi. Mısır’da kütüphanecilik badan oğula geçen

⁵⁷⁵ Yıldız, 1985: 8

⁵⁷⁶ Balcıoğlu, 1931: 54

⁵⁷⁷ Yıldız, 1985: 9

bir meslekti. Buradan elli mil uzakta Edfu'da "Papirüs evi" diye adlandırılan iyi muhafaza edilmiş bir kütüphane binası meydana çıkartılmıştır.⁵⁷⁸

II. ANADOLU'DA HİYEROGLİF YAZI

Anadolu'da hiyeroglif yazı iki uygarlık tarafından kullanılmıştır. Bunlardan biri Uratu Devlevleti ve diğeri ise, Hitit Devleti'dir. Adı geçen devletler çivi yazısının yanında hiyeroglif yazıyı da kullanmışlardır. Urartulu'ların kullandığı, Hitit hiyeroglif türüne çok yakın olan işaretler söz konusudur. Benzer işaretler içeren yazıtlardan bunu anlamaktayız.⁵⁷⁹

Hititler çivi yazısını alıp kendi dillerine uyarladıkları zaman, bir zorlukla karşılaştılar: o da, kendi yaratmadıkları 400 kadar işaretin ses değerini öğrenmek zorunda kalmalarıydı.⁵⁸⁰ Bunun için çivi yazısının yanında bir de hiyeroglif yazıyı kullandılar.⁵⁸¹ Hiyeroglifler çivi yazısına göre daha görseldi, belki bunun için bir tercih sebebi olmuş olabilir. Hiyeroglifler şekillerden oluşturduğu için okur yazar olmayan halkın kısmen olsun anlayabileceği bir yazı türüdür. Girit hiyeroglif yazısı ile benzerlik gösteren Hitit hiyeroglif yazısının ilk önce Luviler tarafından icat edilmiş, oradan bütün Anadolu'ya yayılmış olması mümkün olabileceği görüşü vardır.⁵⁸² Uzun bir gelişme sonucunda ortaya çıkmıştır.⁵⁸³ Bu yazı sistemini ilk kullanan Mısırlıların yazıtlarını gören Yunanlılar bu yazıların kutsal bir yazı türü olduğunu sanıp, hiyeroglif olarak adlandırmışlardır. "Hieros" "kutsal", "glyphein" "yazmak" kelimelerinden oluşan ve "kutsal yazı" anlamına gelen bir terimle nitelemişlerdir.⁵⁸⁴

⁵⁷⁸ Özdemir, 1959: 35

⁵⁷⁹ Alp, 1981: 22

⁵⁸⁰ Dinçol, 2011: 263

⁵⁸¹ Alp, 1981: 20

⁵⁸² Akurgal, 1989: 51–52

⁵⁸³ Tekoğlu, 1989: 82

⁵⁸⁴ Dinçol, 2011: 263

A. Anadolu'da Hiyeroglif Yazının Özellikleri

Anadolu ve Kuzey Suriye'deki diller ve halklar hakkında çok zengin malzemeler sağlamış sayısız Hitit çivi yazılı belgelerine kıyasla, Hitit hiyeroglif yazıtları oldukça sönük kalmıştır. Sayıca olan belgeler ayrıca içerik bakımından da çok önemli şeyler söylememektedirler. Bu yazıtlar daha çok, Hitit uygarlığının geç dönemlerde filizlenmesi şeklinde değerlendirilmiştir. Her şeye rağmen, bu yazıtlar bize Hititçe, Luvice, Palacanın yanı sıra bir başka Hint Avrupa dili olan Hitit hiyeroglifini tanıtmaktadır.⁵⁸⁵ Daha çok mühür, taş ve kayalardaki heykel yazısı olarak kullanılan Hitithiyeroglifinden kalan fazla eser yoktur.⁵⁸⁶ Oysa Kuzey Suriye'de bulunmuş olan kitabelerin büyük bir kısmı çok daha yeni bir döneme, yani M.Ö. X. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar olan zaman dilimine aittir. M.Ö. 700 yıllarına doğru, Suriye'nin Asur İmparatorluğu'yla aşama aşama bütünleşmesi sonucu hiyeroglif yazısı gözden kaybolmuştur.

Asur'da bulunmuş ve daha sonra olasılıkla oradan da diğer merkezlere taşınmış kurşun levhaların ayrı bir önemi vardır. Bunlar oldukça kursif olarak yazılmış bir hiyeroglif yazısıyla kaplanmışlardır. Modern araştırmalar, bu levhaların mektup olarak kullanılmış olduklarını kabul etmektedir; bir evin temelinde tomar halinde bulunmuşlardır. Bu durum belki de, evi inşa ettiren kimsenin bunların büyü değerine sahip olduklarını zannederek yanılgıya düşmüş olması ihtimaliyle açıklanabilir. Bu kursif yazı şekli, günlük yaşamı yansıtan bir içeriğe karşılık gelmektedir. Hitit hiyeroglif yazısının rölyef formlarının ise anıtlar üzerinde çok itinalı ve şık bir şekilde kullanılmış olduğu görülmektedir. Her şeye rağmen, kursif yazıya bazen anıtlar üzerinde de rastlanmaktadır.⁵⁸⁷

Mısır hiyeroglifi konusunda da bahsettiğim gibi, hiyeroglif yazı türünün çıkış noktası piktogramlardır. Tıkı Mısırlılar, Urartulular, Giritliler de olduğu

⁵⁸⁵ Friedrich, 2000: 112

⁵⁸⁶ Özçelik, 2002: 92

⁵⁸⁷ Friedrich, 2000: 113–114

gibi ilk göstergeler değişmez bir biçimde çizimler, piktogramlar ve piktogram bileşimlerinden oluşuyordu.⁵⁸⁸ Bu piktogramların büyük bir kısmı farklı pozisyonundaki eller, yüzler (genellikle profilden), bacaklar, ayaklar gibi vücudun bölümleri; öküz, at, köpek, aslan, geyik, kuş ve balık gibi hayvan başlarının yanı sıra, masa ve sandalye gibi kimi mobilyalar ve iki katlı evin ön cepheden görünüşünün dikkatlice çizimi de dâhil yapı kısımları oluşturmuştur.

Anıtsal yazıtların normal yapılma biçimi arka planı keserek işaretleri kabartma halinde bırakmaktı. Diğer türlü daha az zahmetli bir çizgisel oyma tekniği kullanılıyordu ya da bu tür kabartmalı çizginin bir biçimi kullanılıyordu. Bu tür oyma biçimi metal yazıt için, özellikle kâseler için kullanılmıştır. Varolduğu bilinen ama henüz bulunamamış olan, ahşap belgeler üzerinde kullanılmış olabilecek bir el yazısını temsil edebilen örnek söz konusudur. Anıtsal kabartma yazıtlarında bile kimi işaret biçimleri el yazısından geçmiş gibi görünmektedir. Bu durum mühürlerde de görülebilmektedir.⁵⁸⁹

Yazı yönünü iki şekilde oluştuğu görülmektedir. İlk olarak işaretlerin yazılış sırası satırlar önce soldan sağa, satırın sonuna varıldığında sağdan sola ve sonra yine soldan sağa devam edecek biçimdedir. Buradan, yazı yönünün bustrophedon şeklinde satırdan satıra değiştiği sonucuna varılır. Bustrophedon, Grekçe bir kelimedir ve öküzlerin tarlada sürüm yaparken izlemiş oldukları yolu belirtmektedir.⁵⁹⁰ İkincisinde ise, kitabelerin başına konulmuş olan şahıs kendini gösterir ve “ben...-im” anlamına gelmektedir.⁵⁹¹

Bu yazı biçimi İyonya sahilinde görülen eski Grek yazılarının da en bariz karakteristiğidir. İşaretler Mısır hiyeroglifinde olduğu gibi satırın başına doğru bakıyordu.⁵⁹²

⁵⁸⁸ Jean, 2012: 48

⁵⁸⁹ Hawkins, 2011: 144–145

⁵⁹⁰ Gurney, 2001: 110

⁵⁹¹ Friedrich, 2000: 116–117

⁵⁹² Gurney, 2001: 110

Hitit hiyeroglif yazısı sahip olduğu içyapı itibarıyla, Mısır hiyeroglifleri ve Babil çivi yazısında olduğu gibi üç unsurdan, yani ideogramlar, fonetik işaretler ve bazen kelimenin önüne bazen de arkasına konulan determinatiflerden oluşmaktadır.⁵⁹³ Mısır yazısından farkı, çivi yazısında da olduğu gibi fonetik hece bileşkelerinden meydana gelmesidir. Kelimeler sıkça, ama ne yazık ki düzensiz olarak, IC “krampon” işaretiyle bölünmüşlerdir. İdeogramlar, kelimenin başında kullanılmışlardır. Kursif ve yapılışı daha basit işaretlere genellikle bu tür ideogramlardan sonra, özellikle kelimelerin ikinci yarısında rastlanmaktadır. Bunlarda fonetik hece unsurları aranabilir. İdeografik işaretler görüntüleri dolayısıyla daha kolay anlaşıldıkları için, bunların arkasına konan işaretlerden kelimenin anlamı, verbal veya nominal çekim ekleri ve gramer işlevleri hakkında birtakım bilgileri vermeleri beklenebilir.

Determinatifler ise, çivi yazısında kullanıldığı gibi, bunlar isimlerin önüne ya da arkasına konan ve okunmaya yardımcı olmak için onların belirli bir nesne sınıfına ait olduklarını işaret eden ortak işaretler olarak tanımlanabilirler. Geç dönemde görülen determinatiflerin sadece birkaç tanesine İmparatorluk yazıtlarında rastlanır. Bunlar; DİNGİR, HUR.SAG, NA4, tanrı ve dağ isimlerinin ve taş nesnelerin önüne yerleştirilir. KUR, URU, ülke ve kent isimlerinden sonra yerleştirilir.⁵⁹⁴

Her şeye rağmen, Hitit hiyerogliflerinde olağanüstü bir stilleşme vardır. Bu özelliğinden dolayı, işaretlerin şekilleri çoğu kez anlaşılmasa da bir nitelik kazanmıştır. Görünüm bakımından bu denli belirsiz bir ideogramla gösterilmiş olan tanrı adları determinatifi, kullanımı bakımından çivi yazısındakine eşittir. Kargamış aile kabartmalarında on kişi, adlarıyla birlikte tasvir edilmişlerdir. Burada her ismin önünde, Babil çivi yazısında erkek şahıs adlarının önüne konulan dikey çivi işareti benzeyen şahıs adları determinatifi dikey bir

⁵⁹³Hawkins, 2011: 145; Friedrich, 2000: 115

⁵⁹⁴Hawkins, 2011: 147

çubuk şeklinde bulunmaktadır ve bu işaretin Babil çivi yazısından kopya edilmiş olduğu sanılmaktadır.

Hece işaretlerinin fonetik değerlerinin yorumlanması özel birtakım güçlükler çıkarmıştır. İlk araştırmacılar için bu tür değerlerin saptanmasına yarayacak çift dilli yazıtlar mevcut değildi. Yalnızca Tarkummuwa ve Indillimma' nın hiyeroglif ve çiviyazılı iki mührü bulunuyordu. Bunların çivi yazılı kısmında değişik belirsizlikler bulunması yüzünden, konuyu aydınlatacak yerde, daha fazla hata yapılmasına sebep olabilecek bir durum söz konusuydu. Bu nedenle araştırmacılar başka araştırma noktaları bulmak zorunda kalmışlardır.⁵⁹⁵

Urartular, çivi yazısının yanında kendilerine özgü bir hiyeroglif yazı sistemini de kullanmışlardır. Geç Hitit Şehir Devletleri'yle olan ilişkiler sonucunda dar kapsamlı ve kısa süreli de olsa hiyeroglif yazı sistemini kullanmışlardır.⁵⁹⁶ Urartu devletinin batıya doğru yayılması sırasında, Anadolu-Hitit Hiyeroglifi kullanan Geç Hitit devletleriyle teması sonucunda bu yazıyı da tanıdığı ve bundan esinlenerek ortaya bir Urartu Hiyeroglif yazısının çıktığı anlaşılmaktadır.⁵⁹⁷ İşlek olmayan hiyeroglif yazısındaki şekil veya işaretler bir heceyi değil, bir kelimeyi ifade etmek üzere çizilmiştir.⁵⁹⁸ Bugün bile anlamı tam olarak anlaşılmayan çeşitli resimsel işaretlerin büyük boyutlu depolama küplerinin üzerinde, bazı kulplu testilerin kulp altlarında, bazı damga mühür ve özellikle mühür baskıları üzerinde bulunmaktadır.⁵⁹⁹

B. Anadolu'da Hiyeroglif Yazını Kullanan Uygarlıklar

Anadolu'da hiyeroglif yazısını kullanan devletler olmuştur. Bunlardan biri olan Hitit devletidir. Hititler, çivi yazısının yanında kullandıkları bir diğer yazı türü hiyeroglif yani resim yazısıdır. Bu yazıdaki dil, çivi yazısından

⁵⁹⁵ Friedrich, 2000: 116

⁵⁹⁶ Hırçın, 1998: 20

⁵⁹⁷ Dinçol, 2006: 34

⁵⁹⁸ Günbattı, 2007: 56

⁵⁹⁹ Yıldırım, 2004: 130

bilinen Luvice'ye benzerliğinden dolayı kaynaklarda Luvi hiyeroglifleri olarak da geçmektedir. Hititler mühürlerde, taş anıtlarında ve kaya anıtlarında hiyeroglif yazıyı kullanmışlardır.⁶⁰⁰ Hiyeroglif yazısı ile yazılı vesikalar ağırlıklı olarak Orta, Güney, Güney Doğu, Anadolu ve Kuzey Suriye olmakla beraber, hemen hemen bütün Anadolu'ya yayılmıştır.⁶⁰¹ Hitit çivi yazılı belgelere kıyasla, Hitit hiyeroglif yazıtları oldukça sönük kalmıştır. Bu yazıtlar daha çok Hitit uygarlığının geç dönemlerde filizlenmesi şeklinde değerlendirilmiştir. Her şeye rağmen bu yazıtlar bize Hititçe, Luvice ve Palaca'nın yanı sıra bir başka Hint Avrupa dilini daha tanıtmaktadır.⁶⁰² Anadolu'da Hint Avrupa Dil ailesinin üç ayrı, ama doğal olarak birbiriyle akraba üç dili konuşuyorlardı. Bunların içinde Hititler, Kuşşara Hanedanı tarafından önce Kaneş, sonra Hattuşa başkent olmak üzere kurulan merkezi siyasal otorite, yani devlet dolayısıyla diğerlerine kısmen egemendi ve resmi dil bu yüzden Hititçeydi. Çivi yazısı da aynı nedenle resmi yazı duruma gelmişti. Ancak Anadolu halkının çoğunluğu Luvi kökenliydi ve çivi yazısı ile Hitit dilini kullanmayarak kendi yazısını yaratmıştı. Yaratıkları dil saf bir Luvice değil, Hititçe ile yakınlığı olan, bir Luvi lehçesi idi. Bu durumda M.Ö. II. binyılda Orta Anadolu resmi dil *Hititçe*, Anadolu'nun batısı ve güneyinde konuşulan devletin resmi dili *Luvice*, kuzey-batı Anadolu'da kullanılan *Palaca* ve ortak dil olarak *Hiyeroglif Luvicesiydi*.⁶⁰³

Eskiden Hitit hiyeroglifleri ya da Luvi resim yazısı adı verilen ve artık Anadolu hiyeroglifleri olarak tanımlanmaya başlayan bu yazının, esin kaynağını, Ege hiyerogliflerinin oluşturduğu düşünülmektedir. Çünkü nasıl Mısır ve Girit arasında ilişkiler varsa, Anadolu ile Ege kültür alanı arasında kültürel alışveriş olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Girit'teki uygarlığın tipik bir motifi olan "boğa üzerindeki akrobat" betimleri, Mısır'da, Nil deltasındaki Tel el-Dab'a kazılarında ele geçen duvar resimlerinde bulunduğu gibi, Hatay'daki Tel Açana kazılarında ortaya çıkarılan mühürlerde ve İç Anadolu'da,

⁶⁰⁰ Özçelik, 2002: 92

⁶⁰¹ Alp, 1963: 58

⁶⁰² Friedrich, 2000: 112

⁶⁰³ Dinçol, 2011: 263

Çorum'un Sungurlu ilçesi yakınındaki Hüseyin Dede'de bulunan kabartmalı Hitit vazosu üzerinde de görülmektedir.⁶⁰⁴

Anadolu'da gelişen hiyeroglifler, çivi yazısının aksine, halkın görebileceği yerlerdeki anıtlarda ya da halkın mühürlerinde kullanılmıştır. Bütün Hitit anıtları göz önüne alındığında ise hiçbirinde çivi yazısının bulunmadığı gözlenmiştir. Yani, buradan şunu anlıyoruz ki, hiyeroglif sistemi ve yansıttığı Luvi dili, toplumun büyük bir çoğunluğunun dili ve yazısı olduğunun kanıtıdır. Burada halkın büyük bir bölümünün Luvice konuşuyor olması mantıklı görünüyor. Mühür ve resmi anıtlar üzerinde Luvi hiyerogliflerinin olması da, çok sayıda insanın bu hiyeroglifleri okuyabileceği ya da en azından yorumlayabileceğini akla getiriyor.⁶⁰⁵ Buna karşılık arşivlerde halkla doğrudan birebir ilişkili belgeler bulunmaması, çivi yazısının ve onun yansıttığı olmaması Hititler kendileri bu dile Neşaca ya da Kaneş dili adını verdikleri Hititçe'nin resmi yazı ve dil olduğunu göstermektedir.⁶⁰⁶

Hemen burada "halka ilişkin hiyeroglifle yazılmış ve hiyeroglif mühürlerle mühürlenmiş belgelerin neden olmadığı" sorusu akla gelmektedir. Hiyeroglif yazısı herhalde üzerine balmumu sürülmüş ağaç tabletler üzerine yazılmıştır. Ağaç dayanıksız bir malzeme olduğu için bu tabletlerin hiçbirisi korunmamıştır. Ağaç tablet yazıcıları ve ağaç tabletler orta Hitit çağından itibaren çivi yazılı Hititçe metinlerde anılmaktadır. Likya kıyılarına yakın, Uluburun mevkiinde bulunan M.Ö. XIV. yüzyıla ait gemi batığında bir ağaç tablet takımı bulunmuştur.⁶⁰⁷ Uluburun batığında ele geçen yazı tahtası, iki yapraklı bir defter biçimli, yüzeyleri, kenarları yüksek kalacak şekilde hafifçe oyulmuş ve birbirine fildişinden silindirik üç menteşe ile tutuşturulmuştur. Bu araç hiyeroglif yazı için uygun olduğu kadar linear yazılar içinde uygundur.⁶⁰⁸

⁶⁰⁴ Dinçol, 2006: 30

⁶⁰⁵ Brandau-Schickert, 2003: 34

⁶⁰⁶ Dinçol, 2006: 30

⁶⁰⁷ Alp, 2002: 8

⁶⁰⁸ Dinçol, 2006: 31

Hiyeroglifler ile yazılı uzunca metinlerin Hiyeroglif Luwicesi ile yazıldığı anlaşılmıştır. Kayseri'nin güneydoğusundaki Fraktin Anıtı'nın sağ kısmındaki kısıyazıt bile Kraliçe Putu-hepa için “tanrının sevgilisi Kazu(wa)na (=Kizzuwatna)ülkesinin kızı” ibaresinin Hiyeroglif Luwicesi ile yazılması bu dilin geniş halkkitleleri tarafından kullanıldığının bir kanıtı olarak görülebilir.⁶⁰⁹

Yazı yönü iki şekilde oluşu görülmektedir: birincisinde kitabelerin başına konulmuş olan şahıs kendini gösterir ve “ben...-im” anlamına

gelmektedir.⁶¹⁰ Okumaya nereden başlanacağını gösteren ikinci durum ise, Mısır hiyeroglif yazısında olduğu gibi, bütün insan ve hayvan başlarının satır başına doğru baktığı, ellerin ve ayakların satır başına işaret ederek hareket ettiğini gösteren işaretin basit olması ve hemen fark edilmesi idi. Okunuş sistemi öküzün tarlayı sürerken izlediği yolun aynıydı. Buna bustrophedon deniyor. İlk satırda bu hiyeroglifi görünce başlangıç yerinin burası olduğunu anlamak güç olmasa gerek. Sonra da son satırın boş yerinin hangi yönde olduğunu araştırmaya sıra gelir. Metnin başı ve sonu belli olunca satırların nasıl bir sıra izlediğini kestirmek olanağı kendiliğinden ortaya çıkar. Bu olanağı pekiştirmek için her satırda el, ayak, baş gibi resim işaretlere bakmak yeter. Çünkü bunlar satırdan satıra birbirinin aksi doğrultuda yer almaktadır; yani, birinde sola bakıyorlarsa bir alttakinde sağa bakmaktadırlar.⁶¹¹

Hititler' in ve Luwililer' in kullandıkları hiyeroglif yazı 400 kadar işarettten oluşmaktadır. Bunların bir kısmı ideogramlar, büyük çoğunluğu fonetik işaretlerdir. Fonetik işaretler ideogramların telaffuzundan ya da bunların kısaltmalarından doğmuştur.⁶¹²

Eski Anadolu hiyerogliflerinin kullanılışını üç ayrı dönem olarak ele almak gerekir:

⁶⁰⁹ Alp, 2002: 8

⁶¹⁰ Friedrich, 2000: 116–117

⁶¹¹ Friedrich, 2000: 117

⁶¹² Alp, 2002: 9

- 1) İmparatorluk çağından önceki devre.
- 2) M.Ö. 1450 – 1200 tarihleri arasındaki İmparatorluk çağında.
- 3) İmparatorluk yıkıldıktan sonra Geç Hitit Devri denilen beylikler çağında.

VIII. yüzyılın sonunda beyliklerin Asurlular tarafından ortadan kaldırılması ile hiyeroglif yazısının resmi tezahürleri de ortadan kalkmış bulunmaktadır. Fakat aynı yazının daha uzun zaman halk arasında ve tapınaklarda kullanılmaya devam edildiği bir gerçektir. Nitekim Küthmann, M.S. 38–72 yıllarında Roma'nın nüfuzu altında hüküm sürmüş olan Malatya bölgesi krallarından IV. Antiochos ile eşi olan Iotape'nin sikkeleri üzerinde iki hiyeroglif işareti tesbit edilmiştir.⁶¹³

Hiyeroglif yazıtlarının önemli kısmı, kaya anıtları üzerindeki kabartmaların izahı için kullanılmışlardır. Ayrıca Boğazköy'de Tarsus'ta ve Ras Şamra'da kısmen iki yazı halinde kısmen yalnız hiyeroglif olarak zengin mühür koleksiyonları keşfedilmiştir.⁶¹⁴ Hans G. Güterbock, çift dilli Hitit kral mühürleri üzerine yaptığı çalışmanın yayımlanmasından sonra, İmparatorluk dönemiyle Geç Hitit Şehir Devletleri dönemi yazıtları arasındaki boşlukların üzerine bir köprü oluşturmuştur.⁶¹⁵

Luvi hiyeroglirleri, Hitit İmparatorluğu'nun M.Ö. 1200 yıllarında yıkılışından sonra, Anadolu ve Kuzey Suriye'de kurulan ve adına Geç Hitit Devletçikleri Dönemi denilen evrede de kullanılmaya devam edilmiştir.⁶¹⁶ Bossert, "Luvi hiyeroglifleri M.Ö. 700 yıllarından sonrada tapınaklarda yazılmaya ve kullanılmaya devam edilmiştir" demektedir.⁶¹⁷

Anadolu'da hiyeroglif yazıyı kullanan bir diğer uygarlık Urartu devletidir. Urartular, çivi yazısının yanında kendilerine özgü bir hiyeroglif yazı

⁶¹³ Alp, 1963: 59

⁶¹⁴ Alp, 1963: 61

⁶¹⁵ Tekoğlu, 1989: 83

⁶¹⁶ Dinçol, 2006: 32

⁶¹⁷ Uçankuş, 2000: 695

sistemini de kullanmışlardır. Geç Hitit Şehir Devletleri'yle olan ilişkiler sonucunda dar kapsamlı ve kısa süreli de olsa hiyeroglif yazı sistemini kullanmışlardır.⁶¹⁸ Urartu devleti hem çivi yazısı hem de hiyeroglif yazı olmak üzere iki yazı türünü de kullandığı tesbit edilmiştir. Krallık tarafından kullanılan çivi yazısının halka inmediği ve sadece belli bir kesimin tekelinde olduğu anlaşılmaktadır.⁶¹⁹

Urartu krallığının ikinci yazı türü olan hiyeroglif yazı dışarıdan gelmiştir. Urartu devletinin batıya doğru yayılması sırasında, Anadolu-Hitit hiyeroglifi kullanan Geç Hitit devletleriyle teması sonucunda bu yazıyı da tanıdığı ve bundan esinlenerek ortaya bir Urartu hiyeroglif yazısının çıktığı anlaşılmaktadır.⁶²⁰ İşlek olmayan hiyeroglif yazısındaki şekil veya işaretler bir heceyi değil, bir kelimeyi ifade etmek üzere çizilmiştir.⁶²¹ Bugün bile anlamı tam olarak anlaşılmayan çeşitli resimsel işaretlerin büyük boyutlu depolama küplerinin üzerinde, bazı kulplu testilerin kulp altlarında, bazı damga mühür ve özellikle mühür baskıları üzerinde bulunmaktadır.⁶²²

Altintepe Kalesi'nde hangi kral tarafından inşa ettirildiği kesin olarak bilinmeyen, ancak hiyeroglif yazılı buluntular tespit edilmiştir.⁶²³ Budin plakası olarak belirtilen bir tunç levha üzerindeki yazıt ve Hoşap bölgesindeki Giyimli Köyü'nde ortaya çıkarılan tunç adak levhalarından birkaçı üzerindeki daha kısa hiyeroglif yazıtlar yanında, testiler, küpler gibi pişmiş toprak kaplarda görülen sayı işaretleri ve hacim ölçüsü birimlerini gösteren işaretler vardır. Bunlar ekonomik kayıtları tutabilmek için, çivi yazısı bilmeyen küçük memurların görsel belleğinde kolay yer bulan işaretlerdir. Hiyeroglif sisteminin Urartu'da gelişmeye fırsat bulamadığını, çünkü devletin yıkılmasına az kalmışken bu yeni yazının ortaya çıktığını söyleyebiliriz.⁶²⁴

⁶¹⁸ Hırçın, 1998: 20

⁶¹⁹ Bryce, 2003: 73

⁶²⁰ Dinçol, 2006: 34

⁶²¹ Günbattı, 2007: 56

⁶²² Yıldırım, 2004: 130

⁶²³ Özgüç, 1961: 98

⁶²⁴ Dinçol, 2006: 460–461

C. Anadolu’da Hiyeroglif Yazının Çözümlemesi

Hitit hiyeroglifleri ile ilgili olarak buraya kadar anlattığım sonuçlara uzmanlar kolaylıkla ulaşamamışlardır. Araştırmaların süreci oldukça karmaşık ve karışık görüşlerle doludur. Az sayıda yazıtla çalışmak zorunda kalmışlardır. Bu nedenle, bu yazıtların yorumlanması oldukça zahmetli çalışmaların ve bir sürü belirsizliğin arasından bulup çıkartılmıştır.⁶²⁵

“Hitit hiyeroglifleri” adı, 1870 yıllarında İngiliz Araştırmacı A. H. Sayce tarafından kullanılmıştır.⁶²⁶ Hitit hiyerogliflerinin çözümünde ilk denemeleri, Hititlerin Anadolu’da oturduklarını herkesten önce gören İngiliz bilgin Sayce yapmıştır. 1877 yılında yayınlamış olduğu ilk makalesinde işaretleri bir yazı olarak yorumlamış ve bu yazının bustrophedon tarzda yazıldığını doğru olarak ortaya koymuştur.

1876 yılında İngilizlerin Kargamış’taki kazıları başlamış ve kısa zamanda kabartmalı ve yazıtlı taş bloklar ortaya çıkarmıştır. Bu yazıtlar sayesinde, o zaman kadar son derece kısıtlı malzeme üzerinde çalışan araştırmacılar, yeni yazılı malzemeye sahip olmuşlardır. Sayce, Kargamış’ta bulunan heykeller ile Boğazköy’den bilinen heykeller ve Karabel’de bulunan kabartma arsındaki bağlantıyı kurmuş ve 1879 yılında *The Hittites in Asia Minor* yani “Küçükasya’da Hititler” adlı makalesini yayınlamıştır. “tanrı” işaretlerini doğru olarak tanımlamıştır. 1881 yılında “Tarkondemos’un Hititçe ve Çivi Yazılı Çift dilli Yazıtı” adlı makalesini yayınlamıştır. Bu sayede “Tarkumuva Mührü” olarak adlandırılan mührü bilim dünyasının noktası haline getirmiştir. Mührün okunabilmesi çevresinde yer alan çivi yazılı lejanti ile mümkün olmuştur. Fakat içinde yer alan iki işareti doğru bir biçimde “ülke” ve “kral” olarak yorumlamıştır. Sayce’nin çalışmaları, Luvî hiyerogliflerinin çözümü için sadece bir başlangıçtır.⁶²⁷

⁶²⁵ Friedrich, 2000: 120

⁶²⁶ Friedrich, 2000: 114

⁶²⁷ Alparslan, 2009: 79

1930 yıllarında Boğazköy’de kazılar sırasında krallık mühürleri ve resmi mühürlerle damgalanmış olan kilden mühürler bulundu. *Tarkondemos* üzerinde görülen tarzdaki ilki tek ses veren iki harf temelindedir: bu; kralın, bazen de kraliçenin isim ve unvanlarını hiyeroglif olarak taşıyan merkezi bir halka ile aynısının çivi yazısı ile mevcut olduğu bir dış halka ya da halkalarla rabitalar ve lakapları içeriyordu. Öte yandan resmi mühürler normalde sadece hiyeroglifle yazılmıştır, çivi yazısı eşdeğerlerine ender rastlanmaktadır.⁶²⁸

Araştırmaların ilk dönemlerinde en yaygın ama en fazla emek isteyen ve en fazla tartışma konusu olan yorumlama girişimi, 1894 yılında *Jensen* tarafından ortaya konuşmuştur. Kargamış adını okuması doğrudu, ancak bu okumadan yola çıkarak pek çok işaretin fonetik değerini saptaması oldukça keyfiydi ve bu yaklaşımı kendinden sonra çok az kişi tarafından izlenmiştir: nedeni anlaşılabilir bir biçimde, bu fonetik değerleri kısmen tek tek konsonant ve vokal, kısmen belirgin ve bölünemez heceler, kısmen de daha karmaşık ses ve ideogram dizileri olarak kabul etmiştir; bu arada da onun, hiyeroglif yazıtlarının dilinin Ermenice olduğu görüşünü de ileri sürmüştür. Bu ve benzer nedenlerle Jense’nin çalışmaları yalnızca çözümlemede karşılaşılan güvensizliklerin odak noktası olmaya yaramıştır.⁶²⁹ Friedrich bunu “boşa zaman harcama” olarak adlandırır.⁶³⁰

Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında yazıtları çözümlemeye kalkışan *Thompson*, *Cowley* ve *Carl Frank* dahi tatmin edici herhangi bir sonuca ulaşamamışlardır. Daha iyi sonuçlara 1930 yıllarına doğru *Meriggi*, *Gelb*, *Forrer* ve *Bossert*’in araştırmalarıyla ulaşılmıştır. İtalyan Meriggi, “oğul” anlamına gelen ideorami ve dolayısıyla da, kral adlarının okunmasında çok fayda sağlayan soy ağacını saptamayı başarmıştır.

⁶²⁸ Hawkins, 2011: 125

⁶²⁹ Friedrich, 2000: 121

⁶³⁰ Friedrich, 2000: 122

Karatepe'den ve Ras Şamra mühürlerinden elde edilen bilgilere ulaşılması Laroche ve Meriggi tarafından sunulmuştur. *Laroche*, hiyeroglifsel malzemeler dâhil, Luvi dili ve bunun Likya ile olan ilişkisi üzerine çalışmıştır.⁶³¹

Gelb, “yapmak” anlamına gelen fiili tespit etmiştir. Fiilin *aia*- şeklindeki tam okunuşu, bu hiyeroglif yazılı dilin Luvice ile sınıflandırılması bakımından büyük bir önem taşımaktadır. *Forrer* tarafından bir lanetleme fomülünün tanınmış olması, dönemin oluşumunu çözümlemek bakımından esaslı olmuştur.

Bossert ise, Kral *Wapalawa* ve Tanrıça *Kupapa* adlarını doğru bir şekilde okuma yöntemini bulmuştur.⁶³² 1930 yılından itibaren Hitit hiyerogliflerinin deşifre edilmesi üzerine çalıştı ve 1932 yılında konuyla ilgili bir kitap yayımladı. 1934 yılında İstanbul Üniversitesi Eski Önasya Dilleri ve Kültürleri Kürsüsü'nde göreve başladı. Anadolu'ya yaptığı birçok yolculuktan birinde, 1946–1947 yıllarında Halet Çambel ve Bahadır Alkım ile birlikte Adana'da Geç Hitit dönemine ait Karatepe harabelerini keşfetti; burada iki dille yazılmış yazıtlar, hiyeroglif yazısının çözülmesinde önemli rol oynadı.⁶³³ 1947 yılında Bossert, Doğu Kilikya'daki Karatepe'de kısa zamanda çift dilli oldukları anlaşılan, bir kısmı Fenike dilinde bir kısmı da Hitit hiyeroglif yazısında yazılmış ve M.Ö. VIII. yüzyılın sonuna tarihlenen, oldukça uzun metinler bulmuştur. Bu yazıtların hemen hemen tam olarak korunabilmiş metin toplam 75 maddesi ile bütün yazıların en uzunudur. Bossert bunu yavaş yavaş yayınlayıp, 1960 yılındaki ölümüyle eksik bırakılmış olsa da, sözcükten sözcüğe iki dilli karakteri dilin sözcük dağarcığı hakkındaki güvenli bilgileri genişletmiş oldu.⁶³⁴ Hitit hiyeroglif yazılı metin ise, kısmen ve parçalar

⁶³¹ Hawkins, 2011: 126

⁶³² Friedrich, 2000: 122–123

⁶³³ Seeher, 2006: 118

⁶³⁴ Hawkins, 2011: 125

halinde Bossert tarafından şematize edilmiş kopyalarıyla yayımlanmıştır. Her şeyden önce bu yeni yazıtlarla birlikte çift dill, yazıtların önemi artmıştır.⁶³⁵

Bunlardan sonra *H.G.Güterbock* Boğazköy'de bulunan kral mühür baskılarını inceleyerek hiyeroglif çözümlerine büyük katkıda bulundu. Çünkü bunlar kral isimleri hem çivi yazısı ile hem de hiyeroglif yazı ile yazılı idi. Hiyeroglif araştırmalarına daha sonra Sedat Alp katıldı ve kombinasyon metodu ile Hitit şahıs adlarını ele alarak bu alanda önemli sonuçlara ulaştı. Sedat Alp son zamanlarda Karahöyük'te bulduğu mühür baskılarını da yayınlarak hiyeroglif çalışmalarında yeni adımlar attı.⁶³⁶

Hitit hiyeroglifleri konusundaki araştırmalar Karatepe ile son bulmamıştır. Araştırmalar bugün de sürmektedir.⁶³⁷

Hitit hiyeroglif yazısının çözümlenme aşamalarının başında çift dilli bir yazıtın yer almaması bu aşamanın uzun ve karmaşık olmasına neden olmuştur. Boğazköy'de ve Ras Şamra'da ele geçirilen mühürler, Karatepe'de ortaya çıkartılan çift dilli yazıt, Mısır hiyerogliflerinin çözümlenmesi aşamasında Rosetta Taşı'nın sağladığı kolaylık karşılaştırılmaz. Bununla birlikte yazıyı çözümleyenler, en az yazıyı keşfedenler kadar yazının gelişimine emek veren kişilerdir. XIX. ve XX. yüzyıllarda Mısır hiyeroglifleri, çivi yazısı ve Hitit hiyeroglifleri üzerine yapılan araştırmalar, üç büyük çözümleme çalışmaları sayesinde Mezopotamya, Mısır ve Anadolu uygarlık ve diller tarihi için oldukça değerli sonuçlar elde edilmiştir. Yazıyı bulanlar kadar yazının gelişmesine katkıda bulunan, yazıyı çözümleyen kişiler sayesinde bilim dünyası aydınlanmış ve gelişme sağlamıştır.

⁶³⁵ Friedrich,2000: 125

⁶³⁶ Akurgal, 1989: 52

⁶³⁷ Alparslan, 2009: 81

D. Anadolu’da Kullanılan Yazı Araç ve Gereçleri

1. Yazı Araçları

a. Stilus

Hitit hiyerogliflerini mum üzerine yazmak için sivri bir sap kullanıldığı sanılmaktadır. Boğazköy’de aşağı şehrin güney arenasında on yedi kadar stilus bulunmuştur. Maraş kabartmaları üzerinden de stilus ile balmumu levha tasvirleri görülür. Hitit kabartmalarındaki mürekkep hokkası ve kalemlerin tasvir edilmesi, onların Anadolu’da kullanılmasına işaret eder.⁶³⁸

b. Calamus

Anadolu’da stilusun yanında calamus adı verilen kamış kalem de kullanılmıştır. Metinlerde geçen tahta tabletler, Anadolu’nun nemli iklimi nedeniyle günümüze kadar gelememiştir. Bu yüzden tahta tablet üzerine üzerine yazan kalem calamus hakkında da bilgilerimiz yetersizdir.⁶³⁹

2. Yazı Gereçleri

a. Taş Levhalar

Hiyeroglif, Hitit İmparatorluk döneminde taş tabletler üstüne kazınmıştır. Hiyeroglif yazı sistemi, Hitit İmparatorluğu’nun sona erişiyile ortadan kalkan Hitit çivi yazısından farklı olarak, Güneydoğu Anadolu’da ve Suriye’de, Geç Hitit Devletleri denilen devletlerde M.Ö. VIII. yüzyıla kadar kullanılmıştır.⁶⁴⁰ İmparatorluk devrinde Hiyeroglif yazıtlarının pek azı, taş

⁶³⁸ Yıldız, 2000: 46–47

⁶³⁹ Yıldız, 2000: 43

⁶⁴⁰ Martino, 2003: 21–22

kitabeler veya münferid olarak kaya kitabeleri halinde bulunmuştur. Ayrıca az miktarda heykel kaideleri, steller üzerinde, şehir kapılarında ve sfenksler üzerinde grafito halinde hiyeroglif kitabeleri ele geçmiştir.⁶⁴¹

Urartulular ise, taş anıtlar üzerine çivi yazısı ile yazmayı tercih etmişlerdir. Bu şekilde 300 kadar anıtsal yazı yazmışlardır.⁶⁴²

b. Kaya Anıtları

Hiyeroglif yazıtlarının önemli kısmı, kaya anıtları üzerindeki kabartmaların izahı için kullanılmışlardır. İmparatorluk yıkıldıktan sonra kurulan beylikler çağında kaya anıtları azalmış, münferid taş kitabelerin sayısı artmış ve kitabeler oldukça uzamıştır.⁶⁴³

Nişantepe'nin dik kayalığına kazınmış olan kaya blokları üstünde yer alan Luvicede hiyeroglif yazıtlar, Hitit başkentinde ortaya çıkartılmıştır. Yine, Yazılıkaya kaya tapınağında, Hitit Pantheon'unun belli başlı tanrılarının tasfir edildiği kaya üstünde, hiyeroglifle tasvir edilenlerin adları kazınmıştır. Luvicede başka hiyeroglif yazıtlar, Yalburt, Emigazi, Fıraktin, Ilgın, Karabel, Karakuyu ve Sirkeli vb. yerlerde ortaya çıkarılmışlardır.⁶⁴⁴

c. Tahta Tablet

Boğazköy tabletlerinde ağaç yazıcıları denilen bir kâtip sınıfından bahsedilmektedir. Bu yazıcılar sınıfının mevcudiyetinden hiyerogliflerin günlük ihtiyaçlar için ağaç üzerine veya beklide ağaç kabukları üzerine yazıldıkları anlaşılmaktadır.⁶⁴⁵ Hititlerde tahta tablet yazıcıların varlığını çivi

⁶⁴¹ Alp, 1963: 61

⁶⁴² Yıldız, 2000: 45

⁶⁴³ Alp, 1963: 62

⁶⁴⁴ Martino, 2003: 27

⁶⁴⁵ Alp, 1963: 62

yazılı merinler bize söylemektedir. Bu tabletler M.Ö. 1200 civarında Boğazköy'de çıkan yangında yokolmuştur.⁶⁴⁶

Likya kıyılarına yakın, Uluburun mevkiinde bulunan M.Ö. XIV. yüzyıla ait gemi batığında ele geçen yazı tahtası bulunmuştur. İki yapraklı bir defter biçimli, yüzeyleri, kenarları yüksek kalacak şekilde hafifçe oyulmuş ve birbirine fildişinden silindirik üç menteşe ile tutturulmuş tahta levhalardan oluşan bu yazı aracı, balmumu ile kaplanıyor ve üzerine rahatlıkla yazı işaretleri çiziliyordu. Ne yazık ki, balmumu kalıcı bir malzeme olmadığı için, bu tahta levhaların yazı içerenine şimdiye kadar rastlanamamıştır. Bu yazı malzemesinin Hititlerce de kullanıldığını, geminin sahiplerinin milletini bilmememize rağmen, varsayabiliriz.⁶⁴⁷ Araştırmacılar, balmumu tabletlere çivi yazısıyla mı, hiyeroglif yazıyla mı, yoksa her ikisiyle de mi yazı yazıldığını hâlâ tartışmaktadırlar. Ancak, çivi yazısının ahşap balmumu tabletlerde de en yaygın yazı sistemi olduğu da olası görünmektedir.⁶⁴⁸

d. Ortostatlar

Kabartmalar yanında ortostatlar üzerinde de yazıtlar ele geçmiştir. Hiyeroglif yazıtlarının en önemli merkezi Karkemiş'tir. En büyük kitabe karatepede ele geçmiştir. Prof.Halet Çambel'in Karatepe'deki restorasyon çalışmaları sayesinde bu yazıtlar bir çok noktalarda genişlemiştir.⁶⁴⁹ Zincirli ortostat kabartmalarında, Kral Barrakab'ın önünde duran kâtibin kolunun altında bir tahta diptik bulunduğu bakarak, M.Ö. VIII. yüzyılın ikinci yarısında tahta levha üzerine yazan bir kâtibin söz konusu olduğu görülmektedir. Bu saray kâtibi, Bossert'e göre, hiyeroglif ve Arami harfleri ile yazılmıştır.⁶⁵⁰

⁶⁴⁶ Demiriş, 2002: 7

⁶⁴⁷ Dinçol, 2006: 32

⁶⁴⁸ Martino, 2003: 22

⁶⁴⁹ Alp, 1963: 62

⁶⁵⁰ Yıldız, 2000: 43

Geç Hitit döneminde hiyeroglif yazı, taş ortostatlar üzerine, kabartma tasvirlerinin yanına yazılmıştır. İvriz kabartmalarında, fırtına ve bitki tanrısı Tarhu'nun karşısında tapınan Kral Varpalavas ve onun yanında da hiyeroglif yazı görünür. Kargamış-Cerablus'da, "Kral Burcu" köşe ortostatında Yariris ve Kamanis'in kabartmaları yanında yazıtlar da yer alır. Aynı yerden "tören alayı girişi" yakınında bulunan ortostat üzerindeki Katuvas kabartması yanında gene bir yazıt vardır.⁶⁵¹

e. Fildişi Plağı

İsrail'de Megiddo'ya Anadolu'dan ithal edilmiş oluğu tahmin edilen fildişinden bir plak üzerinde hiyeroglif yazısı tespit edilmiştir.⁶⁵²

f. Keramik

Keramik, üzerine yazılan malzemelerden biridir. Urartu, Hitit hiyerogliflerinin, testi ve küplerin kulplarına nokta ve daireler şeklinde yazıldıkları bilinmektedir.⁶⁵³

g. Kil

Kilin yazı gereci olarak kullanımı çok yaygındır. Kilden yapılan mühürlerin, Hitit uygarlığından günümüze ulaşabilen belgeler içinde özel bir yeri vardır. **Mühürler** üzerinde sadece Hitit memurlarının veya herhangi bir ünvana sahip olmayan erkek ve kadınların adlarının yazıldığı hiyeroglif işaretleri değil, dekoratif malzeme olarak, insan ve hayvan tasvirleri bulunur. Bunlar görsel sanat ürünlerinin en güzel örneklerini oluşturur. Ayrıca

⁶⁵¹ Yıldız, 2000: 44

⁶⁵² Alp, 1963: 62

⁶⁵³ Yıldız, 2000: 42

mühürler sayesinde Hitit uygarlığına dair birçok bilgi edinmekteyiz. Hitit yazılı belgelerinde okuduğumuz birçok dini ritüelin resim olarak anlatımlarını içerirler. Bu sahnelerde, metinlerden sadece adlarını bildiğimiz birçok kült eşyasının, mobilyanın, giysinin ve çanak çömlek türünün, bazı bitki ve hatta ekmek cinsinin yer alması sayesinde, Hitit maddi kültürüne ait bilgilerin bir kısmını da mühürlerden öğreniyoruz.⁶⁵⁴

Hitit mühürleri, çivi yazısı ve hiyeroglif yazı sistemleri ile yazılıyordu. Ancak çivi yazısı kullanımının sadece kral, kraliçe ve bazı kral ailesi üyelerinin mühürlerine özgü bir ayrıcalık olduğu anlaşılır. Genel olarak, memur ve halk mühürlerinde sadece hiyeroglif yazısı yer almakta, krali mühürlerde ise, hiyeroglif işaretlerin yer aldığı orta alanı çevreleyen dış kenardan çivi yazılı bir lejand bulunmaktadır. Ünvanlı veya ünvansız kişilerin mühürlerinde sadece hiyeroglif kullanılması ve böyle mühürler içeren konik bullaların tahta tabletlere bağlanmış olması, halka açık yerlerdeki anıtlar üzerinde de yalnızca hiyeroglif yazıtların bulunması, Hititler döneminde yaygın olan yazı sisteminin hiyeroglif, yaygın olarak konuşulan dilin ise bu yazı sisteminin uygulandığı Luvce olduğunu ortaya koyar.⁶⁵⁵

Hitit hiyeroglifleri kil tablet üzerine ancak istisnaî olarak yazılmaktaydılar. Kil tablet üzerine yazılmış ancak bir tane Hitit hiyeroglif yazıtı biliniyor olup Ninuva'da ortaya çıkmıştır. Ninuva'da oturan bir Hititli o ülkede kullanılan yazı malzemesinden, yani tahta tablettan bulamadığı için kil tablettan faydalanmak zorunda kalmıştır.⁶⁵⁶ Kil tablet üzerine hiyeroglif şekilleri aktarmak oldukça güç bir durum olduğundan dolayı, kil tablet üzerine hiyeroglif yazı örneği az sayıdadır. Daha çok mühürlerde kullanılmaktadır. Kil tablet üzerine daha çok çivi yazısı yazılmaktaydı, bu durum çivi yazısının kil tablete aktarımının daha kolay olduğunu bize göstermektedir.

⁶⁵⁴ Dinçol, 2011: 264

⁶⁵⁵ Dinçol, 2011: 265

⁶⁵⁶ Bossert, 1952: 5

h. Balmumu Tablet

Çok eski zamanlardan beri tahta tabletlerin üzerleri balmumu ile kaplanarak kullanılmıştır.⁶⁵⁷ Başka ülkelerde olduğu gibi Anadolu'da da hiyerogliflerin balmumu üzerine yazılmış olması mümkündür.⁶⁵⁸

Balmumu tabletler yazıda insanlara büyük kolaylıklar sağlayan bir buluş olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü bu tablet üzerine yazılan yazı kolaylıkla silinebiliyor ve böylece tablet, yazı yazmak için defalarca kullanılabilirdi.

Balmumu tabletler şu şekilde hazırlanmaktaydı: tahtanın yüzeyi ince bir tabaka halinde oyulur, böylece etrafında bir çerçeve oluşturulur, oluşturulan çukur yüzey genellikle siyah olan ince bir balmumu tabakasıyla kaplanırdı.⁶⁵⁹ Bu tabletler Mısır'da olduğu gibi okullarda yazı yazmayı öğretilirken kullanılırdı. Böylece öğrencilerin herhangi bir yanlışlıklarında silip tekrar yapmalarına olanak sunmaktaydı. Bu bakımdan balmumu son derece kullanışlı olmasına rağmen etrafına kaplanan tahtaların Anadolu iklim koşullarında varlığını sürdürememesinden dolayı günümüze yazılı olarak ulaşan örnek bulunmamaktadır.⁶⁶⁰

Yumuşak altın, balmumu tabletlerinden başka hiçbir yazı malzemesine elverişli olmayan bir alet imal edilmiştir. Diğer herhangi bir yazı malzemesinde hatta kil tabletlerde dahi, altın uc pek çabuk aşınacaktır. Bu altın yazı aleti Büyük Hitit Devleti zamanına maledilmesi gereken buluntulara ait olmakta ve bunların arasında yine Büyük Hitit Devleti'nin karakteristik eserlerinden olan Hitit hiyeroglifli bir altın kurs bulunmaktadır. Bununla beraber, bu buluntu M.Ö. I. binyılın ilk yüzyıllarına ait olsa bile, bu alet sayesinde Anadolu'da başka memleketlerde henüz bilinmeyen bir devirde balmumu tabletlere yazı yazma usulünün cari olduğu anlaşılmaktadır. Şu

⁶⁵⁷ Demiriş, 2002: 8

⁶⁵⁸ Alp, 1963: 62

⁶⁵⁹ Demiriş, 2002: 8–9

⁶⁶⁰ Alp, 1981: 21

halde Asurluların balmumlu tablet üzerine yazma tekniğini Hititlerden öğrenip aldıkları muhtemeldir.⁶⁶¹

i. Büyük Küpler

Urartular büyük küpler üzerine hiyeroglif yazı ile yazmışlardır. Kalelerin erzak depolarındaki büyük küpler üzerine yazılan yazıtlar, genellikle tek satırdan oluşmakta ve o kabın hacmini bildiren ölçülerden söz etmektedir. Toprakkale, Karmir-Blur, Altıntepe, Kayalidere, Armavir, Çavuştepe ve Bastam kazılarında çok sayıda ele geçirilen büyük erzak küpleri ile yonca ağızlı testi ve kaplar üzerine yazılan hiyeroglif yazının büyük bir bölümünün anlamı çözümlenmiştir. (bkz. res. 41, res. 42)Örneğin, yiyecek küpleri üzerine çizilen “kap”, bir “keçi postu”, “tulum” ve “çuval” gibi resimler, küplerin dolma kapasiteleri ile ilgili ölçüleri belirtmektedir. Küpler üzerine pişirilmeden önce kazınarak işlenen çok sayıda daha resim bulunmaktadır ki, bunların anlamı henüz çözümlenmemiştir. Örneğin, kule, başak, bitki ve dal motifleri, yıldızlar, kule motifleri arasında yükselen ağaç resimleri, geometrik biçimler ve çok sayıda ne olduğu anlaşılamayan motifler.⁶⁶²

E. Anadolu’ da Bilim

Hititler iki yazı türünü de kullanmış bir devlettir. Hem hiyeroglif hem de çivi yazısını kullanarak geliştirmişlerdir. İki yazı türünü kullanan Hitit Devleti yine iki yazı türünde de sayılama sistemi oluşturmuşlardır. Hitit çivi yazılı sayı sistemi daha önce de bahsettiğim gibi, her bir çivi işareti bir rakama işaret

⁶⁶¹ Bossert, 1952: 7

⁶⁶² Belli, 1982: 196–197

etmektedir.⁶⁶³ Hitit hiyeroglif yazılı sayı sistemi ise, hiyeroglif işaretlerle gösterilmektedir.

Hitit hiyeroglif sayılamasında, dikey bir çubuk, birimi ile betimlenmiştir. Sonrakibirimleri dile getirmek için, aynı işaretleri kullanarak iki, üç, dört ya da beş çizgiküçük öbekler oluşturuluyor, birimlerin tam toplamını kolaylaştırıyordu. On, yatay bir çizgiyle, yüz için çarpı işaretini andıran bir gösterge, bin olta iğnesine benzeyen özel bir işaretle gösterilmekteydi. Bunlardan yola çıkınca ara sayıların betimlemesi hiçbir güçlük yaratmıyordu, çünkü söz konusu sayı kaç birim gösteriyorsa, her işaret o kadar yinelemek yetiyordu.⁶⁶⁴

İkinci bölümün alt başlığı olan Anadolu'da Bilim isimli başlığımızda daha detaylı ele aldığından dolayı burada sadece başlığımıza uygun olarak hiyeroglif sayı işaretlerine yer verilmiştir.

F. Anadolu'da Kâtip

M.Ö. II. binyıllarında Anadolu'da büyük uygarlık kurmuş olan Hititler ve onların meydana getirmiş olduğu büyük uygarlığın, zamanımızın modern dünyası tarafından geniş çapta araştırılabilmesinde hiç şüphe yoktur ki Hititli kâtiplerin çok büyük bir önemi söz konusudur.

Mısır ve Mezopotamya'da olduğu gibi Anadolu'da da okuma yazma bilmek hem bir ayrıcalık hem de bir iktidar aracıdır. Kâtipler yazının ustaları oldukları gibi eğitiminde ustalarıydı. Çünkü her türlü eğitim öncelikle ve her şeyden önce yazının öğrenilmesine dayanmaktaydı.⁶⁶⁵ Hem çivi yazısını hem de hiyeroglif yazıyı kullanan bir uygarlık için her iki yazı türünü de öğretmek oldukça güç olmalıydı. Hele bir de Mısır'daki gibi dayak cezasının etkili olduğu bir yer düşünülüğünde, Hititli öğrencilerin de işi pek kolay değildi.

⁶⁶³ Taş, 2008: 87

⁶⁶⁴ Ifrah, 2000: 56

⁶⁶⁵ Jean, 2012: 39

Kâtiplerin eğitim dışında da birtakım görevleri vardı. Bunlardan en önemlisi kuşkusuz arşivleme ve kütüphane sisteminde içerisindeki görevidir. Belgelerin günümüze kadar kalabilecek, hatta bizlerden sonraki nesillere ulaşabilecek olan malzemeler üzerine yazılması, neredeyse bugünkü arşivleme veya kütüphane sistemine benzer bir düzen içerisinde muhafaza edilmesi ve Hitit sosyal sınıfları içerisinde çok önemli yeri olan kâtipler tarafından yerine getirildiğidir.⁶⁶⁶

Kâtiplerin toplum içerisindeki yerlerinin yanı sıra, devlet protokolünde de çok önemli mevkiler içerisinde bulunmaktaydı. Bilhassa Hitit devletinin vasalları ile veya diğer büyük yabancı devletlerle yaptığı antlaşmaları hazırlayan, yapılan antlaşmaya tanık olarak katılan devletin üst düzey yöneticileri arasında yine kâtipler en önemli görevleri arasında sayılabilecek olan, protokol görevlerini de yerine getirmekte idiler. Bu durum hatırı sayılır bir nüfuz elde etmelerini kaçınılmaz kılıyor.⁶⁶⁷

Hitit toplumunda bu önemli görevleri üstlenmiş bulunan kâtiplerde kendi aralarında çeşitli rütbe ve ünvanlara sahiptiler.⁶⁶⁸ GAL DUB.SAR veya GAL DUB.SAR^{MEŠ} denilen “Baş Kâtip veya kâtiplerin başı ya da büyüğü” şeklinde ifade edilmektedir.⁶⁶⁹ Anadolu’da Hitit kâtipleri kullandıkları yazı malzemesinin türüne göre isim almışlardır. Kil tablet yazan kâtip başka, tahta tablet yazan kâtip başka adlandırılmıştır. “Kil tablet kâtibi” olarak isimlendirilen kâtip DUB.SAR veya LÜDUB.SAR “tahta tablet kâtibi” ise, DUB.SAR.GİŠ ünvanlarını belirtmekteydi.⁶⁷⁰ “Kil tablet kâtiplerini” Anadolu’da çivi yazısı alt başlığında ele alacağım. Burada bizim üzerinde duracağımız konu “tahta tablet kâtipleri”dir.

Araştırmalar sonucunda ortaya çıkan genel görüşe göre, Sümerce HUUUR kelimesinin “desen” veya “resim” anlamına gelmesine dayanarak bu

⁶⁶⁶ Karasu, 1990: 224

⁶⁶⁷ Bryce, 2003: 83

⁶⁶⁸ Yıldız, 1985: 42

⁶⁶⁹ Karasu, 1990: 224

⁶⁷⁰ Yıldız, 2000: 42

tahta tabletler üzerine “hiyeroglif yazı” kullanıldığıdır.⁶⁷¹ Tahta tabletlere hiyeroglif yazıyla yazıldığı görüşünden dolayı tahta tabletlere yazan kâtipler konusunu Anadolu’da kâtip başlığı altında ele almamız daha iyi olacaktır. Bu nedenle, hem hiyeroglif yazıyla yazılmış olduğundan hem de kâtipler konusunu kapsadığı için bu başlık altında “tahta tablet kâtiplerini” inceleyeceğiz.

Hiyeroglif yazıların tahta tablet üzerindeki balmumuna yazıldığı görüşü yaygındır. Ağaç korunabilen türden bir nesne olmadığı için bu belgelerin hiçbirisi gün ışığına çıkmamıştır. Çivi yazılı metinlerde Akadca (ağaç) tablet anlamına gelen (lê’u) sözü vardır. Ayrıca GIŠ.HUR diye bir Sümerogram vardır ki bu Sümerogram bir Maşathöyük mektubunda da geçmektedir. GIŠ.HUR ile hiyerogliflerle yazılı ağaç tablet kastedildiği kabul edilirse, bu durum daha İmparatorluk Çağının başında hiyeroglif yazısıyla belgelerin yazılmasının oldukça geliştiğini göstermektedir. Hiyeroglif yazısı M.Ö. I. binde artık çok gelişmiş durumdadır. I. binin ilk yarısında bu yazı ile yazılmış, yazıtların sayısı çok artmıştır.⁶⁷²

Tahta tabletlere yazan kâtiplerin diğer kil tablet kâtiplerinin ünvanlarına çok yakın benzerlikler göstermektedir. Bu da “ağaç, ahşap, odun” veya “tahta” anlamına gelen GIŠ ideogramının, katip anlamına gelen DUB.SAR kelimesinden sonra gelmesiyle belirtilmektedir. Muhtemelen tablet yazımıyla ilgili fonksiyonları aynı olması gereken “Baş tahta tablet kâtibi” veya “Tahta tablet kâtibi” anlamına gelen LU.DUB.SAR.GIŠ veya determinatifsiz olarak DUB.SAR.GIŠ kelimeleri ile ünvanlarını belirtmekteydiler.⁶⁷³

Tabletlerin çokluğu bu belgelerin, kâtipler tarafından saklanması ya da korunması için çeşitli yöntemler geliştirdikleri, belgelerin incelenmesinden anlaşılmaktadır. Bu yöntemler arasında en çok kullanım alanı bulan kolofonlardır. Eski Yunanca "birşeyin bitmesi" veya "sona ermesi" anlamına

⁶⁷¹ Karasu, 1990: 226

⁶⁷² Bossert, 1952: 3

⁶⁷³ Karasu, 1990: 226

gelen "kolofon" kelimesi tabletlerde de genellikle yazının bittiği son kısma rastlamasından dolayı, bu kısma verilmiş olan bir terimdir. Kolofonlarda ise şu konular işlenmiştir: Tablet bitip bitmediği, konusuna göre sayısı belirtilmiştir. Dinî bir metinle ilgili bir tablet kolofonunda da âyin ya da kurbanın veya bayram törenlerinin kaçınıcı günlerinin tamamlanıp tamamlanmadığı hakkında bilgi verilmektedir. Daha sonra da tableti yazan kâtibin adı, bazen soyağacının da birlikte yazıldığı kısım gelmektedir.⁶⁷⁴

Hititli kâtipler neden özellikle "bayram töreni" metinlerini ilk önce tahta tablete yazma zorunluluğunu duymuşlardır ve daha sonra da kalıcı olan kil tablete aktarmışlardır, bunun üzerinde duracağız. Bence tahta tablete yazılmasının en önemli nedenlerinden biri, bu malzemelerin hafif olması ve kolay taşınabilir olmasıdır. Ayrıca tahta tabletlerin taşıma sırasında fazla tahrip olmamaları şeklinde düşünülebilir. Diğer bir nedeni ise, mesleği gereği yazıların düzgünlüğünü ve anlaşılabilirliğini ön planda tutması gerektiğinden tahta tabletin işlevselliği kil tablete oranladaha fazladır.

Tahta tablete yazılan yazının ne şekilde olduğu konusuna gelecek olursak, Hititli kâtipler tarafından bunun için bir metot geliştirilmişse, bu büyük bir ihtimalle çok pratik bir sistem olmalıdır. Bayram töreni metinleri, Hattuşa'da geçenler dâhil, doğal ortamlarındaki kutlamaları sergilemektedir. Müsvette niteliğinde hazırlanan tahta tabletlerin üzerine yazılan konular daha sonra yaş kil tabletlere aktararak fırınlanması ve bir tuğla kadar sağlam olan bu tabletlerin gerektiğinde kullanılmak üzere arşive kaldırılması düşüncesi yanlış olmasa gerek.⁶⁷⁵

Yazının gittikçe önem yazıldığı dönemde kâtiplik müessesesi de önem kazanmaya devam etmekteydi. Kâtipler kullandıkları malzemelere göre unvan almaktaydı. Tahta tabletlere yazan kâtiplerin diğer kil tablet kâtiplerinden farklı olarak Hitit sosyal sınıfı içerisinde kil tablet kâtipleri kadar fazla önemleri bulunmamaktaydı. Bu kâtipler mesleklerinin yanı sıra yukarıda

⁶⁷⁴ Otten, 1962: 202

⁶⁷⁵ Karasu, 1990: 227

bahsettiğimiz gibi sarayda, tapınaklarda çeşitli âyin ve törenlerde görev almaktaydılar.

G. Anadolu’da Kütüphane

Çivi yazısı metinlerden öğrendiğimize göre Hititlerde birçok tahta kâtipleri mevcut idi. Tahta tabletler M.Ö. 1200 yıllarında boğazköyde çıkan bir yangın esnasında mahvolmuşlar ve ancak bunlara ait oldukları anlaşılan ve genellikle *bulla* adı verilen kil mühürlerin birkısmı günümüze kadar gelebilmiştir. Üzerleri hiyeroglif şahıs olan bu kil baskıları iki cilt halinde Güterbock tarafından yayınlanmıştır; yine aynı döneme ait buna benzer hiyeroglif mühürleri Tarsus’ta da meydana çıkarılmış olup bunların neşriyatı Gelb tarafından hazırlanmıştır.

Bittel, Boğazköy arşivinde tahta tabletlerin korunması için özel odaların mevcut olduğunu ispat etmiştir. Küçük Hitit prenslikleri devrinde de arasına hiyeroglif lejandlı, ender olarak da Arami harf lejandlı mühür baskıları taşıyan kil bullalarına rastlanır. Yalnız M.Ö. I. binyılı, II. binyılından farklıdır: nitekim M.Ö. I. binyılı Küçük Prenslere artık kil tablet üzerine yazmamışlar, özellikle tahta tableti veya deriyi yazı malzemesi olarak kullanmışlardır.

Yangından kurtarılmış olsaydı bile, bu tahta tablet arşivinin Anadolu toprağında kendini muhafaza edemeyeceği bilinen bir gerçektir ve ilim için çok büyük kayıptır.

III. DİĞER UYGARLIKLARDA HİYEROGLİF YAZI

1. Biblos

Biblos, Suriye’nin deniz kıyısında bulunup, hiyeroglif yazıda görülen değişmelerin ürünü olarak ikinci binyılın ikinci yarısında alfabetik yazının

süzölüp çıkarıldığı yerdir.⁶⁷⁶ Fenike kültürünün en eski merkezlerindendi ve daha M.Ö. III. binyılın başlangıcından itibaren Mısırda II. binyılda dahi devam etmiş yoğun ilişkilere sahipti.⁶⁷⁷ Bu durum, Biblos'un kullandığı hiyeroglif yazıda Mısır etkisini gözler önüne sermektedir.

Biblos'un Fenike alfabe yazısındaki en eski yazıtlardı, M.Ö. 1000 yılları civarında kayda geçirilmişlerdir. Ama doğal olarak bunlardan bazıları daha önceki çağlarda da yazılmıştır. M.Ö. II. binyıla ait lahitlerden bazılarında Mısır dilinde kayda geçirilmiş yazıtlar bulunmaktadır. Mısır'daki Tel-el-Amarna arşivi de, Biblos'ta diğer ülkelerle siyasi ve ticari ilişkilerde kullanılmak üzere Babil çivi yazısıyla yazılmış Akadca metinler bulunduğunu doğrulamaktadır. Bu yabancı yazıların yanında, çok iyi şartlarda günümüze ulaşmış iki bronz tablet, hayli hasar görmüş taş bir levha ve dört adet bronz spatül ve başka bir taş levhaya ait üç fragman üzerinde görünen yazı yer almaktadır. Arkeologlara göre, bütün bu ele geçen parçalar, M.Ö. II. binyılın başlangıcına veya III. binyılın sonuna aittir. Bu nedenle bunlar "protobiblos" olarak adlandırılmaktadır. Bütün bu yazıtlar, *M. Dunand* tarafından, *Byblia Grammata* adlı kitabında yer verilmiştir.⁶⁷⁸

Dhorme, *Byblia Grammata*'nın yayımlanmasından sonra bu yazı güvenle çözümleyebilecek bir düzeye gelmiştir. Yazıtların Sami kökenli Fenike dilinde yazılmış olabilecekleri varsayımından yola çıkmıştır. Bu varsayımın Biblos tarihi açısından önemi vardır. Çünkü Biblos tarihinin hiçbir döneminde Sami kökenli olmayan unsurların varlığı saptanamamaktadır. Biblos'ta çıkarılan Ahiram tabut metni ve mezar yazısı, sürekli bir anlam vermek yolunda kullanılan çizgisel alfabeler içinde, en eskisidir ve yazısı, öteden beri Mısır kültür bölgesinde bulunan bir yerde mürekkeple papirüs üzerine yazılmak için geliştirilmiş en eski yazıdır. Ahiram metninin tarihi M.Ö.

⁶⁷⁶ Maisels, 1999: 519

⁶⁷⁷ Friedrich, 2000: 178

⁶⁷⁸ Friedrich, 2000: 178

1000 dolayları olup, Ahiram'ın mezar sütunu gövdesi üzerindeki yazıda şunlar söylenmiştir: “dikkat, buradan geçmen felaket olur.”⁶⁷⁹

2. Meroe

M.Ö. I. yüzyıldan M.S. III. ve IV. yüzyıla kadar Mısır'ın güneyinde, Meroe'de varlığını sürdürmüş olan Etiyopya Devleti'nin yazısı kabul edilebilir.⁶⁸⁰

Tarihleri hakkında çok az şey bilinmektedir. Başkentlerinin orijinal adı Nil tarafından oluşturulan S şeklindeki bükümlerinin ovalarında yer alan Napata şehridir. Yönetimle düzenlenmesi göz önünde bulundurulduğunda, Mısır Thebelerinin teokrasisi üzerine kurulduğu şüphesizdir. Amon, eyaletin resmi tanrısı sayılmaktaydı ve sözleri Kağan olan teokratik bir lider olarak kabul edilmekteydi. Resmi kaynaklarda ve mabetlerdeki hiyerogliflerde görüldüğü üzere resmi dil Mısır diliydi ve Etiyopyalı yöneticilerden bundan büyük bir onur duydukları aşikârdı. Mısır kültürü üzerinde bir bağımsızlık elde ettikleri için övünç duyuyorlardı.

Kral Kashta hükümdarlığı süresince, sonunda Kashta'nın halefi Piankhi tarafından fethedilen Mısır'ı işgal etmeye başladı. Ondan sonra yirmibeşinci hanedanlık olarak Mısır'ı yönettiler. Daha sonra Asurlular tarafından bölgeden çıkartıldılar ve çağımızın dördüncü asrında Aksum kralı tarafından yıkılana kadar neredeyse bin yıldır hüküm sürdükleri Nubia'ya geri çekilmeye zorlandılar. M.Ö. 300 yıllarında başkent Meroe'ye taşınmıştı. Fakat Mısır geleneği, Mısır'ın kendisiyle olan direkt bağları sertleşse bile milattan önceye kadar yaşamaya devam etti. Meroitik diye bilinen, M.S. III. yüzyılın

⁶⁷⁹ Maisels, 1999: 520–521

⁶⁸⁰ Friedrich, 2000: 43

sonuna kadar M.Ö. I. yüzyıldan kalan taşların üzerinde mabetlerde bulunan yazı olan yöresel yazının gelişimine de katkıda bulundu.⁶⁸¹

Meroe yazısı dış görünüş bakımından Mısır yazısına oldukça benzerlik göstermekteydi. Ayrıca Mısır'dakilere karşılık gelecek şekilde iki yazı türü gelişmiştir. Bunlardan bir tanesi abideler üzerinde, resimsel (hiyeroglif) niteliği olan yazıdır. İşaretleri görünüş bakımından kısmen Mısır hiyerogliflerindeki işaretlerle benzerlik göstermektedir. Mısır'daki demotik yazıya benzeyen bir yazı daha vardır. Ama bu yazı abideler üzerinde de görünmektedir. Bu yazıda çarpıcı olan şey, yüzlerce Mısır yazım işaretine karşılık, yalnızca 23 kadar yazı işaretinden oluşmasıdır. Öne sürülen en basit görüş, Meroe yazısının az veya çok Mısır yazısının dış formlarına bağlı kalarak onu taklit etmesidir, ama içyapı itibarıyla, eylem bildiren işaretlerin ve determinatiflerin bulunmadığı bir "alfabe yazısı"dır.⁶⁸² Çömlek kırıkları, ağaç tabletler ve deri toplarının yanında taşların üzerinde süslemeli yazılar içinde kullanıldı. Tek kelimeler genellikle noktalarla ayrılmaktadır ve bütün sistem etkili ve kullanılabilir görünmektedir. Sadece tanrı ve kişi adları, kısmen de olsa yer adları ve ünvanları gibi tek kelimeler okunabilmektedir. Fakat yazı, hiyerogliflerin doğrudan etkisi altında gelişmiş bir diğer sistemi temsil ettiğinden dolayı yazı tarihi bildiğimiz için gerçekten çok önemlidir.⁶⁸³

Meroe dilindeki yazıtlar, yaklaşık olarak 1820 yılından beri tanınmaktadırlar, ancak anlaşılamamaktaydı, ta ki İngiliz asıllı Mısır bilimci Griffith'in sadece bu konuya odaklanmasıyla⁶⁸⁴ 1910–1930 yılları arasında belli bir seviyede dili çözümlemeyi başarmasına kadar, anlaşılamaz ve okunamaz olarak kabul edilmişlerdir. Çözümleme için Benâgâ yazıtından yola çıkmıştır. Buradan belli bir işaret grubunun tam okunuşu elde edilmiştir, ama Meroe dilinin yorumlanmasında hala birtakım güçlükler çıkmaktadır.⁶⁸⁵

⁶⁸¹ Iversen, 1993: 32

⁶⁸² Friedrich, 2000: 44–45

⁶⁸³ Iversen, 1993: 33

⁶⁸⁴ Ray, 2012: 114

⁶⁸⁵ Friedrich, 2000: 45

Hiyeroglif üzerine temellenmiş olan Meroe yazısı, alfabe yazısına sahip olan bir dildir. Yukarıda da bahsedildiği gibi Mısır dilinden çok fazla geçişlerin olduğu bir gramer yazısına sahiptir. Griffith'in titiz çalışmaları ile biraz da olsa açıklık kazanmıştır. Ancak bu yazıyı okumak, mümkün olabildiği halde anlamak daha zordur.

3. Girit

Mısır uygarlığı olağanüstü bir gelişim içindeyken ve hiyeroglif yazılar giderek çoğalırken, M.Ö. II. binyıla doğru, Girit'te bir hiyeroglif yazı türü bulunmuştur.⁶⁸⁶

Ege Dünyası, Girit'te ortaya çıkan ve Orta Minos II evresine, yani M.Ö. 2000–1900 yılları arasına tarihlenen Hiyeroglif A olarak nitelenen, özellikle mühürler üzerinde bulunan resim yazısı ile tarihi çağlara geçmiştir. Girit hiyeroglif yazısının Mısır hiyerogliflerinden esinlenmiş olduğunu söylemek mümkündür. Mısır ve Girit arasında çok eski dönemlerde başladığı sanılan güçlü ilişkiler olduğu anlaşılmaktadır.

Knossos sarayının ortaya çıkarılışı İngiliz arkeolog Arthur Evans'ın bitmez tükenmez çabalarının ürünüdür.⁶⁸⁷ Eski Knossos kentinin yıkıntıları arasında, özellikle de XIX. yüzyıl ortalarından itibaren, yazıtlarla dolu birçok parça bulunmuştur. Bu hiyeroglifler ya steait denilen yumuşak ve işlenmesi kolay bir taş üzerine ya da kile kazınmıştır.⁶⁸⁸

Mısır'da 18. Sülale dönemine tarihlenen, asillere ait mezar odalarının duvar resimleri üzerinde, Mısır dilinde keftiu denen Giritli insanlar tasvir edilmiştir. Girit saraylarındaki duvar resimlerinde de Afrika'dan getirilmiş maymunlar görülmektedir. Sadece bu iki örnekten bile, Ege Dünyası ile Mısır ve Kuzey Suriye limanları arasında ticari ve kültürel alışverişin canlı olduğu

⁶⁸⁶ Jean, 2012: 44

⁶⁸⁷ Ifrah, 2000: 49

⁶⁸⁸ Jean, 2012: 44

anlaşılmaktadır. Bu yazıya ait belgeler oldukça kısa lejantlardan ibaret olduklarından taşıdıkları dil hakkında kesin bir şey söylenememektedir. Hiyeroglif A önce Hiyeroglif B'ye sonra da Linear A'ya evrimleşmiştir.⁶⁸⁹

Bu yazıyı, mühürler ve kil tabletler üzerinde Linear A ve Linear B tanımlarıyla iki ayrı yazı sistemi izlemektedir. Ayrıca, 1903 yılında Phaistos sarayında bulunan, kilden yapılmış, yuvarlak bir tabak şeklindeki “Faistos tekerleği”⁶⁹⁰ ya da başka kaynaklarda “Phaistos diski” şeklinde ifade edilen diskten söz etmek gerekmektedir. Ne Girit'te ne de başka bir yerde benzeri görülen ideografik işaretlerle kaplanmıştır. Kelimeler arasında belirgin bir şekilde ayraç işaretleri bulunmaktadır. Sıkça geçen işaretlerden bir tanesi, tüylerle bezenmiş bir insan başıdır. Anadolu'da da bu tür yazım işaretleri bulunmaktadır ve dolayısıyla, başka bir örneği bulunmayan bu belgenin Güneybatı Anadolu'dan buraya getirilmiş olabileceği görüşünün oluşmasına neden olmaktadır.⁶⁹¹ Bu yazının Anadolu'da Hititçe ile birlikte konuşulmuş olan Luvi dili ve onun I. binyılındaki devamı olan Likya dilini yansıttığı bu örnekte anlaşılmaktadır. Bu sonuca dayanarak, Hiyeroglif A ve Hiyeroglif B'nin de yine Luvi diline uygulanan yazı sistemleri olduğu ileri sürülebilir. Sonrasında da resim özelliği kaybolmuş Linear B ile yazılan tabletlerde ise Yunancanın Miken lehçesi kullanılmıştır.⁶⁹² Bunun nedeni ise, M.Ö. 1400 yıllarında Mikenlerin (Yunan kökenli halk) saldırısına uğramaları şeklinde değerlendirilebilir.⁶⁹³

Linear B aşamasında, yazı ile birlikte dil de değişmiştir. Yazı işaretlerinin, alfabetik değil de, heceleri gösteren ses değerlerine sahip olması nedeniyle, Linear B'nin yansıttığı dilin, Miken Yunancası olduğunun keşfi uzun sürmüştür.

⁶⁸⁹ Dinçol, 2006: 22

⁶⁹⁰ Jean, 2012: 45

⁶⁹¹ Friedrich, 2000: 165

⁶⁹² Dinçol, 2006: 22

⁶⁹³ Ifrah, 2000: 49

Doğu Akdeniz'in Girit'ten sonra, her zaman ikinci büyük merkezi olmuş Kıbrıs'ta da M.Ö. 1500–1150 yılları arasına tarihlenen, Linear A yazısına akraba bir diğer yazı da Kıbrıs yazısıdır.⁶⁹⁴ Kıbrıs Mikoncası adı verilen bir sistem ile yazılmış belgeler bulunmaktadır. Bu yazı gerçekten de Girit Linear A ve Linear B'nin karışımından türemişe benzemektedir.⁶⁹⁵

Böylece Girit, Meroe ve Kıbrıs'ta da Anadolu ve Mısır'da olduğu gibi hiyeroglif yazı da kullanılmıştır. Hiyeroglif yazının çıkış noktası Mısır olması sebebiyle ilk olarak Mısırlılar hiyeroglif yazıyı kullanmışlardır. Mısırlılar bu yazıyı geliştirmişler, Girit ve Mısır'ın güneyinde yer alan Meroe'ya ticaret vasıtası ile oluşan yoğun ilişkilerden dolayı buralara yayılım göstermiştir. Kıbrıs'a Girit'ten giden yazı, Anadolu'da Hititler ise, Luviler sayesinde bu yazı ile kullanımı yaygınlaşmıştır.

Fenike alfabesi, ilk örneği Girit/Miken uygarlığının Linear B yazısı olan eski Yunan alfabesinin atası kabul edilmektedir. Yunan yazısından, Etrüsk ve Kiril alfabeleri türetilmiştir. Latin alfabesi de, Etrüsk yazısından evrilmiştir.⁶⁹⁶

⁶⁹⁴ Yıldız, 2000: 52

⁶⁹⁵ Dinçol, 2006: 28

⁶⁹⁶ Tunçay, 2003: 44

SONUÇ

Yazının tarihi uzun, yavaş ve karmaşıktır. Böylesine bir sistem kısa zamanda gelişmemiş, insanlık tarihinin uzun zamanını almıştır. Tarihte insanlar mesaj iletmenin sayısız yolunu bulmuşlardır. Resimler, tasvirler, göstergeler bunlardan birkaçıdır. Mağara ve kaya resimleri, yere saplanmış çubuklar, düğüm yazısı ve mesaj değnekleri yazıya geçişte bir basamak olarak nitelendirebiliriz. Her ne kadar bir nesne kazınarak ya da çizilerek oluşturulmuş olsa da bunlar kısıtlı iletişim araçlarıdır. Bu yöntemler kullanılarak belli bir düşünce anlatmasına karşın cümle ve kelimeler ifade edilemiyordu. Bundan dolayı yazının icadına doğru gidilen yolda önemli birer adım kabul edilmektedir. Bu dönemler tarihi çağlardaki gelişmeler hakkında bilgi vermediği için tarih öncesi devir yani prehistorik çağ adı verilir.

Tarih yazıyla başlar tezi her zaman söylenegelen ama neticede doğru olan bir sözdür. Yazının buluşu kültür tarihi ve insanlık tarihi için büyük yararlar sağlamış ve insanlık kat ettiği ilerlemeyi sağlıklı bir biçimde kayıt altına alabilmiştir. Bundan dolayı bir yerde yazılı belgelerin ortaya çıkması o bölgenin tarihi çağlara girdiğini gösterir.

Yazının kökenini Neolitik döneme kadar indirmek ve hesap taşlarından başlatmak mümkündür. Mal değiş tokuşlarında teminat olarak kullanılan standart küçük kil nesneler geliştirilmiştir. Örneğin yuvarlak bir kil parçası koyunu simgeler, bir bullaya altı küçük yuvarlak kil parçası konur da sahibinin mührüyle kapatılırsa, mühür sahibi bu bullayı verdiği kişiye gelecekte uygun bir zamanda altı koyun teslim etmeye söz vermiş demektir. Filistin'den İran yaylasına kadar Yakındoğu'daki bütün kazı alanlarında böyle çeşit çeşit kilden nesneler bulunmuştur.

M.Ö. IV. binyılın ortasında yani M.Ö. 3500–3300 dolaylarında, bu kil parçalarının muhafaza edildiği bulla ve hesap taşları denilen içi boş kil topları önem kazandı. Bullaların üstü genellikle mühürleniyor ve dolayısıyla içinde ne olduğunu görmek için sadece bir kere kırılıbiliyordu, bullanın içeriğini

dışına koyacak bir işaretle belirtmek daha mantıklıydı. Böylece teminat yerine geçen nesnelerden biri, kili henüz ıslakken bullanıdış tarafına bastırılıyordu. Bullanın üstünde altı iz görünüyorsa, içine bakmaya gerek kalmıyordu. Hatta artık o küçük kil parçalarına gerek kalmamıştı. M.Ö. IV. binyılın sonunda bu kil parçaları ve içine kondukları bullaların yerini sert kil tabletler almıştı; bu tabletlerin üstüne birçok alacak – verecek kaydedilebiliyordu. Nesne ile sayı birbirinden ayırt edildiğinde yazı sisteminin icadına giden yolda bir sıçrama yapılmış oldu.⁶⁹⁷ Altı koyunu belirtmek için 6 adet yuvarlak konulacağına, tabletlere başlık olarak yuvarlak konuyor, yanına da sayılar kaydediliyordu.

Mezopotamya’da Uruk ve İran’da Proto-Elam dönemlerinde bu sistemin farklı versiyonları gelişti. Proto-Elam olarak adlandırılan, Susa’da ortaya çıkan yerli piktografik yazının tarihi Uruk tabletleri kadar eskidir. Bu cümleden yola çıkarak, yazının bir kez mi icat edildiği, yoksa yazının farklı coğrafyalarda ve farklı zamanlarda birçok kez mi icat edildiği konusunda farklı görüşleri üzerinde duracağız. Yazının insanlık tarihinde sadece bir defa Eski Mezopotamya’da yaratıldığı ve diğer tüm kültürlerin bu keşiften esinlendiğine inananlar olduğu kadar, Mezopotamya’nın yakın komşuları Mısır ve Elam’da bile yazının benzer ihtiyaçlar sonucunda, ama Sümer’den bağımsız olarak ortaya çıktığını savunanlarda vardır. Mısır ve Mezopotamya’da yazıların ortaya çıkış tarihleri incelendiğinde Mezopotamya’da yazının ilk olarak kullanıldığı ardından Elam (İran) ve Mısır’da geliştiği görülür. Bu yazı türlerinin ilk olarak pikrogram özelliği taşımaları etkileşimin olduğuna bir işarettir. Mısır hiyeroglif yazısı ve Mezopotamya’da kullanılan çivi yazısı gibi içyapı itibarıyla ideogram, determinatif ve fonetik işaretlerden oluşmaktadır. Mısır coğrafyasında yazı piktografik karakterlerden oluşan hiyeroglif yazı şeklinde gelişirken Mezopotamya’da yazı çivi yazısı şeklinde gelişimini devam ettirmiştir. Ancak Mısırlı kâtipler kendi ülkelerinde varolan tarım aletleri, hayvanları, çiçekleri ve nesneleri yazılarına geçirmişlerdir. Bu iki durum göz önüne alındığında Mısırlı

⁶⁹⁷ Pulhan, 2003: 47

kâtiplerin yazı fikrini Mezopotamya'dan aldıklarını ancak kendi dillerine uyarladıklarını göstermektedir.

Yukarıda da değindiğimiz gibi, yazılı işaretlerden tam anlamıyla yazıya geçmek için gerekli son adımı M.Ö. 3200 civarında Sümerler attı. M.Ö. III. binyılın başından itibaren çivi yazısı işaretler olarak yazılmaya başlanan piktogramlar, nesneleri ya da fikirleri değil sesleri temsil etmeye başlamıştır.⁶⁹⁸ Yani piktogramları fonotik yani sessel özellikleriyle kullanmaya başladılar. Yukarıdaki örnekten yola çıkacak olursak, koyun piktogramının ses simgesi ile birlikte kullanılması şeklindedir. Bu tür yazılar bazen birkaç anlamı birlikte ifade edebilirler. Bu yüzden Sümerler yazıya telaffuz edilmeyen, sessiz belirteçler de diyebileceğimiz determinatif adı verilen işaretler ekleyip hangi nesnenin kastedildiğini anlatma yoluna gitmişlerdir. Yazı yazmayı hızlandırmak için işaretleri bastırarak kullanmayı tercih ediyorlardı. Çünkü bastırarak işaret koymak çizmeye çalışmaktan çok daha kolaydı ve daha düzgün işaretler elde ediliyordu. Ucu üçgen biçiminde kesilmiş bir çubuğun yani stylus adı verilen yazı kaleminin, batırıldığı yerde üçgen biçimli bir iz, çekildiği zaman da düz bir iz bıraktığına bakılarak çivi yazısı adını almıştır. Bu çivi yazısı bütün bölgeye yayıldı. Sümerler'den başka Akad, Babil, Elam, Ebla, Hitit, Urartu, Pers, Ugarit dillerini yazmak içinde kullanılmıştı. Elamlar gerçek bir yazı geliştirdiler. Bu yazı uzun süre içinde evrimleşmesi ile M.Ö. 2200 yıllarında işaretlerinin daha basitleştiği, fakat piktografik karakterini kaybetmemiş bir yazı biçimi meydana gelmiştir. Bu yazı bir süre sonra yerini, Mezopotamya'dan alınan çivi yazısına terk etmiştir. Çivi yazısı giderek güçlenmekteydi.

Mısır coğrafyasında hiyeroglif yazı geliştirilmiştir. Bu yazıda çivi yazısı kadar eski ve bir o kadar da uzun ömürlü olmuştur. Hiyeroglif M.Ö. 3000 yıllarında ortaya çıkar ve Mezopotamya'da olduğu gibi determinatif adı verilen belirleyiciler kullanılmıştır. Mısırlılar M.Ö. 3000 yılından beri hükümdarlarını ve kabilelerini tanımlamak için bazı işaretler kullanıyorlardı.

⁶⁹⁸ Pulhan, 2003: 49

Mısır coğrafyasında hazır bulunan o iklimin bitkilerini, hayvanlarını, tarım aletlerini yazılarına dâhil ettiler, nitekim hiyerogliflerini bu resim geleneğine dayandırdılar. Sonuç olarak Mısır hiyeroglifi çivi yazısından tamamen farklıdır. Başlangıçta her iki yazı türü piktogram özelliği ile ortaya çıkmış olsada çivi yazısı hızla bu özelliğini yitirirken, Mısır hiyeroglif yazısı bu özelliğini korumuştur. Kullanılan piktogramlar gündelik kullanım için fazla zahmetli olduğu için bu yazı çok geçmeden iki varyant halinde gelişti: Resmi kitabeler, anıtlar için kullanılan hiyeroglif yazı ve hiyeratik yazı. Hiyeratik yazı kil üzerine bir keski ya da taş, çömlek ya da papirüs üzerine fırça ve mürekkeple yazılan işlek bir yazı biçimiydi. Yazının giderek daha sadeleştirilme çabaları, yazının yagın bir kullanıma sahip olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Yazı gündelik hayatta önemli bir yer tutmaya başladı. Artık insanlar yazı öğrenmek için okullara ihtiyaç duyuyorlardı. Okullarda eğitim verebilmek için kâtiplere gereksinim ortaya çıkmıştır. Hatta aileler yazının önemini anlayarak çocuklarının eğitimi için bütçe ayırmaya başlamışlardır. Yazı artık o kadar önemli hale geldi ki bütün uygarlıkların ortak yönü edebi, dini ve idari gibi unsurları yazıya dökmektir. Edebi, dini ve idari konularda yazılan eserlerin artması kütüphane, arşivcilik gibi ihtiyaçları doğurmasıyla arşivler oluşturulmaya başlanmıştır. Görüldüğü gibi yazı hesaplama ihtiyacından ortaya çıkarak yine ihtiyaçlardan dolayı gelişmesi sağlanmıştır. Günümüzde de böyle değil midir? Bir oda büyüklüğünde olan ilk bilgisayar şimdilerde çantalara sığacak biçimde küçük boyutlara ulaşmıştır. İnsanların yaşamını kolaylaştırmak için sürekli gelişen ve değişen dünya da gelecekte de bunun farklı örnekleri olacaktır.

Sümerlerden sonra Mezopotamya'da etkili olan topluluk Akadlar idi. Mezopotamya'da ikinci binyıldan itibaren artık nüfusun büyük bölümünü oluşturan Sami toplumlarının dili Akadca idi. Böylelikle Akadların üstünlüklerinin artmasıyla ülkenin tamamında Akad dili konuşulur oldu. Akadlar sadece Akad dilini değil, kutsal bir dile dönüşmüş olan Eski

Sümerce'yi de kaydedebilmişlerdir. Akadca, M.Ö. 1760 yılından itibaren gelişen Babil Krallığı'nın, sonra da kuzeydeki Asur Krallığı'nın yazısı olmuştur. Asurca ve Babilce Akadcanın lehçeleridir. Bu konu üzerinde biraz duracak olursak, Aşağı Mezopotamya bölgesinde Sami dilleri adı verilen dil ailesinin bir üyesine ait belgeler ilk olarak Akad şehrinde ortaya çıktığından dolayı bu Sami diline Akadca denilmektedir. Yani Akadca Sami kökenli dillerin ilk yazıya geçirilenidir. Daha sonra bu ana dilin iki lehçesinin Aşura ve Babilonya kentlerinde geliştiği görülür. Bu Akad lehçelerini göstermek için aşağıdaki Akadca'ya Babilce, yukarıdaki Akadca'ya da Asurca denilmiştir. Asurca Babilceden daha geniş bir alana yayılmış ve Anadolu da dâhil olmak üzere tüm Kuzey Mezopotamya'ya etki etmiştir. Nitekim M.Ö. I. binyılda kurulan Asur devletinin resmi dili de bu Asurca'dan gelmiştir.

M.Ö. 1400–1200 yılları arasında güçlü ve zengin bir uygarlık geliştiren Anadolu halkı, Sami kökenli Akad dilinden çok farklı bir Hint- Avrupa dili konuşuyordu ve Sümerler'inkinden farklı, özgün piktogramlar kullanan Hititler yine de çivi yazısını benimsemişlerdir. Hititler Anadolu'ya geldiklerinde Asur çivi yazısı kullanılmasına rağmen onlar Babil çivi yazısını benimsemişlerdir. Ayrıca çivi yazısının yanında hiyeroglif yazıyı da Geç Hititler döneminde kısa süreliğine kullanmışlardır.

M.Ö. 1200 yıllarında merkez üssü Yunanistan olmak üzere çeşitli kavimlerin batıdan doğuya doğru hareket ederek Mısır önlerine kadar bütün Önasya dünyasını etkiledikleri görülmektedir. Bu göç hareketi iktisadi nedenlere dayanmaktadır. Yunanistan merkezi olmak üzere harekete geçen kavimler birbirlerini harekete geçirmek suretiyle gruplar halinde Mısır önlerine kadar büyük ölçüde Önasya'ya yayılmışlardır. Tarihte “Kavimler Göçü” olarak geçen bu olay sonucunda Karanlık Çağ'a girilmiş olmaktadır. Bu göçlerle Önasya dünyasındaki Hitit, Mitanni, Babil gibi dönemin büyük devletleri tarih sahnesinden çekilmiştir. Anadolu'nun, M.Ö. 1200 yıllarından sonra girdiği Karanlık Çağ'daki en büyük istilacı Frigler olmuştur. Önasya dünyasında özellikle Anadolu'da yazı sisteminde birtakım değişiklikler olmuştur. Hitit

Devleti'nin yıkılmasıyla Orta Anadolu'da egemenlik Friglere geçmiştir. Hititlerin kullanmış olduğu çivi yazısı Anadolu'nun orta kesiminde ortadan kalkmış yalnız Anadolu'nun doğusunda Urartular tarafından çivi yazısı kullanılmaya devam edilmiştir. Hitit çivi yazısı ile aynı dönemde ortadan kalkan bir yazı da Hurricedir. Frigler tarafından ise, çivi yazısı dışında farklı bir yazı kullandıkları görülür. Friglerin Anadolu'ya, Dorların Yunanistan'a ve Filistinliler de Doğu Akdeniz kıyılarına akın etmiş, doğuda da İran'a kuzeyden yeni Hint – Avrupa kökenli gruplar yayılmışlardır. Siyasi ve kültürel açıdan birçok değişikliğe neden olan bu olay karşısında 400 yıl boyunca yazı dünyasında sınırlar değişmedi. M.Ö. VIII. yüzyılda yeni bir yazı sistemi yani gerçek alfabe denilen günümüz alfabetik harflerin temeli ortaya çıktı. Bu alfabeyi Yunanlılar icat etmiştir. Bu Yunan alfabesi komşu ülkelere de yayılmıştır. Yunanlıların doğusunda Frigya, Lidya, Karya ve Likya, batısında Etrüskler de benimsemişlerdir. Daha önceleri yazmak o kadar karmaşık bir şeydi ki yazı yazmayı herkes öğrenemiyordu. Olayların kaydını tutan kâtipler yazıyı öğrenebiliyordu. Artık alfabe herkesin öğrenebileceği kadar kolaydı. M.Ö. XIV. yüzyılda Suriye sahilinde kullanılan Ugarit çivi yazısı Deniz kavimlerinin neden olduğu kaosta kayboldu gitti. Böylece ilk alfabetik yazı Ugarit yazısı Kavimler Göçüyle unutulmuştur. Ancak proto-Kenan ve proto-Sina yazısı kaybolmadı, değişti, gelişti ve basitleştirilip standartlaştırıldı. M.Ö. 1000 yıllarında artık bu yazı Fenikelilerin 22 harften oluşan ünsüz alfabesiydi. Birçok devletle ticari münasebetlerde bulunan Fenikelilerin dili Kenan grubunun Sami dil ailesine dâhildir. Bu yazı sistemi kolaylığı nedeniyle M.Ö. IX. yüzyıldan itibaren Batı'ya yayılmıştır. Daha önceleri yazmak karmaşık bir şeydi ve bu yüzden pek az kişi yazı yazmayı öğrenebiliyordu. Mısır Mezopotamya ve Anadolu'da okuma yazma bilmek hem ayrıcalık hem de bir iktidar aracıydı. Toplumun hesaplarını ve olayların kaydını tutan kâtiplerdi.

Fenike yazı modelinden çeşitli arkaik Helen yazıları türemiştir. Fenike aracılığıyla Batı Semitik alfabe ile tanışan Yunanlılar, M.Ö. VIII. yüzyıldan başlayarak bu yazıyı geliştirdiler ve yaygınlaştırdılar. Harflerin yarısı Yunanca'nın ünsüzlerine denk düşüyordu ve olduğu gibi alındı. Yunancaya

uymayan beş harf ünlü harflerin yerine uygulandı. Yunan dünyasında yayılan bu alfabeyi Frigya, Lidya ve Likya benimsedi. Böylece Yunan Alfabesi doğuya doğru yayıldı ve Anadolu'da diğer yazıların yerini aldı.

Yakındoğu ve Batı Akdeniz'deki Fenike kolonileri Fenike Alfabelerini kullanıyordu. Yunanlıların ünlü harfleride içinde barındıran alfabeleri kadar yaygınlaşmıştır. Asur imparatorluğu gündelik yazışmalarında Fenike dilinin bir versiyonu olan Arami yazısını kullanıyordu. Aramice'nin oldukça geniş bölgede konuşulması, başta ticari ilişkilerde olmak üzere, farklı toplulukların ortak anlaşma dili konumuna gelmesine yol açmıştır. Mezopotamya kültürünün Doğu Akdeniz kıyıları ve Kilikya üzerinden Batı dünyasına aktarılmasında da Aramice'nin önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır.

M.Ö. VII. yüzyıl tarihlerinde alfabe öncesi yazı sistemi Geç Hitit devleti resmi yazılarında Luvi hiyerogliflerini kullanmaya devam ettiler. Ancak Fenike ve Arami alfabeleriyle yazılmış örnekler de vardır. Antep Fevzipaşa tren istasyonu yakınındaki Zincirli'de Arami, Adana Kadirli yakınındaki Karatepe'de ve Konya Ereğlisi yakınındaki İvriz'de Fenike yazıları, Anadolu Hiyeroglifleriyle birlikte bulunmaktadır.⁶⁹⁹ Asur, Babil ve Elam hükümdarları anıtlarında ve arşivlerinde daima çivi yazısı kullandılar. Urartular hem çivi yazısı hem de kendi icat ettikleri, henüz çözülemeyen bir hiyeroglif yazısı kullandılar. Mısırlılar ise hiyeroglif ve hiyeratik yazılarını kullanmaya devam ettiler.

M.Ö. VI. yüzyılda çivi yazısı kullanımı da devam etmekteydi. Aşağı Mezopotamya Babil biçimini, Pers resmi işlerinde ise Elam biçimini kullanmaktaydı. Mısır hiyeroglifleri gibi çivi yazısı da resmi yazışmalarda tercih edilen yazıydı. Pers hükümdarı Dareios'un yönetimi esnasında, dış görünüşü bakımından çivi yazısı, ama tam olmasa da, bir alfabe yazısının ana özelliklerine sahip bir Pers yazısı geliştirmişlerdir. 22 ünsüz, 3 ünlü ve 11 özel hece işaretinden oluşan bir yazı yaratmışlardır. Eski Pers yazısı yarı

⁶⁹⁹ Dinçol, 2006: 33

alfabetik yazı sistemlerindendir. O dönemde Arami alfabesinin Önasya'da hakim dil olması, yazının alfabetik değer kazanmasına, ancak aynı zamanda Elam ile olan kültürel ilişki, çivi yazısı formunun benimsenmesine neden olmuştur. Bu dönemden itibaren Pers hükümdarı yazıtları Eski Persçe, Akadca ve Elamca olmak üzere üç ayrı dilde kayda geçirmişlerdir. Bunun bir örneği, bugünkü İran sınırları içinde kalan Bisütun'daki (eski adı Behistun) Dareios'un iktidara geliş öyküsünü anlatan yazıttır. Yazıt Pers, Elam ve Babil dillerindedir. Her üç yazıtta çivi yazısıyla yazılmıştır.

M.Ö. V. yüzyıl tarihlerinde alfabe öncesi yazılar hala kullanılıyordu. Bütün Mısır yazıtları hiyeroglifle yazılırdı. Yine de el yazısında hiyeratiktendematik denilen yazı türüne geçiş görülüyordu. Hiyeroglif ve hiyeratik yazı hala kullanılmaktayken Mısır yazısının üçüncü türü olan demotik yazı geliştirildi. Hiyeratik yazının basitleştirilmiş hali ve hiyeroglifin bu son şekli daha çok halk tarafından günlük yazılarda kullanıldığı için bu adı almıştır. Mısır'da Kıpti adı verilen yazı türünde kullanılmıştır. Kıpti kelimesi, Mısır'ın yerli hristiyanlarını ifade etmek için kullanılmıştır. Mısır'da hristiyanlığın yayılması tüm hiyeroglif gelişmelerin en son kaderi olmuştur. Mısır'da hiyeroglif yazının sadeleştirilerek hiyeratik yazı, sonrasında da demotik ve Kıpti yazı şeklinde gelişme göstermesi yazının halkında ihtiyacını karşılayacak şekilde kolay ve anlaşılır olmasının göstergesidir. Yazı yaygınlaşmaya başladı. Böylece Mısırlı kâtipler alfabenin sağladığı avantajlardan biri olan hızlı yazma konusunda gelişme gösterdiler.

Diğer alfabe öncesi yazılarından Asur ve Urartu imparatorlukları yıkıldığında Asur ve Urartu çivi yazısı da kayboldu. Luvi hiyeroglifleri daha da önce, Asurlular Geç Hitit devletlerini birer birer yıktıklarında ortadan kalkmıştır. Bazı eskiçağ dillerin günümüze gelebilmiş bazıları ise hiç iz bırakmadan tarihten silinip gitmiştir. Böylece doğudan batıya giden alfabe Yunan alfabesi biçiminde tekrar doğuya doğru yayıldı. Ancak Fenike Alfabesinin gelişmesiyle oluşan Latin harfleri günümüzde büyük ölçüde kullanılmaktadır.

KAYNAKÇA

AKSOY. Yavuz; (1999), **Matematik ve Tarihi**, cilt: 1,Yıldız Teknik Üniversitesi Basım Yayın Merkezi, İstanbul.

AKURGAL. Ekrem; (1989), **Anadolu Uygarlıkları**, 2. Baskı, Net Turistik Yayınları, İstanbul.

ALKİM. Uluğ Bahadır; (1981), “Yazının Başlangıcı”, **Harf Devrimi’nin 50. Yılı Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, dizi: XVI sayı: 41, s.3–9, Ankara.

ALPARSLAN. Metin; (2009),**Hititolojiye Giriş**, Türk EskiçağBilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul.

ALPARSLAN. Meltem, (2007), II. Muvataalli ve Dönemi, (doktora tezi yayımlanmamış), İstanbul.

ALP. Sedat; (2002), **HititÇağın’da Anadolu: Çivi Yazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar**, TÜBİTAK, Ankara.

ALP. Sedat; (1963), **Eski Anadolu Yazısının Menşeleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

ANABRİTANİCA, (2005), “yazı”, cilt: 22, Genel Kültür Ansiklopedisi, Ana Yayıncılık, s.365, İstanbul.

ALP. Sedat; (1981), “Eski Anadolu’da Yazı”, **Harf Devrimi’nin 50. Yılı Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi dizi: XVI sayı: 41, s.19–22, Ankara.

BALCIOĞLU. Tahir Harimî; (1931), **Tarihi Medeniyette Kütüphaneler**, Vilayet Matbaası, Balıkesir.

BELLİ. Oktay, (1982), “Urartular”, **Anadolu Uygarlıkları Ansikolpedisi I**, Görsel Yayınlar, s. 139-208, İstanbul.

BİLGİÇ. Emin; (1982), “Atatürk Fakültemiz Kürsümüz, Sümerlilerin Tarih ve Kültür Medeniyetleri” **Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi**, Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 75-121, Ankara.

BOSSERT. H. Th; (1952), “Hititler’de Yazı Malzemesi ve Yazı Aletleri”, **Belleten** cilt: XVI, sayı: 61, çev. Alkım, Uluğ Bahadır, s. 1–8, Ankara.

BOTTERO. Jean; (2012), **Kültürümüzün Şafağı Babil**, çev. Ali Berktaş, YKY Genel Kültür Dizisi, 4.Baskı, İstanbul.

BOTTERO. Jean, Marie-Joseph Steve; (2013), **Evvel Zaman İçinde Mezopotamya**, çev. Anita Tatlıer, YKY Genel Kültür Dizisi, 6.Baskı, İstanbul.

BRANDAU. Birgit, Schickert. Hartmut; (2003), **Hititler Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu**, Arkadaş Yayınevi, Ankara.

BREWER. Douglas, TEETER. Emily; (2011), **Mısır ve Mısırlılar**, Arkadaş Yayınları, Ankara.

BRYCE. Trevor; (2003), **Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum**, Dost Yayınları, Ankara.

CHIERA. Edward; (1964), **Kilden Kitaplar**, çev. M. A. Dinçol, İstanbul.

DEMİRİŞ. Bedia; (2002), **Eskiçağ’da Yazı Araç ve Gereçleri**, 2. Baskı, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul.

DEMİRİŞ. Bedia; (2002), “Eskiçağ’da Kitap”, **Anadolu Araştırmaları**, (16), s. 116–131, İstanbul.

DİNÇOL. A. M, (1982), “Hititler”, **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi**, Görsel Yayınlar, cilt:1, s. 17-120, İstanbul.

DİNÇOL. A. M, DİNÇOL, Belkıs; (2006), “Eskiçağ’da Doğu Akdeniz Havzası ve Anadolu’da Diller ve Yazılar”, **Boğazköy’den Karatepe’ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi**, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, s. 20-37, İstanbul.

DİNÇOL. A. M; (2011), “İlk Yazı”, **Arkeoatlas**, Doğan Burda Dergi Yayıncılık, Editör: Necmi Karul, s.258, İstanbul.

DÖNMEZ. Ali; (2002), **Matematiğin Öyküsü ve Serüveni, Mezopotamya ve Mısır Matematiği**, Dünya Matematik Tarihi Ansiklopedisi cilt: 2, İstanbul.

ERDEM. Mustafa; (1997), Kipti Kilisesi Üzerine Bir Araştırma, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, cilt: 36, s.143–178, Ankara.

ERGİNÖZ. Gaye. Şahinbaş; (2007–2008), Hititlerin Astronomi Bilgisine ve Hitit Takvimine Bakış, **Osmanlı Bilim Araştırmaları** cilt IX, sayı: 1–2 s.199–213, İstanbul.

ERMAN. Adolf, (1894), **Egyptian Grammar**, <http://www.blurb.com/books/4427039-erman-s-egyptian-grammar-1894>

ERKUT. Sedat; (1997), “Çivi Yazılı Hitit Tabletleri”, **Belleten**, cilt: LXI, sayı: 232, s. 495-498, Ankara.

FAULMANN. Carl; (2005), **Yazı Kitabı**, çev: Arda, İtir, Türkiye İş Bankası yayınları, İstanbul.

FRIEDRICH. Johannes; (2000), **Kayıp Yazılar ve Diller**, çev. Tekoğlu, Recai, Arkeoloji ve Sanat Yayınları İstanbul.

FRIEDRICH. Johannes; (1952), **Hethitisches Wörterbuch**, Heidelberg.

GARSTANG. J, Gurney O. R; (1959), **The Geography of the Hittite Empire**, London.

GURNEY. Oliver Robert; (2001), **Hittiter**, Dost Kitapevi Yayınları, Ankara.

GÜLSEVİN. Güre; (2002), Sümerce ile Türk Dilinin Tarihi İlişkileri, **Türkler Ansiklopedisi**, cilt: 1, s. 457-459, Ankara.

GÜNBATTI. Cahit; (2007), **Sümerler, Gutlar, Hattiler, Hurriler, Urartular Kökenleri, Tarihleri, Dilleri ve Kültürleri**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı yayınları, Ankara.

GÜNDÜZ. Altay; (2002), **Mezopotamya ve Eski Mısır Bilim, Teknoloji Toplumsal yapı ve Kültür**, İstanbul.

GÜVEN. İsmail; (2007), **Uygarlık Tarihi**, Pegem Yayınları, Ankara.

HAWKİNS. J. D; (2011), **Luviler Anadolu'nun Gizemli Halkı**, editör: H. Craig Melchert, Kalkedon Yayınları, 2. Basım, İstanbul

HERODOTOS; (2002), **Herodotos Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul.

HIRÇIN. Selen; (1998), **Çivi Yazısı: Ortaya Çıkışı, Gelişmesi, Çözümü**, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

HORNUNG. Erik; (2004), **Mısır Bilimine Giriş**, çev. Zehra Aksu Yılmaz, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

IFRAH. Georges; (1999), **Rakamların Evrensel Tarihi II, Çakıl Taşlarından Babil Kulesine**, TÜBİTAK Yayınları, 7. Basım, çev. Kurtuluş Dinçer, Ankara.

IFRAH. Georges; (2000), **Rakamların Evrensel Tarihi III, Akdeniz Kıyılarında Hesap**, TÜBİTAK Yayınları, 10. Basım, çev. Kurtuluş Dinçer, Ankara.

IVERSE. Erik; (1993), **The Myth of Egypt and its Hieroglyphs**, Princeton, N. J. Princeton University Press.

İNAN. Afet; (1987), **Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti**, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara.

JEAN. Georges; (2012), **Yazı İnsanlığın Belleği**, Yapı Kredi Yayınları Genel Kültür Dizisi, 7. Baskı, İstanbul.

KARASU. Cem; (1990), "Hitit Kâtipleri Üzerine Bazı Düşünceler", **Uluslararası 1. Hititoloji Kongresi Bildirimleri (19–21 Temmuz 1990)**, s. 224- 228, Çorum.

KINAL. Füzûzan; (1971), **Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi**, , Türk Tarih Kurumu (Konferans), Ankara.

KINAL. Füzûzan; (1962), **Eski Anadolu Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

KINAL. Füzûzan; (1983), **Eski Mezopotamya Tarihi**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.

KÖROĞLU. Kemalettin; (2010), **Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar**, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul.

KRAMER. S.N; (1990), **Tarih Sümer’de Başlar**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, çev. M. İlmiye Çığ, Ankara.

KRAMER. S.N; (1999), **Tarih Sümerde Başlar**, Kabalcı Yayınları, çev. Hamide Koyukan, İstanbul.

MALEK. Jaromir, BAİNES. John; (1986), **Eski Mısır**, çev. Oruç Aruoba, Zeynep Aruona, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul.

MAİSELS. Charles. Keith; (1999), **Uygarlığın Doğuşu Yakındoğu’da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma Kentlere ve Devlete Geçiş**, çev. Alâeddin Şenel, İmge Yayınları, Ankara.

McEvedy. Colin; (2004), **İlkçağ Tarihi Atlası**, çev. Ayşen Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

OATES. Joan; (2004), **Babil**, çev. Fatma Çizmeli, Arkadaş Yayınevi, Ankara.

OTTEN. Heinrich; (1962), “Eski Şark’ta Kütüphaneler”, çev. F. Kınal, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, cilt XIX, sayı 1-2, s. 201-211, Ankara.

ÖKSE. A. Tuba; (2006), “Eski Önasya’dan Günümüze Yeni Yıl Bayramları, Bereket ve Yağmur Yağdırma Törenleri”, **Bilig**, sayı 36: s.47-68, Ankara.

ÖZÇELİK. Nazmi; (2002), **İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı**, Nobel Yayınları, Ankara.

ÖZGÜÇ. Tahsin; (1961), “Altıntepe Kazıları”, **Belleten** c.XXV sayı 98, s.253–267, Ankara.

ÖZDEMİR. F; (1959), Eski Devirden Zamanımıza Kadar Kütüphaneler, **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni**, cilt. VIII, sayı. 3–4, s. 34-38, Ankara.

PULHAN. Gül; (2003), “Yakındoğu’da Yazının Ortaya Çıkışı”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, sayı: 109, s. 46–5, İstanbul.

RAY. John;(2010), **Rosetta Taşı ve Antik Mısır’ın Yeniden Doğuşu**, çev: İbrahim Şener, Doruk Yayınları, İstanbul.

REYHAN. Esmâ;(2010), Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, cilt: 29, sayı: 47, s: 65–82, Ankara.

ROAF. Michael; (1996), **Mezopotamya ve Eski Yakındoğu**, çev. Zülal Roaf, İletişim yayınları, İstanbul.

SALVINİ. Mirjo;(2006), **Urartu Tarihi ve Kültürü**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

SAYILI. Aydın;(1991), **Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, sayı 47, Ankara.

SEEHER. Jürgen; (2006), “Hitit Çiviyazısı Uzmanları”, **Boğazköy’den Karatepe’ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi**, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, s. 88-97, İstanbul.

SEVER. Erol; (2008), **Asur Tarihi**, Kaynak Yayınları, İstanbul.

SÜEL. Aygöl; (2012), **Hititlerde Bilimsel Düşünce Örnekleri, Türkiye’de Arkeometrinin Ulu Çınarları**, Editör, Ali Akın Akyol, Kameray Özdemir, Homer Kitapevi yayınları, s. 303-312, İstanbul.

SÜEL. A, M. Süel; (2011), Ortaköy-Şapinuva, **Arkeoatlas**, Doğan Burda Dergi Yayıncılık, Editör: Necmi Karul, s.300-301, İstanbul.

SOYSAL. O; (1995), “ ‘III. Hattuşili Büyük Metni’ Bir HititBelgesini Tanımlama Denemsi”, **Archivum Anatolicum 1**, s. 137–150, Ankara.

ŞENALP. Leman; (1957), “Eskiçağlarda Kütüphaneler”, **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni 1(3)**,s. 40–44, Ankara.

TAŞ. İlknur; (2008), “Hititlerde Ölçü Birimleri ve Bunların Hitit Metinlerinde Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme”, **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** cilt 1,sayı 1, s. 73–90, Çorum.

TEKOĞLU. Recai; (2006), “Anadolu’nun Dilleri”, **Arkeoatlas**, Doğan Burda Dergi Yayıncılık, Editör: Necmi Karulsayı: 5, s.157–161, İstanbul.

TEKOĞLU. Recai; (1989), “Milattan Önceki Dönemlerde Anadolu Dillerine Toplu Bakış”, **Alkım Konferans Arkeoloji ve Sanat Yayınları**, s.73–88, İstanbul.

TOSUN. Mebrure; (1991), “Sümer Dili ile Türk Dili Arasında Karşılaştırma”, Atatürk Konferansları, 1970, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, **Türk Tarih Kurumu Yayınları**, 17.Dizi, 2.Baskı, s. 147-168, Ankara.

TUNÇAY. Mete; (2003), “Yazı Üzerine Kitaplar”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, sayı.109, s. 66–69, İstanbul.

Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük; (1992), cilt:2, s. 1612, İstanbul.

UÇANKUŞ. Hasan Tahsin; (2000), **Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi**, T.C Kültür Bakanlığı, Ankara.

ÜÇCAN. Fikret. N; (2002), **Kültür Mirasımız**, Şekerbank Kültür Yayınları No: 15, Ankara.

VERCOUTTER. Jean; (2009), **Unutulmuş Mısır'ın İzinde**, Yapı Kredi Yayınları Genel Kültür Dizisi, İstanbul.

YILDIRIM. Recep; (2004), **Uygarlık Tarihine Giriş İlkçağ Tarih ve Uygarlıkları**, Asil Yayınevi, Ankara.

YILDIZ. Nuray; (1985), **Eskiçağ Kütüphaneleri**, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

YILDIZ. Nuray; (2000), **Eskiçağ'da Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

YİĞİT. Turgut; (2005), "Hitit Çivi Yazısının İlk Ortaya Çıkışı" **Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 37, s.79–86, Ankara.

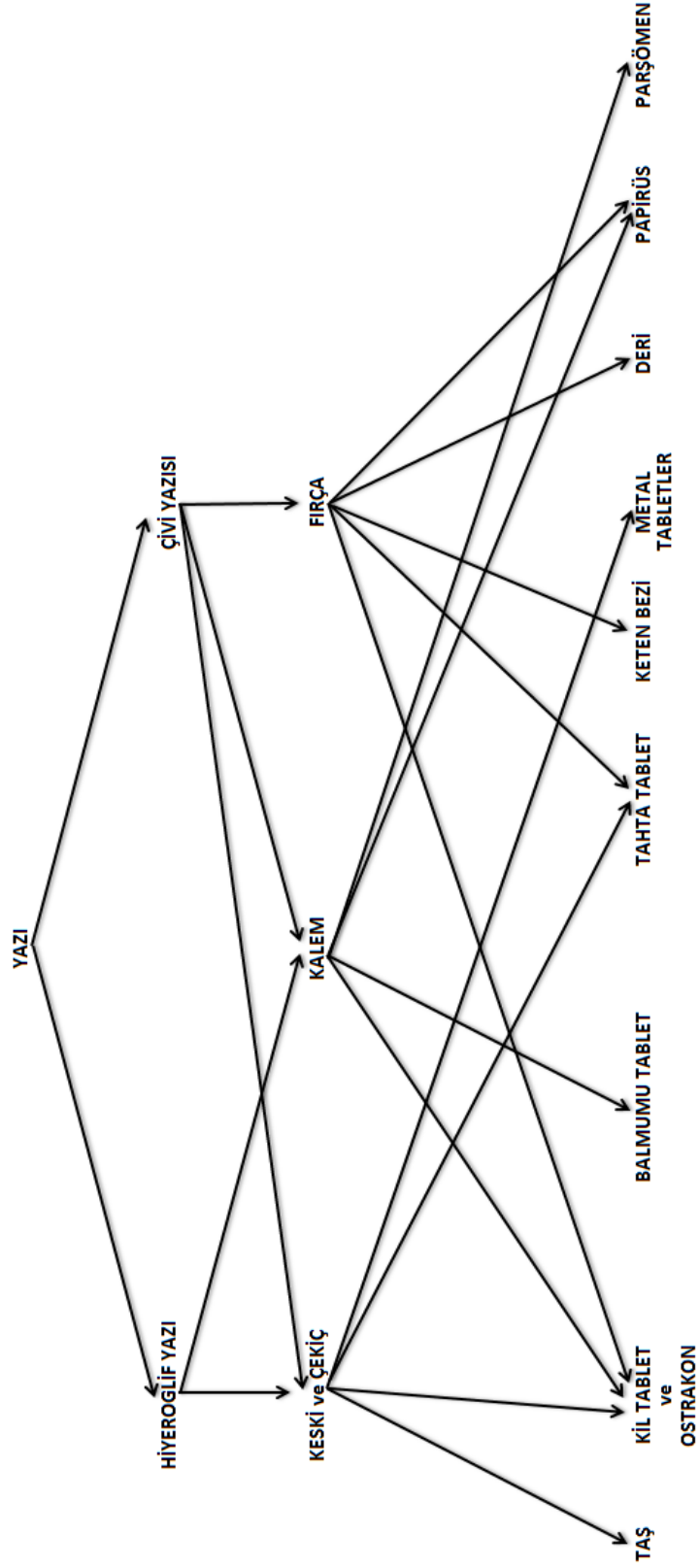
YİĞİT. Turgut; (2002), "Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Çoban," **Belleten**, 56/247, s.765–787 (baskı 2003), Ankara.

WINLOCK. H. E; (1940), "The Origin Of The Egyptian Calendar", **Proceedings Of The American Philosophical Society**, 83/3, p.447-464, USA.

WILHELM. Gernot; (1990), "Hattuşa'daki Babil-Asur Okul Geleneği Üzerine", editör: Sedat Alp, **Uluslararası 1. Hititoloji Kongresi Bildirileri**, s.72-53, Çorum.

LEVHALAR

Levha 1

Yazı Araç Gereçleri Tablosu
Tablo1

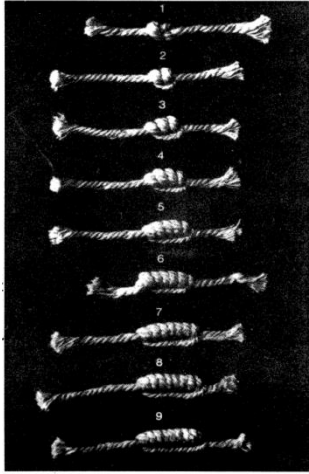
Levha 2

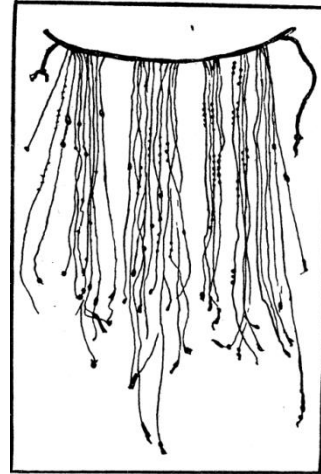
Res. 1: Madde Yazısı Örneklerinden Yere Saplanan Değnekler(Bahadır Alkım “Yazının Başlangıcı” Resim 1)

Res. 4: Mesaj Değnekleri(Nuray Yıldız “Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu” res.2)

Res. 2: Madde Yazısı Örneklerinden: Quippu (düğüm yazısı) (Nuray Yıldız Aynı Eser Resim 1)

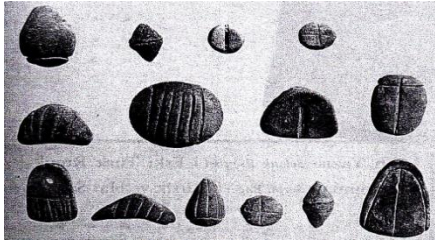

Res. 5: Düğüm Yazısı (Bahadır Alkım Aynı Eser Resim 2)

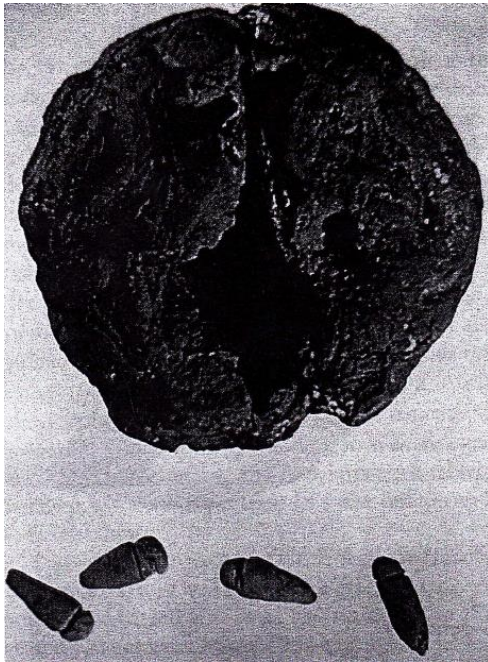

Res. 3: Hesap taşları (G. İbrahim “Akdeniz Kıyılarında Hesap” s. 62)

Levha 3

Res. 6: Karmaşık ve gelişkin hesap taşları(Gül Pulhan “Yakındoğu’da Yazının Ortaya Çıkışı” s.46)

Res. 7: Bulla ve bullanın içerisinde hesap taşları(Gül Pulhan “Yakındoğu’da Yazının Ortaya Çıkışı” s.47)

Res. 8: Üstünde sadece sayı olan tabletler(Gül Pulhan “Yakındoğu’da Yazının Ortaya Çıkışı” s.48)

Res. 9: Resim yazılı tablet, Uruk Mezopotamya(Gül Pulhan “Yakındoğu’da Yazının Ortaya Çıkışı” s.49)

Levha 4

Res. 10: Arkaik Sümerce, M.Ö. 3000 başı, Tello (Girsu)

(Gül Pulhan “Yakındoğu’da Yazının Ortaya Çıkışı” s.49)

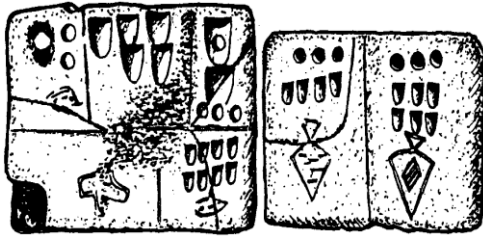
Res. 11: Sümerce Yazılmış Piktografik Tablet

(Nuray Yıldız Aynı Eser Resim 3)

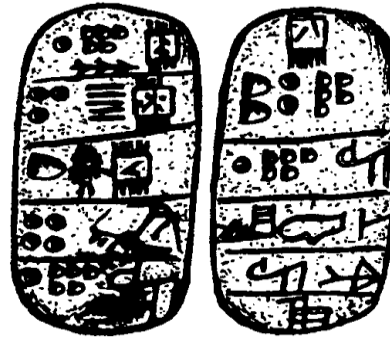
Levha 5

İlk resimler	90° sola döndüş	3. binyıl ortası	3. binyıl sonu	Eski Babil	Yeni Asur	Logogram	Hece Değeri	Anlamı
						AN DINGIR	an, il	Gök, yıldız, tanrı
						MUNUS	sal, sal, mi, rak	Kadın
						KUR	kur, mat, nat, sat, lad	Dağ, ülke
						SAG	sag, şag, riş	Baş, birinci
						KA,DU, INIM,ZU	ka, du, zu	Ağız, konuşmak, söz, diş
						NIG,GAR NINDA	nig, şa, gar, ni	şey , yerleştirmek, ekmek
						KU (KAKNIG)	ku	yemek yemek, yiyecek
						HA	ha, ku	Balık
						GU,GUD	gu	Sığır
						AB	ab, lid, rim, li	İnek
						ŞE	şe	Tahıl, arpa

Res. 12: Piktografik yazıdan çivi yazısına doğru gelişim. 11 işaretin gelişimini gösteren bir liste.(Selen Hırçın “Çivi Yazısı Ortaya Çıkışı, Gelişmesi, Çözümü” s.12)

Res. 13: Uruk'ta bulunan hesap tabletleri. (Altay Gündüz “Mezopotamya ve Eski Mısır Bilim, Teknoloji Toplumsal yapı ve Kültür” s.279)

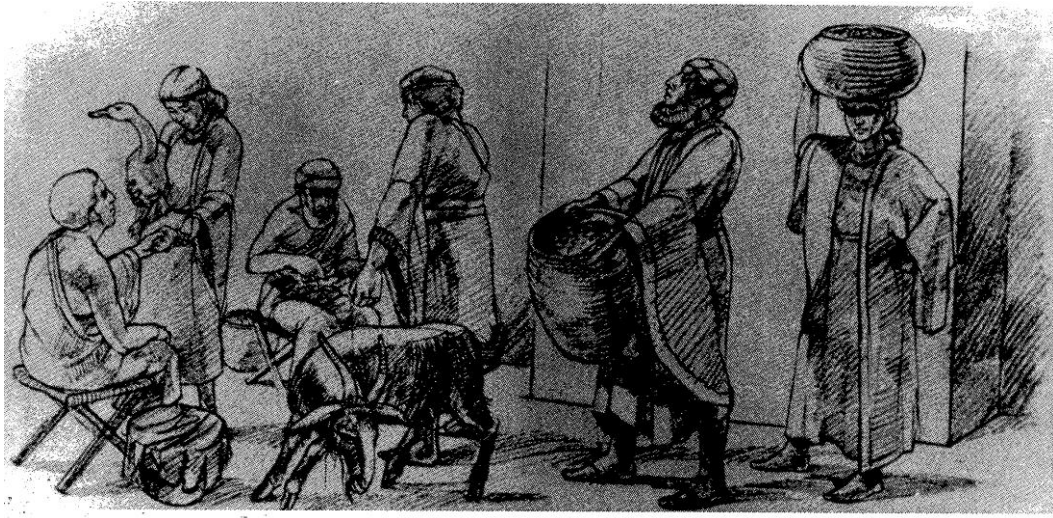

Res. 14: Uruk'ta bulunan Cemdet Nasr kültürü evresine (M.Ö.3000-2800) ilişkin bir bordro. Şeklin solunda tabletin ön yüzü, sağında arka yüzü gösterilmiştir. (Altay Gündüz aynı eser s.279)

Levha 6

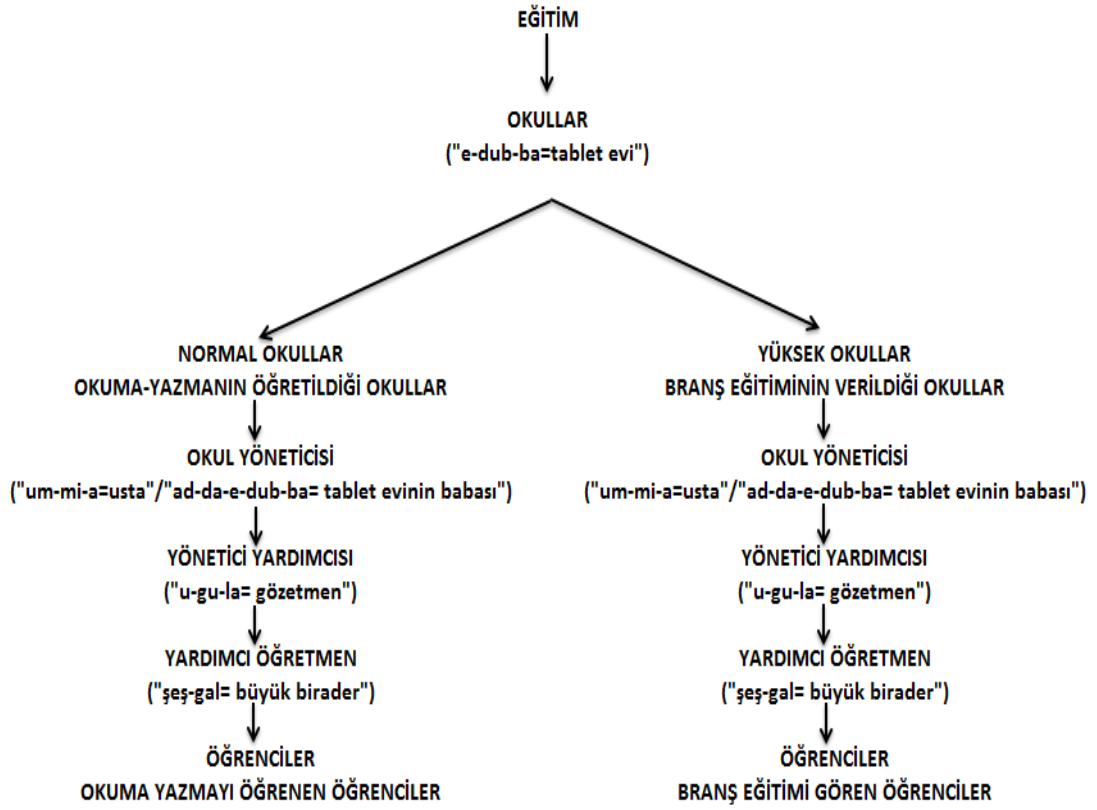
	1	10	60	600	3 600	36 000	216 000
ARKAİK RAKAMLAR (M.Ö. yaklaşık 3200-3100'den beri biliniyor)	DİKEY KULLANIM						
	YATAY KULLANIM (Olasılıkla M.Ö. III. binin ilk yarısından başlayarak)						
ÇİVİ YAZISI RAKAMLARI (M.Ö. XXVII. yüzyıldan beri biliniyor)							

Tablo 2: Mezopotamya uygarlıklarında kullanılan rakamlar: Bu tablo aynı zamanda bu sayıların evrimini de açıklamaktadır. Sayıları belirten Sümer rakamların yazılışı: Dikey kullanım (üstte), c. M.Ö.3100, yatay kullanım (altta), c. M.Ö.2800. Mezopotamyalıların sayıları belirtmek için kullandıkları çivi yazılı gösterge sisteminin evrimi. (Yavuz Aksoy Matematik ve Tarihi s.73)

Res. 16: Tapınak Kâtibi, armağanların listesini kil üzerine yazıyor. (Nuray Yıldız aynı eser Resim 4)

Levha 7

Tablo 3: Sümer Okullarında Eğitim Şeması

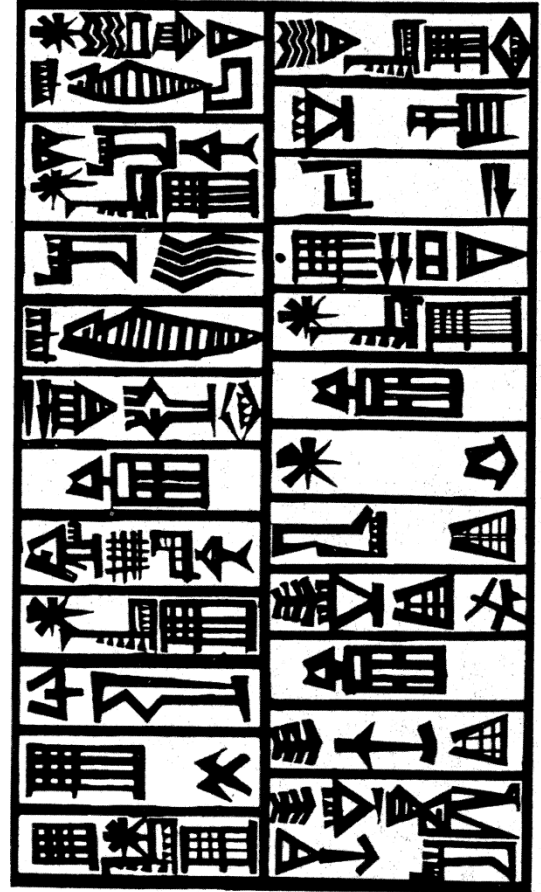
Levha 8

Res. 17: Eski Asurca tablet ve zarf, M.Ö. 2000 başı, Kültepe(Gül Pulhan “Yakındöğü’da Yazının Ortaya Çıkışı” s.50)

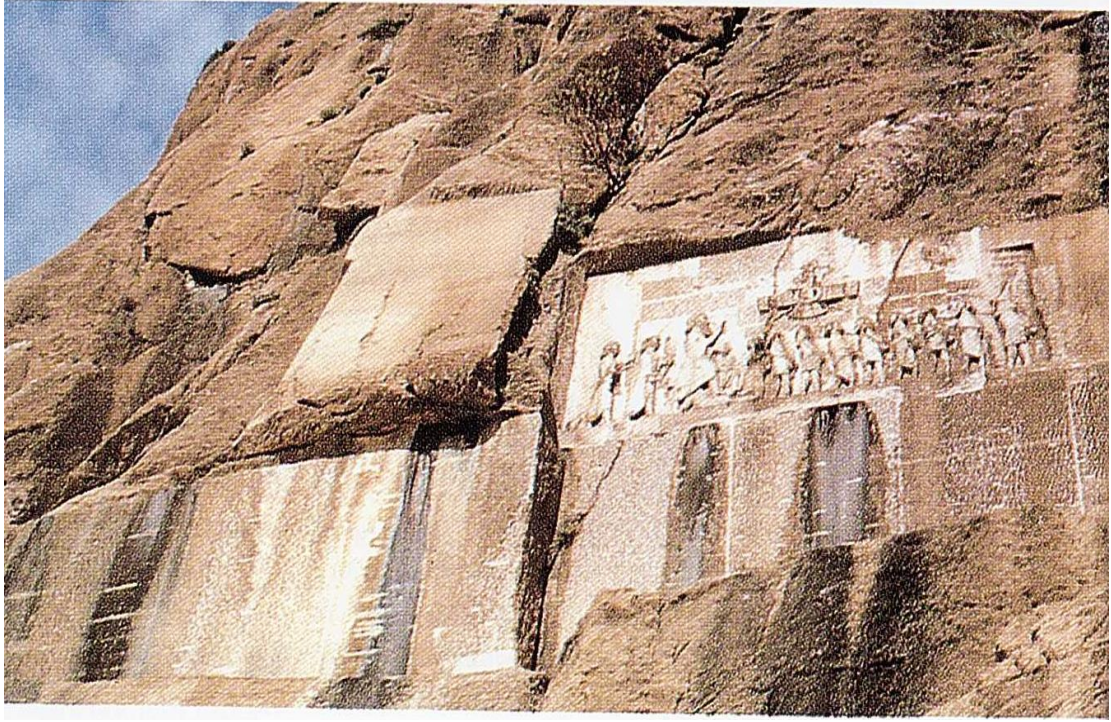

Res. 18: Kadeş Antlaşması, kil tablet(Nuray Yıldız aynı eser Resim 53)

Res. 19: Babil çivi yazısının eski ve yeni biçimleri. Kral Sarganisaralim’in Eski Akadca yazıtı, Yeni Asur yazısına aktarılmış biçimiyle. (Johannes Friedric “Kayıp yazılar ve diller s.229)

Levha 9

Res. 20: Kermanshah' ta, Ekbatan yolu üstünde, Kermanshah'a 30 km uzaklıkta, Bisütun/Behistun kayalığı, yaklaşık 500 mt yüksekliğinde bir kütle oluşturmaktadır. Darius'un yendiği halkların temsilcilerinin kendisine teslimiyetlerini sundukları bir sahneyi kayalara işletmiştir ve bunun altına da kazandığı zaferlerin, kahramanlıkların ve şöhretinin hikâyesini üç dilde yazdırtmıştır. (Jean Bottero / Marie-Joseph Steve "Evvel Zaman İçinde Mezopotamya" s.24)

Levha 10

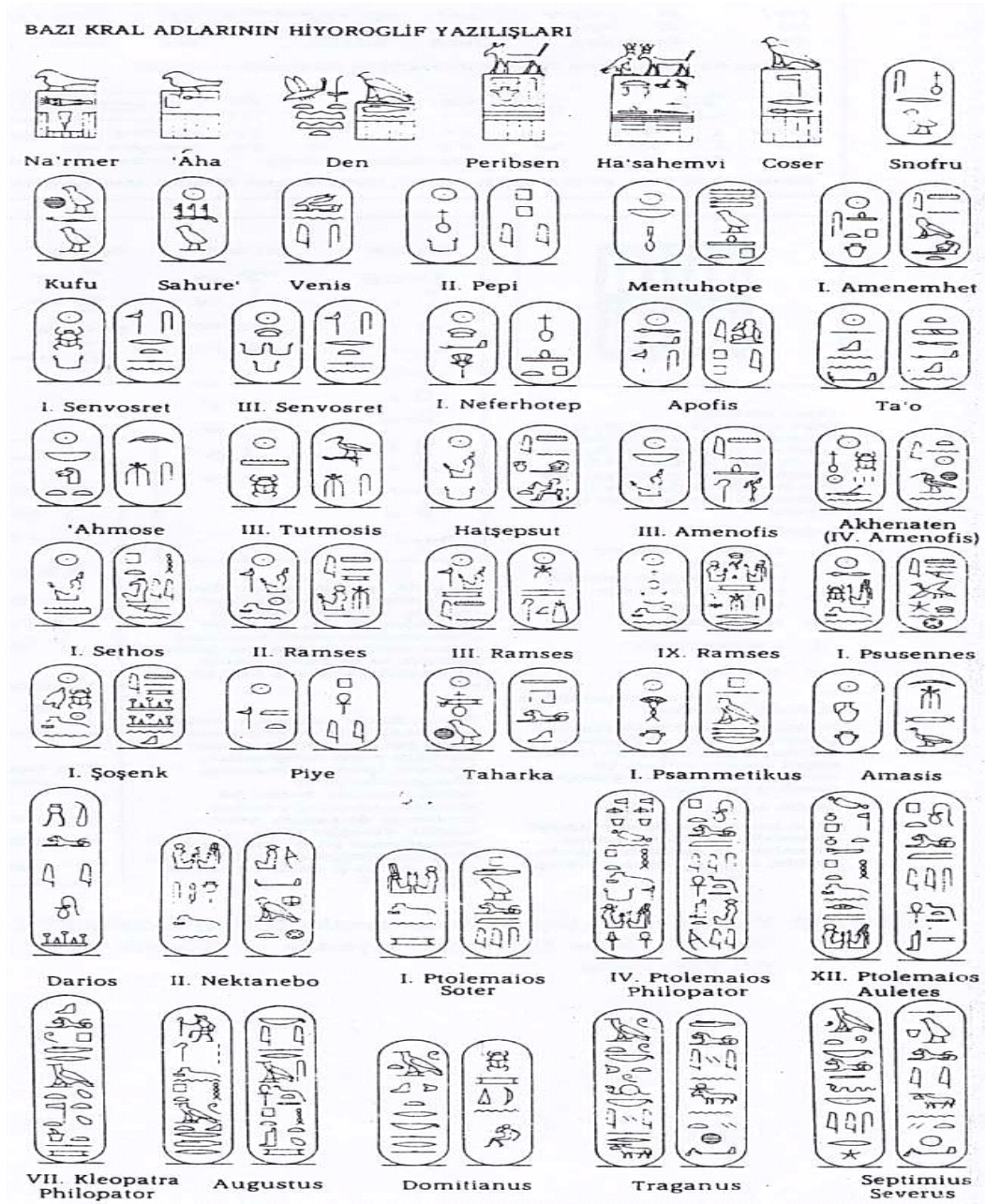
Res. 21: Milattan kısa bir süre öncesine ait bir tablet üzerinde dünya haritası: Değirmi bir düzlük (çift çember içine alınmış) Mezopotamya'yı temsil etmektedir. Bunun üzerine küçük daireler konulmuş, "Babil şehri", "Asur" ve biraz daha ileride de "Urartu" ve "Dağ" ibareleri eklenmiştir. Haritanın çevresindeki üçgenler "uzak diyarları" simgelemektedir.(Jean Bottero "Kültürümüzün Şafağı Babil" s.11

Levha 11

Res. 22: Çivi ve hiyeroglif yazılı Hitit mühürleri.

a) Mirılı Tarkummuva b) Indilimma c) Kizzuwatnalı Isputahsu d) Vattili Tabarna e) Vattili Arnuwanda f) Ziti-mührü denen mühür g) Vattili Urvi Tesup h) Vattili Şuppiluliuma i) Vattusili ve karısı Puduvepa 1) Vatti'nin Kraliçesi Puduvepa (Johannes Friedrich aynı eser s.232)

Res. 26: Mısır Hiyeroglif Yazısı: Bazı Kral adlarının kartuş içinde yazılışlarına örnektir.(Hasan Tahsin Uçankuş "Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi" Resim 269)

Levha 15

STANDART MISIR YAZISI					
Hyeroglif	İşaret	Fonetik değeri	Hyeratik	Demotik	Koptik
	akbaba	gırtlaktan susma			
	kamış, saz	l			
	dirsek ile kol arası	ayin			
	civciv	w			
	ayak	b			
	tabure	p			
	boynuzlu yılan	f			
	baykuş	m			
	su	n			
	ağız	r			
	kamış saz barınak	h			
	bükülmüş keten	h (güçlü bir nefes ile)			
	plasenta	h (gırtlaktan sessiz)			
	hayvan karnı	h (belirsiz, gırtlaktan)			
	kapı sürgüsü	s			
	katlanmış giyecek	s			
	havuz	sh			
	tepe	q			
	el sepeti	k			
	kavanoz ayaklığı	g			
	elmek	t			
	uzun ip	tj			
	el	d			
	yılan	dj			

Tablo 5: Alfabetik hiyeroglif işaretler tablosu; fonetik özellikleri, hiyeratik, demotik ve koptik muadilleri. Hiyeratik ve demotik metinler her zaman sağdan sola doğru yazılır ve okunur. Bu tablodaki hiyeratik işaretler de sağdan sola doğru okunmaktadır. (Douglas J. Brewer "Mısır ve Mısırlılar" Resim 8-7)

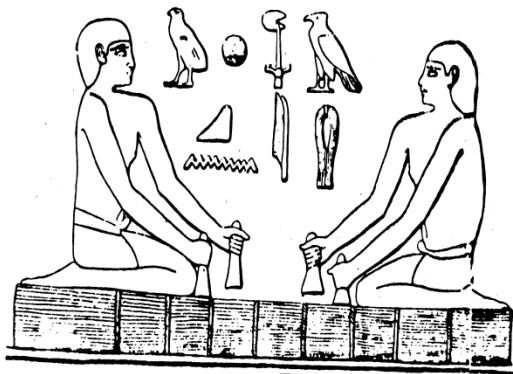
Levha 16

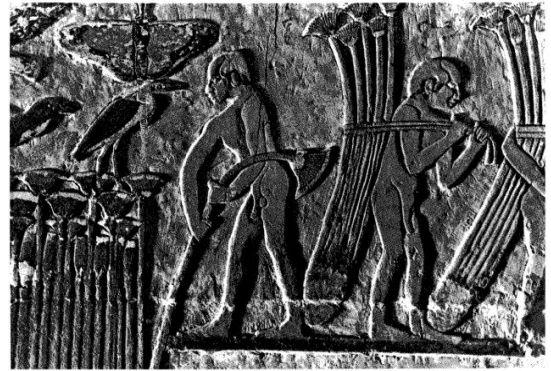
Res. 29: Narmer Paleti (Nuray Yıldız aynı eser Resim 22'den)

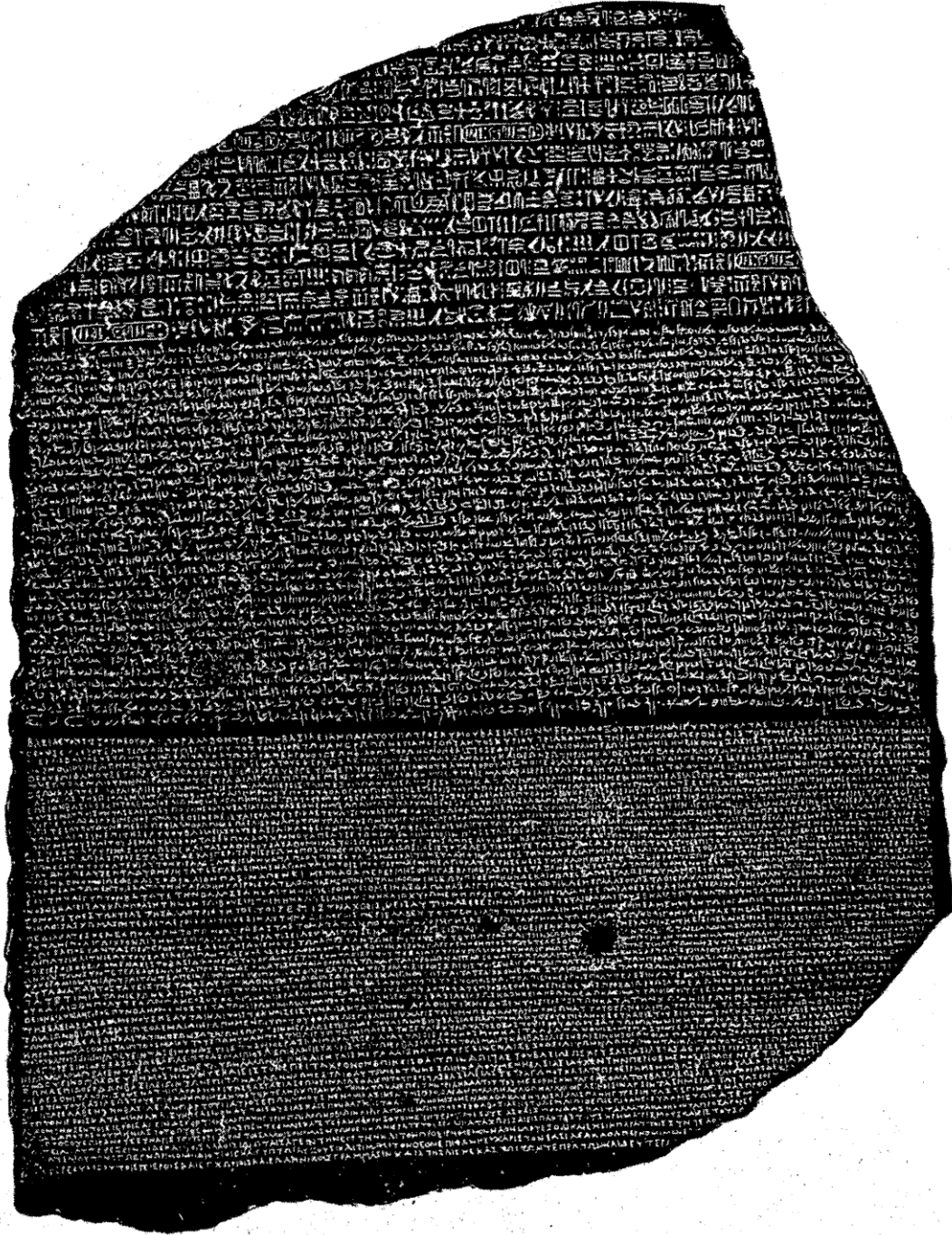
Res. 31: Ekmek ve bira hesaplarını içeren ostrakon. (Nuray Yıldız aynı eser Resim 23'den)

Res. 30: Papirüs liflerinin preslenerek hazırlanması, M.Ö. 2600, mezar resmi. (Nuray Yıldız aynı eser Resim 111'den)

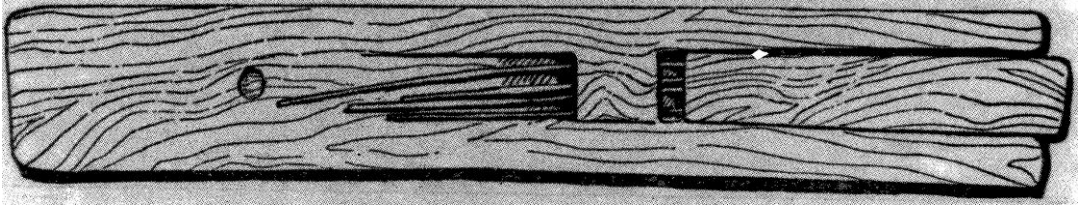

Res. 32: Sakkara'daki bir mezar resmine göre Papirüs hasadı. Kökler sökülüyor ve saplar demetleniyor. (Nuray Yıldız aynı eser Resim 108'den)

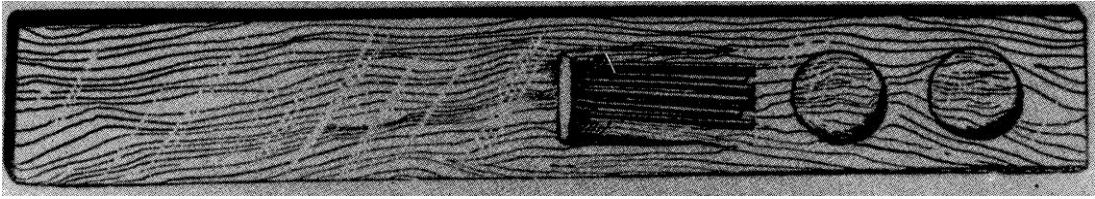

Res. 33: Rosetta taşı (John Ray "Rosetta Taşı ve AntikMısır'ın yeniden doğuşu" s.10)

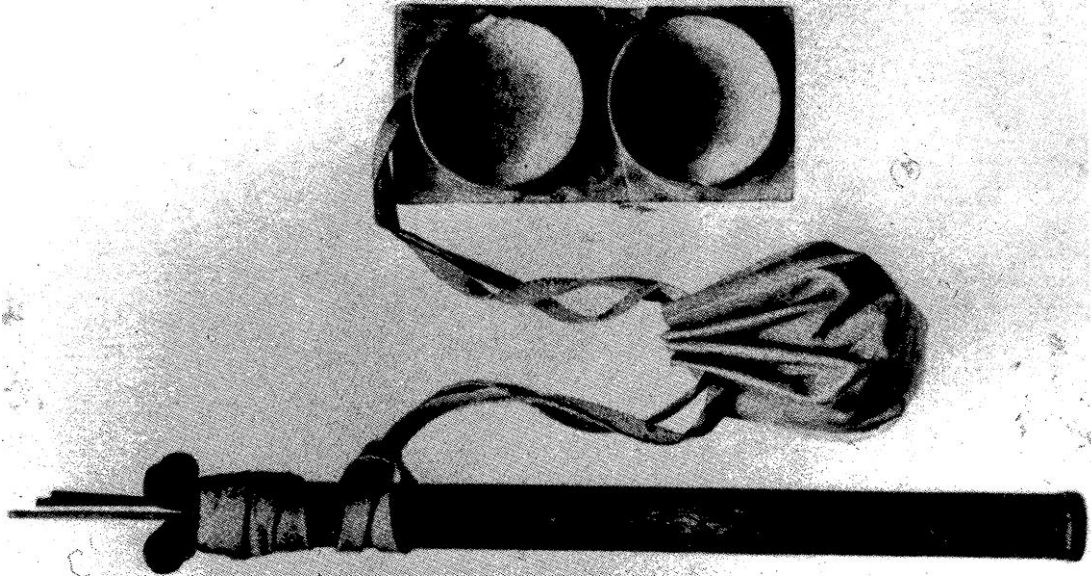
Levha 18

Res. 34: Kâtiplerin kullandığı palet. (Nuray Yıldız aynı eser Resim 8)

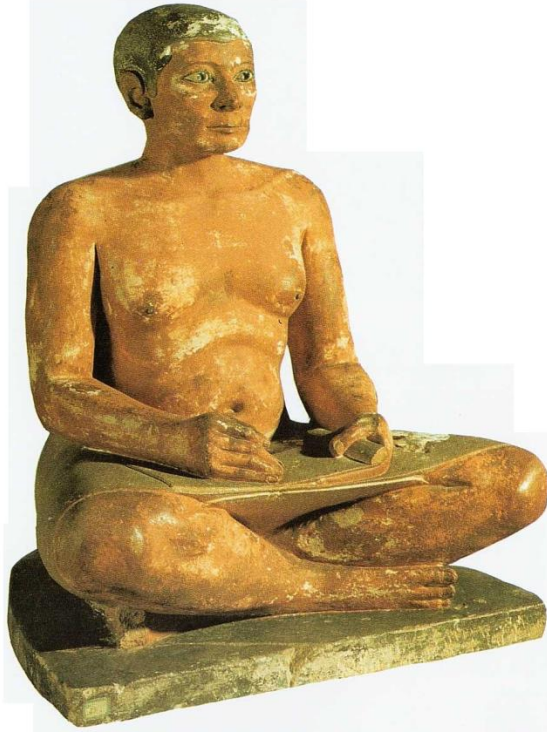

Res. 35: Kâtiplerin kullandığı palet. (Nuray Yıldız aynı eser Resim 34)

Res. 36: Mürekkep torba ve palet.(Nuray Yıldız aynı eser Resim 35)

Levha 19

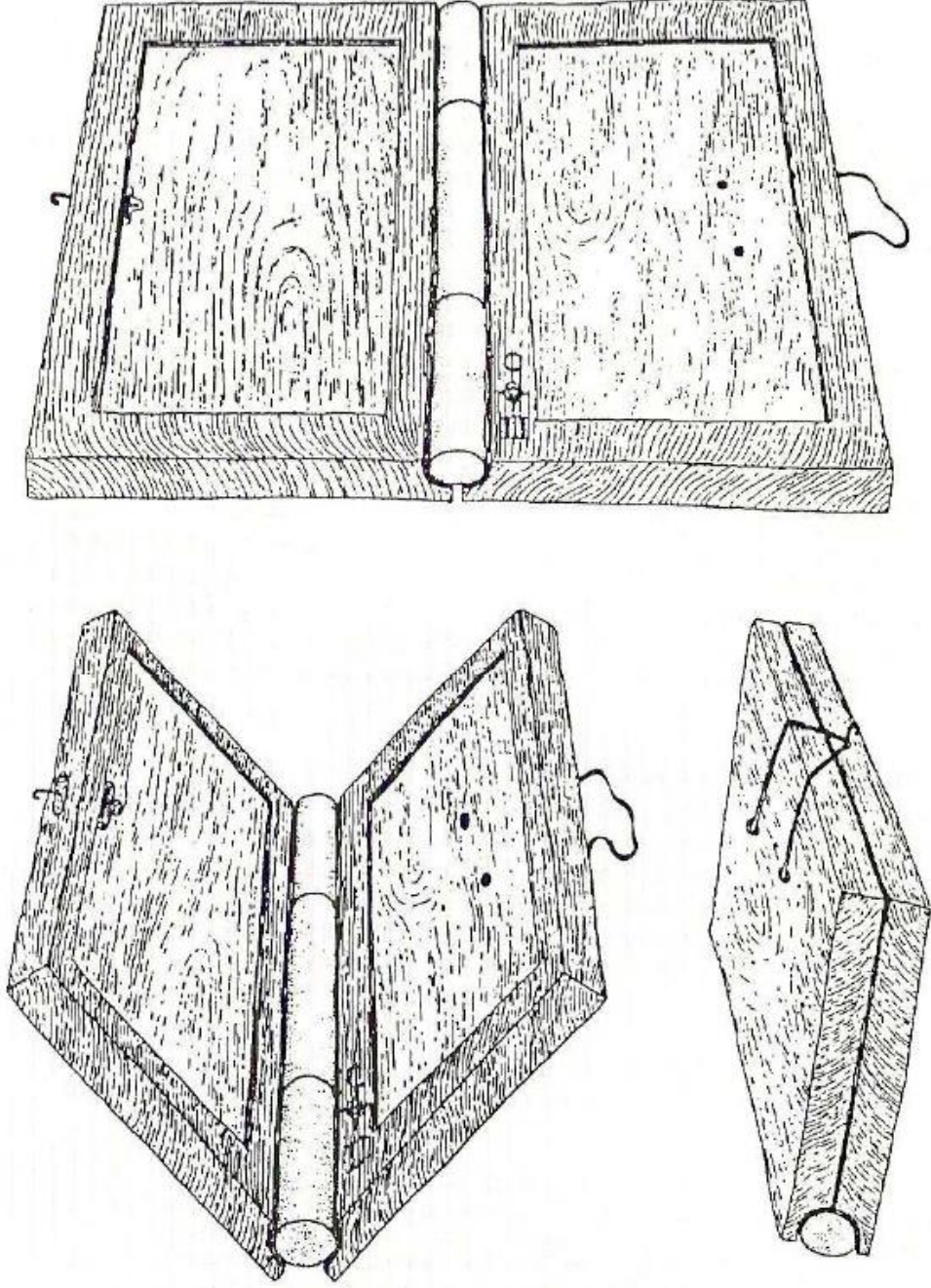

Res. 37: Bağdaş kurmuş bu yazıcı boyalı kalkerden, kaya kristali ve abanozdan yapılmıştır, gözleri kaymak taşındandır, sanatına ve mesleğine büyük olasılıkla IV. Sülale Dönemi'nde (M.Ö.2620–2500) sürdürülmüştür. Olağanüstü yoğunlaşması, bakışının keskinliği, yazan elin ve ruloyu açan öteki elin işlemeye her an hazır kımiltısızlığı, bu kişiyi yazıcıların daimi temsilcisi yapmaktadır.(Georges Jean “Yazı İnsanlığın Belleği” s.38)

Res. 38: Öğrenci yazıcılar, belgede görülmeyen bir ustanın söylediklerini yazmaktalar. Her biri sağ eliyle kalemi, sol eliyle papirüs rulosunu tutuyor.(G. Jean aynı eser s.40)

Levha 20

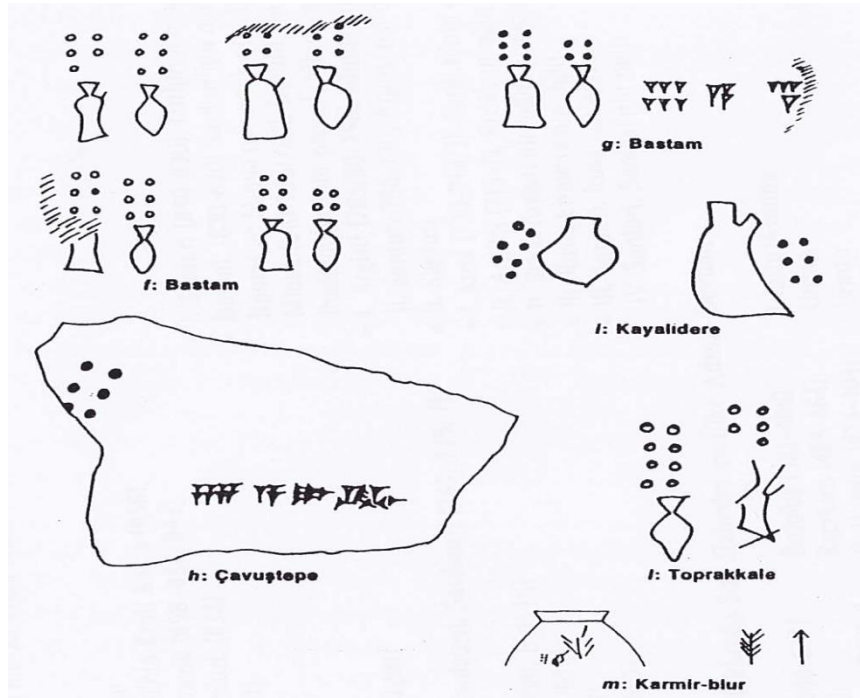

Res. 39: Uluburun yazı tahtası takımı. (R.Payton "Uluburun Yazı Tahtası Takımı" s.90)

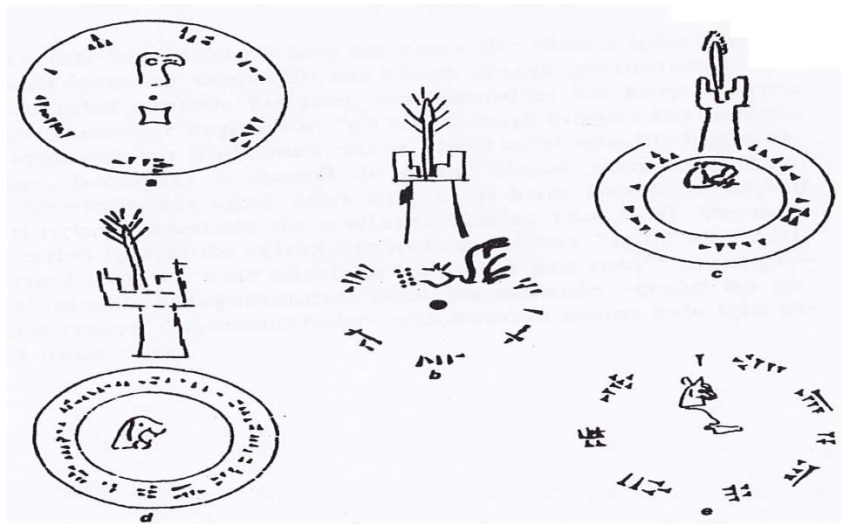
TABAN RAKAMLARI		
		 ya da ya da
1	10	100
		 ya da ya da
		1 000
Kululu'da bulunmuş, yeni-Hitit çağına (M.Ö. VIII. yüzyıl) ait kurşun levhalardan alınan örnekler (Ref. T. Özgüç)		
72		lev. L 1.3
80		lev. L arka 1.3
112		lev. L 1.3
200		lev. L 1.2
66		lev. L I 1.1
120		lev. L 1.1
141		lev. L I 1.3
400		lev. L 1.1
150		lev. L 1.2
600		lev. L II 1.2

Tablo 6: Hitit hiyeroglif yazı. (İfrah, "Akdeniz Kıyılarında Hesap" s.54)

Levha 22

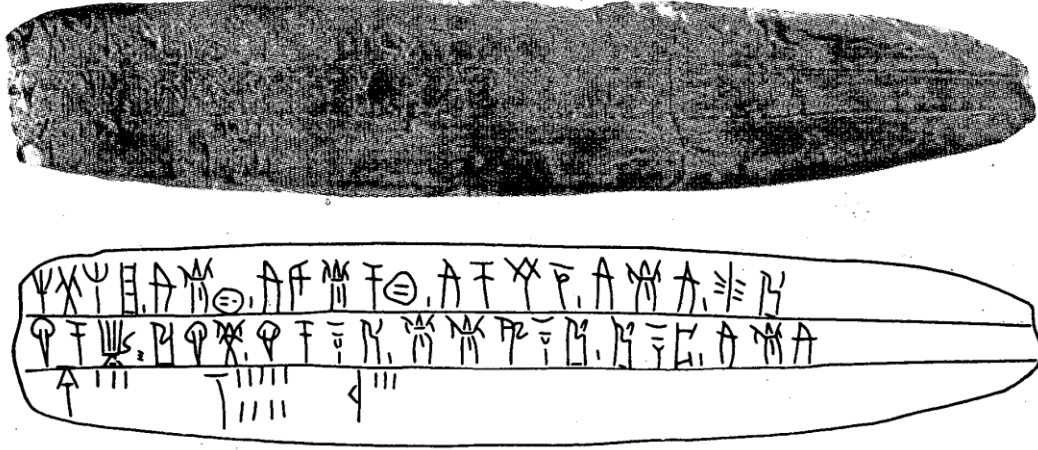

Res. 41: Urartu hiyeroglifi.(Salvini s.219-16b)

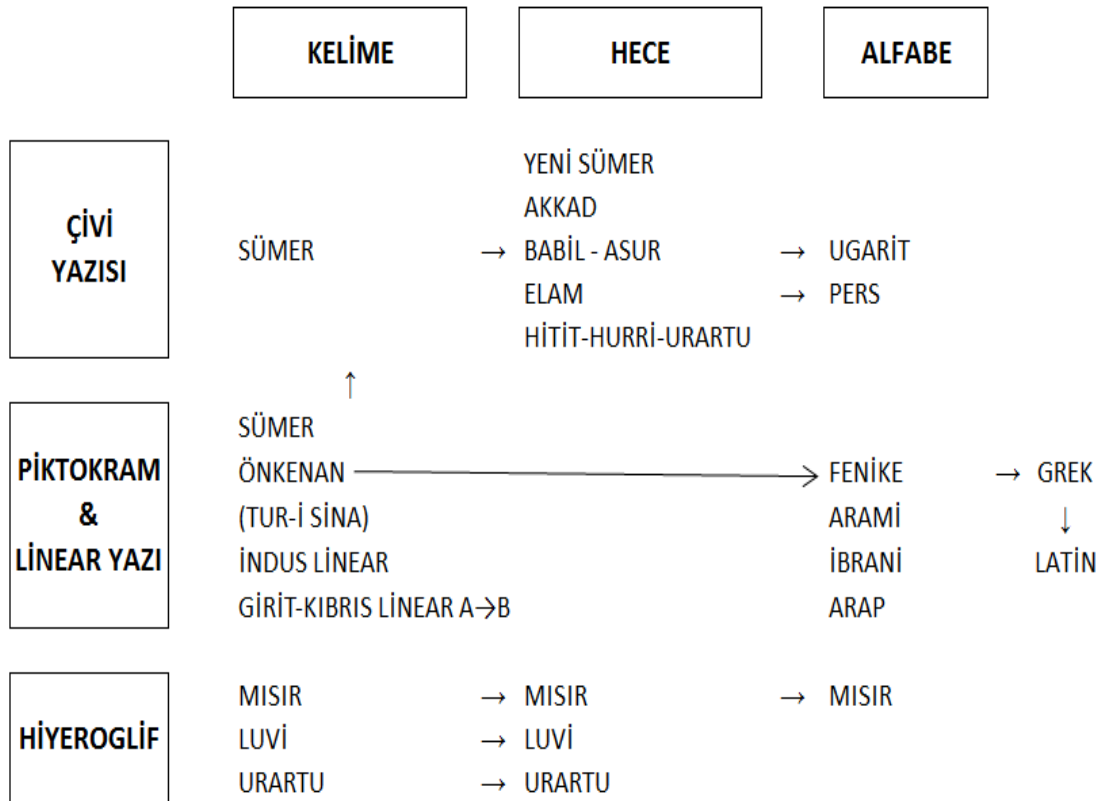

Res. 42: Urartu hiyeroglifi.(Salvini s.218-16a)

Levha 23

Res. 43: Girit Linear B yazısına örnek. (Georges Jean "Yazı İnsanlığın Belleği" s.125)

Tablo 7: Eskiçağ'da yazı türleri ve bu yazıları kullanan uygarlıklar ile ilgili tablo.

Levha 24

PROTO-KENANCA	ERKEN HARFLERLE YAZILAN İSİMLER VE ANLAMLARI	FENİKECE	ERKEN GREKÇE	ERKEN ANİT LATİNCESİ	MODERN İNGİLİZCE BÜYÜK HARFLERİ
	<i>alp</i> öküzbaşı				A
	<i>bet</i> ev				B
	<i>gaml</i> fırlatma sopası				C
	<i>digg</i> balık				D
	<i>ba(?)</i> çağırmak				E
	<i>wa</i> (wan) âsa				F
	<i>ze(n)</i> ?				
	<i>he(t)</i> çit?				H
	<i>te(t)</i> ağırşak?				
	<i>yad</i> kol				I
	<i>kapp</i> aya				K
	<i>lamd</i> öküz üvendiresi				L
	<i>mem</i> su				M
	<i>nahs</i> yılan				N
	<i>cen</i> göz				O
	<i>pi'r</i> köşe?				P
	<i>sa(d)</i> birki				
	<i>qu(p)</i> ?				Q
	<i>ra's</i> insan başı				R
	<i>tann</i> bileşik yay				S
	<i>to</i> (taw) aidiyet işareti				T

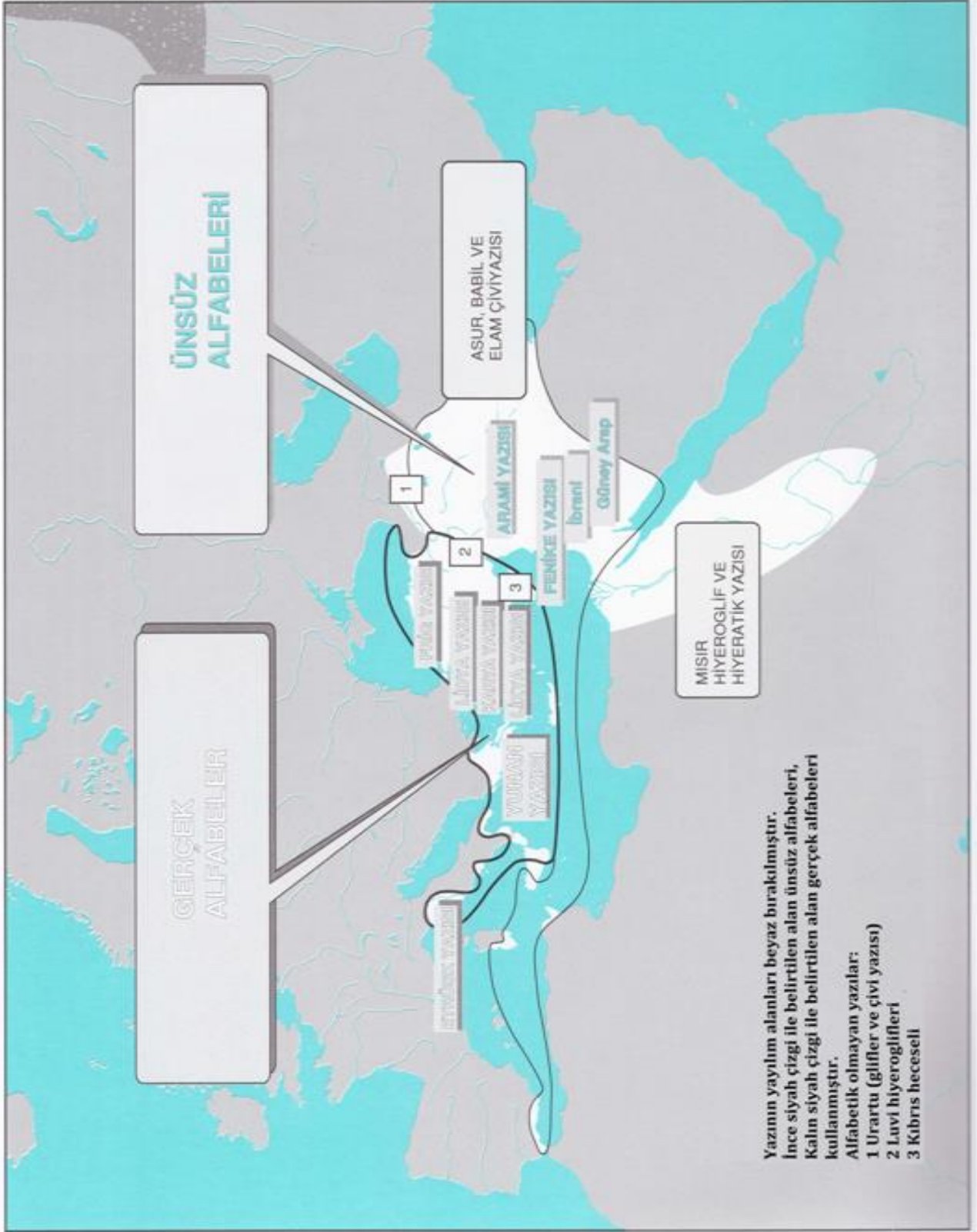
Tablo 8: Sina'da Serabi el-Kadim gibi merkezlerde bulunan proto-Kenan alfabesinin bir uyarlaması. Fenikece, Aramca ve daha sonra İbranice ve Arapça gibi diğer Sami dillerinin yazımında kullanılan alfabenin temelini oluşturur. bu alfabe Yunanlılar tarafından da benimsenmiş ve bugün dünyada kullanılan Latin harflerinin temelini oluşturmuştur.(M.Roaf, "Mezopotamya ve Eski Yakındoğu" s.150)

M.Ö. 1275 YILLARINDA YAZININ GELİŞİMİ

M.Ö. VII. YÜZYILDA YAZININ GELİŞİMİ

M.Ö. V. YÜZYILDA YAZININ GELİŞİMİ

